

การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร
AN ANALYTICAL STUDY OF THE PRINCIPLE OF
PRACTISING IN BHADDEKARATTA SUTTA

พระครูพิสิฐสรภาณ (นิรันดร ศิริรัตน์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร

พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ สิริรัตน์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**AN ANALYTICAL STUDY OF THE PRINCIPLE OF
PRACTISING IN BHADDEKARATTA SUTTA**

Phrakru Pisitorapran (Nirun Sirirat)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of

The Requirement For The Degree of

Master of Arts

(Vipassanā Meditation)

Graduate School

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Bangkok, Thailand

C.E. 2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระสุริยธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ ประธานกรรมการ

(พระศรีธีรวงศ์)

กรรมการ

(พระมหาชาติ จานชิต)

กรรมการ

(พระศรีสุธรรมมุนี)

กรรมการ

(ดร.นันทพล โรจนโกศล)

กรรมการ

(ดร.เสนาะ ผดุงนัฏ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาชาติ จานชิต

ประธานกรรมการ

พระศรีสุธรรมมุนี

กรรมการ

ดร.นันทพล โรจนโกศล

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	:	การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร
ผู้วิจัย	:	พระครูพิสิฐสรภาม (นิรันดร์ ศิริรัตน์)
ปริญญา	:	พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	:	พระมหาชิต จานชิตโด ป.ธ.๗, ศน.บ., Ph.D. พระศรีสุธรรมมณี ป.ธ.๘, ศน.บ. ดร.นันทพล โรจนโกศล วศ.บ., พธ.ม., พธ.ด.
วันสำเร็จการศึกษา	:	๑๒ มีนาคม ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาความเป็นมา ความสำคัญและเนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตร เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตร และเพื่อศึกษาภัทเทกรัตตสูตรกับการบรรลุธรรม โดยที่การศึกษาครั้งนี้ ได้พบประเด็นคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า ความเป็นมา ความสำคัญและเนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตร เป็นพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติธรรมให้บรรลุถึงความเป็นผู้เจริญในธรรม พระพุทธเจ้าทรงแสดงกับพระภิกษุกลุ่มหนึ่ง เพราะทรงเล็งเห็นอหังการของภิกษุเหล่านั้นว่าพอที่จะตรัสรู้ได้ โดยมีพระประสงค์ให้เร่งปฏิบัติธรรมเพื่อผลในปัจจุบัน โดยที่รายละเอียดของเนื้อหาเป็นบาทฐานในการศึกษาหลักปฏิบัติตามพระสูตรนี้และความเกี่ยวข้องของพระสูตรนี้กับการบรรลุธรรม

หลักการปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร คือหลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งธรรมปัจจุบันนี้ หมายถึง ชั้น ๕ หลักการใช้ความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่และหลักการระลึกถึงความตาย โดยเน้นไปที่หลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นแจ้งธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจนนั้น จะต้องประกอบไปด้วยหลักการย่อย ๓ หลักการ คือ (๑) การไม่คำนึงถึงสิ่ง (ชั้น ๕) ที่ล่วงไปแล้ว (๒) การไม่ควรวังสิ่ง (ชั้น ๕) ที่ยังไม่มาถึง (๓) การเห็นแจ้งธรรม (ชั้น ๕) ที่เป็นปัจจุบันไม่ถ่วงไม่คลอนแคลน คือหลักการมั่นคงในธรรมปัจจุบัน

หลักการมั่นคงอยู่กับธรรมปัจจุบัน และหลักการมีความเพียร เป็นหลักปฏิบัติใน กัณฑ์เทศสูตร คือสติปัญญา ๔ และสัมมัตตปัญญา ๔ ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมที่ปรากฏในหลักปฏิบัติเพื่อ บรรลุธรรม เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในกัณฑ์เทศสูตรอย่างสมบูรณ์ย่อมครอบคลุม หลักการปฏิบัติทั้ง ๓๗ ประการ ซึ่งสามารถจัดเป็น ๑๔ องค์ธรรม โดยมีสัมมัตตปัญญา ๔ เป็นตัว ขับเคลื่อนให้องค์ธรรมที่เหลือทำหน้าที่อย่างสมบูรณ์ และเกือบทั้งหมดจะปฏิบัติพร้อมกัน ในขณะที่บรรลุธรรม หากปฏิบัติตามหลักธรรมในกัณฑ์เทศสูตรจะสามารถเป็นผู้บรรลุธรรมได้

Thesis Title : The Study of Practicing Methods in Bhaddekaratta Sutta
Researcher : Phrakru Bhisithsorrabhan (Nirund Abhipunyo [Sirirat])
Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phra Mahã Chit Tanachito
Pali VII, M.A., Ph.D. (Sanskrit)
: Phra Srisudhammamuni
Pali VIII, M.A.
: Dr. Nunthapol Rodjanakoson,
B.Eng., M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)
Date of Graduation : 12 March 2012

Abstract

The three objectives of this research are: (1) to study the Bhaddekaratta Sutta on its origin, importance and contents (2) to study the stated practices and (3) how these practices lead to dhamma attainment. The researcher has found that the results of the study conform to the thesis's objectives.

The research's results show that Bhaddekaratta Sutta contains practicing methods which lead practitioners to the development in the dhamma. Because Lord Buddha once perceived the enlightenment-potentiality in a group of monks and he wished to accelerate their practice so that they reach the conclusion in that present time. So the Buddha revealed this Sutta to them, asking them to use its contents as the practicing ground.

Three main practicing principles, according to Bhaddekaratta Sutta, are to be clearly aware of what is going on (which means the going on of the Pañcha-khandha: the Five Groups of Existence or Five Aggregates i.e. the Rupa-Khandha: corporeality, the Vedanã-Khandha: feeling; sensation, the Sañña-Khandha: perception, the Sankhara-Khandha: mental formations and the Viññana-Khandha: consciousness), to practice persistently (that is to practice according to the Jagariyanuyoga: the watchfulness; avoidance of sleep) and to contemplate death. Its main principal, however, is to be clearly aware of what is happening. And in being able to be conscious

of the present, the practitioner has to follow three principles, i.e. (1) do not ponder the Pañcha-khandha that has passed (2) do not think about the Pañcha-khandha that has not happened and (3) firmly aware of the Pañcha-khandha that is happening in the present.

The Bhaddekaratta Sutta's principles of being resolutely in the present and to practice persistently are according to the Satipatthana (Four Foundations of Mindfulness) Sutta and the Sammappadhāna (the Four Great Efforts) doctrine, which are the practicing rules that lead to enlightenment. Those who have practiced comprehensively rules stated in the Bhaddekaratta Sutta, have evenly also included the practice of the Bodhipakkhiya-dhamma. The Bodhipakkhiya-dhamma, which can be breakdown into 14 groups, when driven by the Sammappadhāna 4, the rest of the practices will be performed completely. Almost all of the dhamma will be realized at the same time when the practitioner reaches attainment. This means that if one could practice according to the Bhaddekaratta Sutta, one could be able to attain enlightenment.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลุล่วงลงได้ เพราะได้รับความเมตตาและการสนับสนุนจาก พระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้เปิดการเรียนการสอนในด้าน วิชาการพระพุทธศาสนา พระเดชพระคุณเป็นผู้เปี่ยมด้วยเมตตาที่ทำให้ผู้วิจัยได้เข้าศึกษาในระดับปริญญาโทสาขานี้ และหาปัจจัยมาเป็นทุนการศึกษาอย่างต่อเนื่องทั้งยังให้ความเมตตาอนุเคราะห์เอื้อเพื่ออำนวยความสะดวกด้านสถานที่พัก อาหาร อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวิจัย

พระอาจารย์ผู้สอนวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ สยาคอกภทันทตะอุจาติละ แห่งสำนักมหาสิขานเขตต้ารัฐย่างกุ้ง ประเทศเมียนมาร์ และอาจารย์ที่ปรึกษาคือพระมหาจิต จานชิต พระศรีสุธรรมมุนี และดร.นันทพล โรจนโกศล ผู้แนะนำในการค้นคว้าเรียบเรียงข้อมูลและรายละเอียดต่างๆ ในการทำวิจัย ผู้วิจัยขอขอบคุณและอนุโมทนาในความเมตตาอย่างยิ่งของท่านอาจารย์ที่ปรึกษาทั้ง ๓ ท่าน ที่ได้สละเวลาอันมีค่าให้คำปรึกษาและตรวจแก้ข้อบกพร่องต่างๆ เพื่อวิทยานิพนธ์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ณ โอกาสนี้ ขอกราบขอบพระคุณพระเถระผู้มีส่วนช่วยให้ผู้วิจัยมีโอกาสทำงานวิจัยได้สำเร็จ คือ

พระครูภาวนาวราลังการ (วิ) (สมศักดิ์ โสรโท) เจ้าอาวาสวัดภทันทตะอาสาภาราม จังหวัดชลบุรี ผู้ให้ความเมตตาสละเวลาอบรมสั่งสอนผู้วิจัยให้รู้จักการปฏิบัติวิปัสสนา

ขอขอบคุณเพื่อน นิสิตบัณฑิตวิทยาลัย สาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่น ๓ ทุกรูป/คน โดยเฉพาะพระมหาฉพล พนฺธนาโณ ที่คอยให้การสนับสนุนและคำปรึกษาหลายๆ อย่าง และขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องเรียนพุทธโฆส ที่อำนวยความสะดวกในการให้บริการอย่างดียิ่ง

ขออนุโมทนาขอบคุณ ดร.แม่จันทพร เทวาทิทัษัธรรม และโยมสุขวันดี มณฑารัตน์ ที่ให้ความอุปถัมภ์ทุนและยานพาหนะ ซึ่งทำให้เกิดความสะดวกในการทำวิจัย

ขออนุโมทนาคุณโยมพ่อสนั่น คุณโยมแม่มาลี ศิริรัตน์ ผู้ให้สิ่งที่มีค่าที่สุดคือชีวิต ทำให้ผู้วิจัยมีโอกาสทำงานวิจัยฉบับนี้

ผู้วิจัยมั่นใจว่าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการศึกษา และเกิดบุญกุศลอย่างมหาศาลต่อผู้วิจัยเอง จึงขออุทิศบุญกุศลทั้งหมดให้แก่ท่านพระครูอาทรวรการ พระอุปัชฌาย์ และโยมแม่มาลี ศิริรัตน์ ผู้ล่วงลับ และขออนุโมทนาแด่ครูอาจารย์ทุกท่านผู้เคยประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทุกด้านให้แก่ผู้วิจัยในชีวิตที่ผ่านมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

พระครูพิสิฐสรภาม (นิรันดร์ ศิริรัตน์)

๑๒ มีนาคม ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตาราง	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๗
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘
บทที่ ๒ ความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตร	
๒.๑ เหตุเกิดพระสูตร	๕
๒.๒ ชื่อพระสูตร	๑๐
๒.๓ ความเป็นมาของภัทเทกรัตตสูตร	๑๐
๒.๔ ความสำคัญของภัทเทกรัตตสูตร	๑๑
๒.๕ เนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตร	๑๒
๒.๖ รูปแบบการนำเสนอในภัทเทกรัตตสูตร	๑๗
๒.๗ ผลที่ได้รับจากการแสดงภัทเทกรัตตสูตรของพระพุทธเจ้า	๑๘
๒.๘ สรุป	๑๘

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๓ วิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทรตตสูตร	
๓.๑ หลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน	๒๐
๓.๑.๑ การไม่คำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว	๒๑
๓.๑.๒ การไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง	๓๖
๓.๑.๓ การเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันอย่างมั่นคง	๓๗
๓.๒ หลักการบำเพ็ญเพียร : ชาคริยานุโยค	๕๕
๓.๓ หลักการระลึกถึงความตาย : มรณัสสติ	๕๘
๓.๓.๑ หลักการระลึกถึงความตายโดยชีวิต	๕๙
๓.๓.๒ หลักการระลึกถึงความตายโดยอายุ	๖๐
๓.๓.๓ หลักการระลึกถึงความตายโดยขณะ	๖๑
๓.๔ สรูป	๖๓
บทที่ ๔ ภัทเทรตตสูตรกับการบรรลุธรรม	
๔.๑ การบรรลุธรรม	๖๔
๔.๑.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม	๖๔
๔.๑.๒ ระดับการบรรลุธรรม	๖๖
๔.๑.๓ เหตุแห่งการบรรลุธรรม	๖๗
๔.๒ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม	๗๑
๔.๒.๑ โพธิปักขิยธรรมเป็นหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม	๗๑
๔.๒.๒ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับสติปัฏฐาน ๔	๗๓
๔.๒.๓ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับสัมมปปธาน ๔	๗๕
๔.๒.๔ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับอิทธิบาท ๔	๘๒
๔.๒.๕ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับอินทรีย์ ๕	๘๔
๔.๒.๖ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับพละ ๕	๘๗
๔.๒.๗ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับโพชฌงค์ ๗	๘๘
๔.๒.๘ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับมรรคมงคล ๘	๙๐

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
๔.๓ การบรรลุลุทธิธรรมในฐานะเป้าหมายของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร	๕๒
๔.๔ กรณีศึกษาผู้บรรลุลุทธิธรรมด้วยหลักการปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตร	๕๓
๔.๔.๑ กรณีศึกษาพระโถมสกังกิยะ	๕๓
๔.๔.๑ กรณีศึกษาพระสมิทธิ	๕๕
๔.๔.๑ กรณีศึกษาพ่อค้าผู้มีทรัพย์มาก	๕๘
๔.๔.๑ กรณีศึกษาพระอานนท์	๑๐๑
๔.๔ สรุป	๑๐๔
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๗
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๐
บรรณานุกรม	๑๑๑
ภาคผนวก ก สิ่งปิดบังไตรลักษณ์	๑๑๘
ภาคผนวก ข. การตามเห็นแจ้งธรรมปัจจุบันด้วยอนุปัสสนา ๓	๑๒๑
ภาคผนวก ค สิ่งที่ทำให้ไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบัน	๑๔๓
ภาคผนวก ง วิธีการกำหนดรู้สภาวะธรรมขณะปัจจุบัน	๑๕๑
ประวัติผู้วิจัย	๑๗๑

สารบัญตาราง

เรื่อง

หน้า

ตารางแสดงการสงเคราะห์สติปัญญา ๔ เข้ากับขั้น ๕ และรูป นาม

๗๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

ในการศึกษาครั้งนี้ได้มีการอ้างอิงเอกสารชั้นปฐมภูมิคือ พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีอ้างอิงโดย ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า ตามลำดับ เช่น วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑/๑. หมายถึง พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ฉบับภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ชื่อที่ ๑ หน้าที่ ๑ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยอ้างอิงโดย ระบุเล่ม/ชื่อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑ หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ชื่อ ๓๗๒ หน้า ๓๐๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ เป็นต้น อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี)	=	วินยปิฎก	มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	=	วินยปิฎก	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	=	วินยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ. (บาลี)	=	วินยปิฎก	จูพวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.จ. (ไทย)	=	วินยปิฎก	จูพวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี)	=	สุตตฺตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขุขุขคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	=	สุตตฺตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	=	สุตตฺตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	=	สุตตฺตปิฎก	มขุณนิคาย	มุลปนณาสกคคปาติ	(ภาษาบาลี)

ม.มู.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปิณณาสกั	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปิณณาสกวกคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปิณณาสกั	(ภาษาไทย)
ลั.ส.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ลั.ส.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ลั.นิ.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ลั.นิ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ลั.ข.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขนฺธวาวรรคคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ลั.ข.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวาวรรค	(ภาษาไทย)
ลั.สพว.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายตนวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ลั.สพว.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ลั.ม.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	สงยุตตนิกาย	มหาวาวรรคคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ลั.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคฺคตฺตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	ติกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคฺคตฺตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคฺคตฺตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	ปญจกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคฺคตฺตรนิกาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	อฏฐกนิบาต	(ภาษาบาลี)
อง.อฏฐก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคฺคตฺตรนิกาย	อฏฐกนิปาตปาติ	(ภาษาไทย)
อง.นวก.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	นวกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.นวก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคฺคตฺตรนิกาย	นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคฺคตฺตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.	(บาลี)	=	สุดตุนตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)

ขุ.อิติ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.	(บาลี)	=	สุดตฺนตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุดตฺนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุดตฺนิปาต	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(บาลี)	=	สุดตฺนตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(บาลี)	=	สุดตฺนตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทฺเทสปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทฺเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.	(บาลี)	=	สุดตฺนตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทฺเทสปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตฺเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(บาลี)	=	สุดตฺนตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมฺภิทามคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมฺภิทามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.	(บาลี)	=	สุดตฺนตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทานปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณีปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิกฺงคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิกังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ปุคฺคลปญฺจตฺติปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิงโดยระบุ เล่ม/หน้า ในกรณีเลขตัวเดียวจะแจ้งหน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๑/ ๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงฺคตวิลาสิณี มหาวคฺคตอฏฺฐกถา อรรถกถาภาษาบาลี เล่มที่ ๑ หน้า ๓๐๘ และใช้อรรถกถาภาษาไทยฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๕ โดยจะแจ้งเล่ม/ภาค/ตอน/หน้า ใน

กรณีเลข ๓ ตัว จะแจ้งเล่ม/ภาค/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓/๘๘ หมายถึง พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ ตอนที่ ๓ หน้าที่ ๘๘ ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๕

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	สีลขุททกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	สีลขันธวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	มหาวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.มฺว.อ. (บาลี)	=	มัชฌิมนิกาย	ปปลฺยสุทฺธิ	มูลปณฺณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.มฺว.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย	ปปลฺยสุทฺธิ	มูลปณฺณาสกัอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.อุ.อ. (บาลี)	=	มัชฌิมนิกาย	ปปลฺยสุทฺธิ	อุปรปณฺณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย	ปปลฺยสุทฺธิ	อุปรปณฺณาสกัอรรถกถา(ภาษาไทย)
สํ.ส.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺตปฺกาสินี	สคาถวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺตปฺกาสินี	สคาถวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.น.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺตปฺกาสินี	นิตานวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.น.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺตปฺกาสินี	นิตานวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.สพ.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺตปฺกาสินี	สพายนวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.สพ.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารตฺตปฺกาสินี	สพายนวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
องฺ.เอกก.อ. (บาลี)	=	องฺคฺคตฺตรนิกาย	มโนรตฺตปฺรณี	เอกกนิปาตอรรถกถา (ภาษาบาลี)
องฺ.เอกก.อ. (ไทย)	=	อังคฺคตฺตรนิกาย	มโนรตฺตปฺรณี	เอกกนิปาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
องฺ.จกฺก.อ. (บาลี)	=	องฺคฺคตฺตรนิกาย	มโนรตฺตปฺรณี	จกฺกนิปาตอรรถกถา (ภาษาบาลี)
องฺ.จกฺก.อ. (ไทย)	=	อังคฺคตฺตรนิกาย	มโนรตฺตปฺรณี	จกฺกนิปาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
องฺ.สตุตฺก.อ. (บาลี)	=	องฺคฺคตฺตรนิกาย	มโนรตฺตปฺรณี	สตุตฺกนิปาตอรรถกถา (ภาษาบาลี)
องฺ.จกฺก.อ. (ไทย)	=	อังคฺคตฺตรนิกาย	มโนรตฺตปฺรณี	สตุตฺกนิปาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ธมฺมปทฺทกฺกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ขุ.เถร.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถที่ปนี	เถรคาถาอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถที่ปนี	เถรคาถาอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี)	=	สุตตบุตรปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามคคอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสินี	ปฎิสมภิทามรรคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อป. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	วิสุทธชนวิลาสินี	อปทานอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อป. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	วิสุทธชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	ธมมสังคณี	อฎฐสาลินีอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธัมมสังคณี	อฎฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค	สมุโหวิโนทนีอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	สมุโหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ฎีกาปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยจะระบุ เล่ม/หน้า ที่ไม่จัดลำดับเล่มจะแจ้ง หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง วิมตวิโนทนีฎีกา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๔๑ หน้า ๑๑๐

ฎีกาพระสุตตันปิฎก

ที.สี.ฎีกา	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถุปลกาสินี	สีลกฤษณชวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถุปลกาสินี	มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.ฎีกา	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถุปลกาสินี	ปาฎิกวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.ฉกค.ฎีกา	(บาลี)	=	องคคุดตรนิกาย	ฉกคณิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.สคคค.ฎีกา	(บาลี)	=	องคคุดตรนิกาย	สคคคณิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ทสก.ฎีกา	(บาลี)	=	องคคุดตรนิกาย	ทสกณิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสส วิชาสุทฺธิมคฺคปกรณ์ ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์ วิเสโส ในการอ้างอิงโดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า ในกรณีที่มิได้จัดเป็นลำดับเล่มจะแจ้งหน้า หลังย่อชื่อ คัมภีร์ เช่น วิสุทฺธิ (บาลี) ๒/๕๗๘/๑๗๐. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๕๗๘ หน้าที ๑๗๐ และวิชาสุทฺธิมรรค ภาษาไทย ฉบับสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถร) ในการ อ้างอิงโดย จะแจ้งชื่อ/หน้า

วิสุทฺธิ. (บาลี)	=	วิชาสุทฺธิมคฺคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิชาสุทฺธิมคฺคปกรณ์	(ภาษาไทย)
วิสุทฺธิ. ฎีกา (บาลี)	=	ปรมัตถมคฺคชูสา วิชาสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. ฎีกา (ไทย)	=	ปรมัตถมคฺคชูสา วิชาสุทฺธิมรรคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)

จ. อักษรย่อที่สำคัญเกี่ยวกับภาษาไทย

ม.ป.ท.	หมายถึงไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์
ม.ป.ป.	หมายถึงไม่ปรากฏปีที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธเจ้าทรงตรัสธรรมที่ทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิงด้วยวิธีการปฏิบัติธรรมเพื่ออบรมจิตและพัฒนาปัญญา^๑ หลักการปฏิบัติธรรมดังกล่าวปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งมีกระบวนการสืบทอดคำสอนไว้อย่างระมัดระวังและรัดกุมเพื่อความถูกต้องในการสืบทอด พระไตรปิฎกแบ่งเป็น ๓ คัมภีร์คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก^๒ ภัทเทกรัตตสูตร^๓ เป็นพระสูตรหนึ่งในพระสุตตันตปิฎก ที่กล่าวถึงหลักการปฏิบัติธรรมไว้โดยตรง^๔ ซึ่งเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยผู้มีราตรีเดียวเจริญ หมายถึง ผู้ที่ได้ปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในพระสูตรนี้จะสามารถเจริญในธรรมได้ แม้ใช้เวลาเพียงแค่วันเดียว^๕ ดังพุทธวจนะที่ว่า “พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียร ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้วว่า ‘ผู้มีราตรีเดียวเจริญ’”

พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธรรมกับบุคคลใด จะต้องมิให้เกิดขึ้นเสมอ ซึ่งอาจจะเป็นเหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนั้นๆ บ้าง เกิดจากการที่พระองค์ทรงต้องการตรัสสอนเองบ้าง เป็นไปตามอุปนิสัยของผู้ฟังบ้าง หรือมีผู้ต้องการถามปัญหาบ้าง^๖ และก่อนที่จะทรงแสดงทุกครั้ง จะทรงพิจารณาก่อนว่าบุคคลที่รับฟังพระธรรมเทศนานั้นมีประวัติความเป็นมาอย่างไร ควรแสดงธรรมด้วยเนื้อหาและนำเสนออย่างไร เมื่อแสดงธรรมแล้วเกิดผลอย่างไร เป็นต้น ซึ่งโดยส่วนใหญ่เมื่อได้ฟังธรรมจากพระองค์แล้วย่อมได้ผลคือการบรรลुธรรม ในภัทเทกรัตตสูตรนี้ก็เช่นเดียวกัน

^๑พระคันธสารากวีวงศ์, โภธิปักขิยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บุญศิริ, ๒๕๔๕), หน้า ๓.

^๒พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๐.

^๓ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑-๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕-๓๒๓.

^๔พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ธรรมจกัปปวัตตนสูตร, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๒), หน้า [๑].

^๕ม.อ. (ไทย) -/[๗๑].

^๖ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕.

^๗ที.สี.อ. (บาลี) ๕๐, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๖.

พระองค์ทรงแสดงหลักการปฏิบัติธรรมเพื่อให้เกิดประโยชน์อันสูงสุดคือมรรค ผล นิพพาน^๔ โดยคำนึงถึงหลักการดังกล่าวข้างต้น ดังนั้น หากต้องการศึกษาภทเทรตตสูตรนี้ จะต้องพยายามศึกษาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงหลักการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในพระสูตรว่า มีเหตุเกิด มีความเป็นมา มีความสำคัญ มีเนื้อหา รูปแบบการนำเสนอและเกิดผลอย่างไรเป็นประเด็นที่น่าสนใจ

ความน่าสนใจในพระสูตรนี้ไม่มีเพียงเท่านั้น หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทรตตสูตรเป็นอีกประเด็นที่น่าสนใจ ในเบื้องต้นพอทราบได้ว่า หลักปฏิบัติที่ปรากฏในพระสูตรนี้ คือหลักการระลึกหรืออย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่คำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง และเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่ถ่วงไม่คลอนแคลน โดยการใช้ความเพียรซึ่งเกิดขึ้นจากการระลึกถึงความตายตามสาเหตุในลักษณะต่างๆ อยู่เสมอ รายละเอียดของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในพระสูตรนี้ยังมีอีกมากที่ต้องทำการศึกษาวิเคราะห์

ภทเทรตตสูตรนี้ พระองค์ทรงตรัสมิให้คิดคำนึงถึงอดีตและไม่ควรคาดหวังถึงอนาคตให้เห็นแจ้งธรรมปัจจุบัน ไม่ถ่วงไม่คลอนแคลน ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจว่า ธรรมปัจจุบันที่พระองค์หมายถึงนั้นเป็นอย่างไร เพราะธรรมชาติชีวิตของมนุษย์จะต้องมีการคิดพิจารณาถึงเหตุผลไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวในอดีตหรือเรื่องราวที่จะเกิดขึ้นในอนาคตเพื่อประกอบวางแผนชีวิตและหาทางป้องกันแก้ไขปรับปรุงต่อไป^๕ หากไม่มีการคิดวางแผนชีวิตแล้ว ความสุขจะเกิดขึ้นได้อย่างไร จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจ สิ่งสำคัญคือ เราเข้าใจหลักปฏิบัติที่จะทำให้อุบัติอยู่กับธรรมปัจจุบัน ไม่คิดถึงอดีต ไม่คาดหวังอนาคต ได้มากน้อยเพียงใด เพราะจุดมุ่งหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรมคือการบรรลุมรรค ผล พระนิพพาน ไม่ใช่เพียงแต่ความสุขในชีวิตเท่านั้น แต่การบรรลุธรรมจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อเราเข้าใจหลักปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในพระสูตรนี้ และเมื่อได้ปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติธรรมในพระสูตรนี้จะสามารถทำให้บรรลุธรรมได้^๖ รายละเอียดในประเด็นนี้และความเกี่ยวข้องของระหว่างพระสูตรนี้กับการบรรลุธรรมเป็นเช่นไร ก็เป็นประเด็นที่น่าสนใจ

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภทเทรตตสูตร ศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภทเทรตตสูตร และศึกษาภทเทรตตสูตรกับการบรรลุธรรม เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติให้กับผู้ปฏิบัติธรรมและเป็นประโยชน์สำหรับผู้สนใจได้นำไปศึกษา เพื่อนำไปปฏิบัติให้เกิดผลดียิ่งๆ ขึ้นไป

^๔ดูรายละเอียดใน ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๗๒/๑๗๔-๑๗๖, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕-๒๑๘.

^๕ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงขยายความ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๕๒).

^๖ช.อ.ป. (บาลี) ๓๓/๒๔๓/๒๕๑, ช.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๒๔๓/๓๒๔.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความเป็นมา ความสำคัญและเนื้อหาของภัทเทรตตสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทรตตสูตร
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาภัทเทรตตสูตรกับการบรรลุธรรม

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาวิเคราะห์เฉพาะหลักการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตร ซึ่งเป็นการวิจัยเอกสาร (documentary research) คือพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ตลอดจนตำราที่เกี่ยวข้องกับภัทเทรตตสูตร

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ ความเป็นมา ความสำคัญและเนื้อหาของภัทเทรตตสูตรเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๒ หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทรตตสูตรมีหลักการปฏิบัติอย่างไร
- ๑.๔.๓ ภัทเทรตตสูตรมีหลักการปฏิบัติที่นำไปสู่การบรรลุธรรมได้อย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้มีคำศัพท์ที่เกี่ยวกับการศึกษาวิจัย และเพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยจึงให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

๑.๕.๑ การศึกษาหลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทรตตสูตร หมายถึง การศึกษาที่ครอบคลุมไปถึงความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภัทเทรตตสูตร หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรและการวิเคราะห์แนวปฏิบัติในสูตรนั้นที่มีผลต่อการบรรลุธรรม

๑.๕.๒ ภัทเทรตตสูตร หมายถึง ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์แห่งพระสุตตันตปิฎก ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๕.๓ การศึกษาความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภัทเทรตตสูตร หมายถึง การทบทวนประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวกับภัทเทรตตสูตรซึ่งครอบคลุมไปถึงเรื่อง เหตุเกิดพระสูตร ชื่อพระสูตร ความเป็นมา ความสำคัญ เนื้อหาและรูปแบบการนำเสนอของภัทเทรตตสูตร

๑.๕.๔ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตร หมายถึง เนื้อหาที่ครอบคลุมถึง วิธีการปฏิบัติตามภัทเทรตตสูตร

๑.๕.๕ ภัทเทกรัตตสูตรกับการบรรลุนิพพาน หมายถึง การนำหลักธรรมที่ปรากฏใน ภัทเทกรัตตสูตรมาศึกษาให้ถ่องแท้ ซึ่งมีเนื้อหาครอบคลุมไปถึง เรื่องสภาวะธรรมและองค์ธรรมใน การปฏิบัติ หลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อการบรรลุนิพพานและ กรณีศึกษาการบรรลุนิพพานของพระสาวกที่ใช้หลักการปฏิบัติตามภัทเทกรัตตสูตร

๑.๕.๖ การบรรลุนิพพาน หมายถึง การพัฒนาจิตใจจนสามารถถึงเป้าหมายสูงสุดของ พระพุทธศาสนา โดยเน้นการบรรลุในขั้นสูงสุดที่เรียกว่า พระอรหัตผล

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ พระโสภณมหาเถระ กล่าวถึง“บุคคลผู้ใช้ชีวิตได้อย่างคุ้มค่า ทั้งกลางวันและ กลางคืน” ตามหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตร ไว้ใน หนังสือวิปัสสนาธุระ^{๑๑} สรุปความได้ว่า ทุกๆ ขณะของการปฏิบัติ นักปฏิบัติพึงเจริญสติระลึกรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันขณะหนึ่งๆ ที่กำลังเกิดขึ้นจริงๆ ในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส ยืน เดิน นั่ง นอน เหยียด กู้ ฯลฯ อย่างต่อเนื่อง เพื่อรู้ ความปรากฏของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และไม่ควรถูกกำหนดรู้ปัจจุบันที่เกิดผ่านไปแล้ว (อดีต) หรือขั้น ๕ ที่ยังไม่เกิดขึ้น (อนาคต) ด้วยความอยากและความเห็นผิด การตามรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันขณะที่กำลังปรากฏอยู่ด้วยความเพียรตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน ย่อมจะไม่ตกอยู่ภายใต้ อำนาจของตัณหาและทิฐิ และจะทำให้เห็นกฏปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งเห็นสภาวะที่แท้จริงของรูปนาม และสามารถละกิเลสในขณะนั้นๆ จนสามารถบรรลุมรรค ผล พระนิพพานได้

๑.๖.๒ พระสมศักดิ์ โสรโท กล่าวถึง หลักการปฏิบัติตามภัทเทกรัตตสูตร ไว้ใน หนังสือเทคนิคการเจริญวิปัสสนาตามนัยสติปัญญา^{๑๒} สรุปความได้ว่า นักปฏิบัติควรมีสติอยู่กับ อารมณ์อันเป็นปัจจุบันขณะ อยู่กับความรู้สึกรู้ตัวทั่วพร้อม ในขณะที่จิตคิดนึกเรื่องราวต่างๆ ในขณะที่ ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้มลิ้มรส ภายถูกต้องสัมผัส ใจรับรู้สภาพธรรมารมณ์ ไม่เผลอ หรือเคลื่อนออกไปจากปัจจุบันอารมณ์ เพราะถ้าขาดสติหรือเผลอเคลื่อนออกไปจากปัจจุบันอารมณ์ จิตจะตกไปอยู่กับอดีตหรืออนาคตทันที ความรู้สึกอื่นๆ จะเกิดมีตามขึ้นมา โลกบ้าง โกรธบ้าง ฉะนั้น อารมณ์ปัจจุบันสำคัญที่สุด สิ่งใดชัดที่สุดในขณะปัจจุบัน จากกายที่เคลื่อนไหวเป็นใจรู้ อารมณ์ หรือเปลี่ยนจากกายเป็นเวทนา เปลี่ยนจากเวทนาสุข ทุกข์ เฉยๆ มาเป็นจิตคิดนึกปรุงแต่ง

^{๑๑}พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุระ ภาคปฏิบัติ, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๘).

^{๑๒}พระสมศักดิ์ โสรโท, หนังสือเทคนิคการเจริญวิปัสสนา ตามนัยสติปัญญา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส เอ็ม เค พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๑).

ต้องมีสติระลึกไว้ในปัจจุบันขณะนั้นๆ ความโลภ โกรธ หลง การมีเขา มีเรา มีสัตว์ บุคคล ก็เกิดขึ้นไม่ได้

๑.๖.๓ พระคันธसारากวีวงศ์ กล่าวถึง หลักปฏิบัติต้องรู้ปัจจุบันที่เป็นจริง ไว้ในหนังสือ ส่องสภาวะธรรม^{๑๑} สรุปความได้ว่า ผู้ปฏิบัติควรรับรู้แต่สภาวะธรรมปัจจุบันเท่านั้น คือต้องรู้สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นจริงในขณะปัจจุบัน ไม่ใช่อดีตที่เป็นเหมือนความฝัน หรืออนาคตที่เป็นเพียงจินตนาการ ที่ยังไม่เกิดขึ้น ความจริงของชีวิตปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันเท่านั้น เปรียบดังคนที่แหงนคู้ท้องฟ้าเมื่อ สายฟ้าแลบอยู่ จะประจักษ์เห็นความแปรปรวนได้ว่าเกิดอย่างไร ที่ไหน และนานเพียงใด

๑.๖.๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวถึง หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร ไว้ใน หนังสือพุทธธรรม^{๑๒} สรุปความได้ว่า การฝึกรวมจิตใจให้อยู่กับปัจจุบันหมายถึงมีสติ ตามทันสิ่งที่รับรู้เกี่ยวข้อง หรือต้องทำอยู่ในเวลานั้นๆ แต่ขณะทุกๆ ขณะ ถ้าจิตรับรู้สิ่งใดแล้ว เกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจขึ้น ติดข้องวนเวียนอยู่กับสภาพของสิ่งนั้นที่สร้างซ้อนขึ้นในใจ ก็เป็นอันตกไปอยู่ในอดีต ตามไม่ทัน หลุดไปจากขณะปัจจุบัน หรือจิตหลุดลอยจากขณะปัจจุบัน ไปเกาะเกี่ยวกับภาพสิ่งที่ยังไม่มา ก็เป็นอันฟุ้งไป

๑.๖.๕ หลวงพ่อเทียน จิตตสุโภ กล่าวถึงหลักปฏิบัติไว้ใน หนังสือแต่เธอผู้รู้สีกตัว^{๑๓} สรุปความได้ว่า การจะดับความทุกข์ให้ได้ ต้องเจริญสติให้รู้เท่าทันกับปัจจุบันอารมณ์ที่กำลังปรากฏขึ้นเฉพาะหน้า เมื่อมีสติอยู่กับปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งจิตจรู้อยู่กับปัจจุบันได้อย่าง สมบูรณ์ คือ มรรค วิถีแห่งการปฏิบัติอันนำไปสู่ความสิ้นสุดของทุกข์

๑.๖.๖ ดิชนัท ฮันท์ กล่าวถึงหลักการปฏิบัติไว้ใน หนังสือปาฏิหาริย์แห่งการตื่นอยู่ The Miracle of being Awake^{๑๔} สรุปความได้ว่า นักปฏิบัติต้องมีสติตื่นตัวอยู่เสมอกับขณะ ปัจจุบัน รู้เท่าทันอาการต่างๆ ของกาย ต้องมีสติรู้พร้อมถึงลมหายใจแต่ละครั้ง การเคลื่อนไหวแต่ ละหน ความคิดทุกความคิด และความรู้สึกทุกความรู้สึก นั่นคือ มีสติรู้ทั่วพร้อมถึงทุกสิ่งทีเนื่องกับ

^{๑๑}พระคันธसारากวีวงศ์, ส่องสภาวะธรรม, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ, (กรุงเทพมหานคร : ห.จ.ก ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑).

^{๑๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงขยายความ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๕๒).

^{๑๓}หลวงพ่อเทียน จิตตสุโภ, แต่เธอผู้รู้สีกตัว, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เม็ดทราย, ๒๕๕๒).

^{๑๔}ดิชนัท ฮันท์, ปาฏิหาริย์แห่งการตื่นอยู่ (The Miracle of being Awake), แปลโดย พระประชา ปสนุนธมฺโม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๑).

ตัวเรา และเราต้องรู้วิธีสังเกต และรู้เท่าทันความรู้สึก ความคิดต่างๆ อย่างที่เกิดขึ้นในจิตใจของเรา ถ้ารู้อยู่กับปัจจุบันได้ ในที่สุดจะสามารถทำให้ทุกซ์ดับไปได้

๑.๖.๓) ฉัชชา ธารสนธยา ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในคณกโมคคัลลานสูตร”^{๑๑} จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่า ขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพาน จะต้องประกอบด้วยความเพียรเป็นเครื่องต้นอย่างต่อเนื่อง จึงเรียกได้ว่าเป็นผู้มีราตรีเดียวเจริญ ซึ่งจะต้องเป็นผู้จะมักเขม้นในการเป็นผู้ตื่นอยู่ ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งสมาธิ พักผ่อนในมัชฌิมยามแห่งราตรี มีสติสัมปชัญญะกำหนดใจพร้อมที่จะลุกขึ้นมาปฏิบัติ เมื่อลุกขึ้นชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งสมาธิ การปฏิบัติธรรมนั้นจึงจะสามารถบรรลุพระนิพพานได้

๑.๖.๔) พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา”^{๑๒} จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่า ความเพียรมีลักษณะเป็น วิริยสมตาคือ การใช้ความเพียรอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมต่างๆ ในลักษณะส่งเสริม สนับสนุนซึ่งกันและกัน ความเพียรจึงเป็นคุณธรรมที่สำคัญที่ปรากฏอยู่ในภาคปฏิบัติทั้งหมดและเป็นหลักธรรมที่นำมาใช้เพื่อขับเคลื่อนการปฏิบัติไปสู่ความพ้นทุกข์อันเป็นจุดหมายในพระพุทธศาสนา

๑.๖.๕) นันทพล โรจนโกศล ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ขันธ ๕ กับการบรรลุธรรม”^{๑๓} จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่า หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมมี ๒ หมวด ซึ่งมีขันธ ๕ เป็นอุปกรณ์สำหรับการปฏิบัติ คือ สติปัญญา ๔ และสัมมปธาน ๔ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม โดยการตั้งสติกำหนดรู้ชัดในขณะนั้นๆ จนรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ได้ความแน่วแน่แห่งจิต ก็จะนำมาซึ่งสมาธิ ด้วยการนำความเพียรมาทำสมาธิให้เกิดขึ้น และใช้ความเพียรรักษาสมาธิที่เกิดขึ้นแล้วให้สามารถตั้งมั่นและเจริญต่อไป

^{๑๑}ฉัชชา ธารสนธยา, “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในคณกโมคคัลลานสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

^{๑๒}พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม), “การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

^{๑๓}นันทพล โรจนโกศล, “ขันธ ๕ กับการบรรลุธรรม”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

๑.๖.๑๐ พระณัฐกิตติ อนารโท (ผุยเหง้า) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักมรณสติในพระไตรปิฎก”^{๒๐๐} จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปได้ว่า การมีสติระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา อยู่ทุกๆ ขณะ เป็นการระลึกถึงความตายอย่างมีสติ ย่อมจะทำให้เกิดสติ สมาธิ ปัญญาที่หนักแน่น มั่นคง และไม่เป็นผู้ประมาทในชีวิต ไม่ประมาทในทางการปฏิบัติ รีบเร่ง ขวนขวายในการสร้างคุณธรรมความดีเพื่อจะได้เป็นประทีปส่องทางชีวิตให้แก่ตนให้พ้นทุกข์ได้

๑.๖.๑๑ พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การบรรลุลหกรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”^{๒๐๑} จากการศึกษาวิจัยดังกล่าว สรุปความได้ว่า สิ่งสำคัญในการบรรลุลหกรรม คือ การศึกษาหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุลหกรรมโดยเฉพาะ

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (documentary research) ผู้วิจัยได้จัดขั้นตอนแห่งการดำเนินการวิจัย (research process) ที่สามารถแบ่งการศึกษาวิจัยออกเป็นขั้นตอนดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ ทบทวนเนื้อหาของภทเทภรตตสูตร และรวบรวมข้อมูลอื่นที่เกี่ยวข้องจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยมุ่งสนใจเรื่องเหตุเกิดพระสูตร ชื่อพระสูตร ความเป็นมา ความสำคัญ เนื้อหา และรูปแบบการนำเสนอของภทเทภรตตสูตร หลักการปฏิบัติธรรมและเรื่องการบรรลุลหกรรมที่เกี่ยวข้องกับสูตรนี้

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลที่ศึกษาทั้งหมดมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เรียบเรียง และนำเสนอเนื้อหา โดยที่ประเด็นเหตุเกิดพระสูตร ชื่อพระสูตร ความเป็นมา ความสำคัญ เนื้อหา และรูปแบบการนำเสนอของภทเทภรตตสูตร จะนำเสนอในบทที่ ๒ ส่วนหลักปฏิบัติในภทเทภรตตสูตรจะนำเสนอในบทที่ ๓

๑.๗.๓ นำเนื้อหาในบทที่ ๓ มาศึกษาเชื่อมโยงกับแนวปฏิบัติธรรมที่มีผลกับการบรรลุลหกรรม ซึ่งเกี่ยวข้องกับสูตรนี้ที่รวบรวมมาจากขั้นตอนแรก โดยนำข้อมูลที่เชื่อมโยงกันแล้วมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เรียบเรียง และนำเสนอเนื้อหาในบทที่ ๔

^{๒๐๐}พระณัฐกิตติ อนารโท (ผุยเหง้า), “ศึกษาหลักมรณสติในพระไตรปิฎก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑).

^{๒๐๑}พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), การศึกษาเรื่องการบรรลุลหกรรมในพระพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

๑.๗.๔ นำเนื้อหาจากทั้งบทที่ ๒ ถึงบทที่ ๔ มาสรุปผลการวิจัยพร้อมทั้งข้อเสนอแนะ และนำเสนอผลการวิจัยพร้อมทั้งข้อเสนอแนะในบทที่ ๕

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบความเป็นมา ความสำคัญและเนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตร

๑.๘.๒ ทำให้ทราบหลักการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร

๑.๘.๓ ทำให้ทราบภัทเทกรัตตสูตรกับการบรรลุธรรม

บทที่ ๒

ความเป็นมา ความสำคัญและเนื้อหาของภัทเทรตตสูตร

คัมภีร์พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปีณาสกั แบ่งออกเป็นวรรค ๕ วรรค แต่ละวรรคมี ๑๐ สูตร วรรคสุดท้ายมี ๑๒ สูตรภัทเทรตตสูตรอยู่ในวรรคที่ ๔ วิภังควรรค และเป็นสูตรในลำดับที่ ๑ มีความยาวขนาดปานกลางอันเป็นเอกลักษณ์ของ มัชฌิมนิกาย เนื้อหาที่มีความสมบูรณ์อยู่ในตัว จึงมีความงามในเบื้องต้นด้วยการแสดงหัวข้อธรรม (อุทเทส) งามในท่ามกลางด้วยการจำแนกเนื้อความให้พิสดาร (วิภังค์) และงามในที่สุดด้วยคำลงท้าย (นิคมน์) บทนี้จะศึกษาเพื่อให้ทราบถึง ความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภัทเทรตตสูตร การทำห้สิ่งที่จะต้องศึกษาดังกล่าวข้างต้นปรากฏขึ้นเด่นชัดได้นั้น จำเป็นจะต้องศึกษาเหตุเกิดพระสูตร ชื่อพระสูตร รูปแบบ และผลที่ได้รับจากการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานในการศึกษา จะทำให้การศึกษความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภัทเทรตตสูตร มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไป

๒.๑ เหตุเกิดพระสูตร

พระสูตรต่างๆ สามารถจำแนกตามเหตุเกิดพระสูตรได้ ๔ ประการ คือ ๑. อัคคัชฌาสนะ เป็นไปตามพระอรรถาธิบายของพระพุทธองค์ ๒. ปรัชฌาสนะ เป็นไปตามอรรถาธิบายของผู้อื่น ๓. ปุจฉาวสทิกะ เป็นไปด้วยอำนาจการถาม ๔. อัคคูปัตติกะ เป็นไปโดยเหตุที่เกิดขึ้น^๑

สำหรับเหตุเกิดแห่งภัทเทรตตสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงอาศัยผู้ฟังเป็นหลักเพราะทรงเห็นว่าพระภิกษุกลุ่มหนึ่งพอที่จะตรัสรู้ได้ เหตุเกิดพระสูตรนี้จึงจัดอยู่ในประเภทที่เป็นไปตามอรรถาธิบายของผู้ฟัง ทั้งในด้านความพอใจ ความชอบใจ ตลอดจนภาวะที่จะตรัสรู้ได้ เหมือนพระสูตรอื่นๆ อีกหลายๆ พระสูตร ที่พระพุทธเจ้าทรงอาศัยผู้ฟังเป็นหลัก เช่น ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^๒ อนัตตลักขณสูตร^๓ และอาทิตตปริยายสูตร^๔ เป็นต้น เมื่อนำข้อมูลนี้มาพิจารณาประกอบกับข้อมูล

^๑ที.สี.อ. (บาลี) ๕๐, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๖.

^๒วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๘/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘/๕๕๒.

^๓วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๐/๑๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗.

^๔วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๔/๔๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓.

โดยสังเขปของภัทเทกรัตตสูตรที่ได้นำเสนอในข้างต้น ทำให้ทราบได้ว่า สาเหตุการเกิดพระสูตรนี้เป็นไปตามอรรถาธิบายของผู้ฟัง จึงสามารถจัดเป็นประเภทปรัชญาสาย^๕

๒.๒ ชื่อพระสูตร

ที่มาของชื่อพระสูตร โดยทั่วไปจะตั้งชื่อตามสิ่งที่เกี่ยวข้อง อาจเป็นสถานที่ บุคคล เนื้อหาของพระสูตร ^๖ ในกรณีของภัทเทกรัตตสูตรจะมีที่มาของชื่อในลักษณะใด การศึกษาต้องเริ่มจากความหมายของชื่อพระสูตร คำว่า “ภัทเทกรัตตะ” แปลว่า “ผู้มีราตรีเดียวเจริญ” ซึ่งหมายถึง ผู้มีความเพียรเจริญวิปัสสนากัมมัญฐานเพียง ๑ วัน กับ ๑ คืน^๗ สามารถเจริญในธรรมได้ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งมีปกติอยู่อย่างนั้นนั่นแล้ว ‘ผู้มีราตรีเดียวเจริญ’”^๘

ดังนั้นในกรณีของภัทเทกรัตตสูตรซึ่งแปลว่าพระสูตรว่าด้วยผู้มีราตรีเดียวเจริญดังกล่าว ชื่อของพระสูตรจึงตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร ซึ่งมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับวิधिปฏิบัติธรรมให้บรรลุถึงความเป็นผู้เจริญในธรรม

๒.๓ ความเป็นมาของภัทเทกรัตตสูตร

เนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตรเป็นเรื่องราวที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่พระภิกษุกลุ่มหนึ่ง ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตะวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ซึ่งเป็นสถานที่ ที่ได้ติดต่อขอซื้อที่ดินจากเจ้าชายเชตราชกุมาร โดยได้ตกลงราคาด้วยการปลูาดเงินให้เต็มพื้นที่ตามที่ต้องการปรากฏว่าเศรษฐีได้ใช้เงินถึง ๒๗ โกฏิ เป็นค่าที่ดิน และอีก ๒๗ โกฏิ เป็นค่าก่อสร้างพระคันธกุฎีที่ประทับของพระบรมศาสดา และเสนาสนะสงฆ์ รวมเป็นเงินทั้งสิ้น ๕๔ โกฏิ แต่ยังขาดพื้นที่สร้างซุ้มพระอาราม ในขณะที่นั้นเจ้าชายเชตราชกุมารได้แสดงความประสงค์ขอเป็นผู้จัดสร้างถวาย^๙ โดยขอให้จารึกพระนามของพระองค์ที่ซุ้มประตูพระอาราม ดังนั้น พระอารามนี้จึงชื่อว่า เชตวันาราม ซึ่งตั้งอยู่ในเขตกรุงสาวัตถี^{๑๐} ครั้งนั้นมีพระภิกษุทั้งหลายเข้ามาเฝ้าพระบรมศาสดาถึงที่ประทับ

^๕ที.ที.อ. (บาลี) ๕๐, ที.ที.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๖.

^๖ม.อ. (ไทย) -/[๗๑].

^๗ภัทเทกรัตตสูตร วิปัสสนานุโยคสมณนาคคตคา ภัทเทกรัตต เอกรัตตสูตร ๑ - ม.อ.อ. (บาลี)

๒๗๒/๑๗๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๒๑๖-๒๑๗.

^๘ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๒๒๐.

^๙ดูรายละเอียดใน วิ.อ. (บาลี) ๗/๓๐๗/๗๘, วิ.อ. (ไทย) ๗/๓๐๗/๑๑๕.

^{๑๐}ดูรายละเอียดใน ที.ที. (บาลี) ๕/๔๐๖/๑๗๖, ที.ที. (ไทย) ๕/๔๐๖/๑๗๕.

พระองค์ทรงสังเกตเห็นอชฌาศัยของภิกษุเหล่านั้นว่าพอที่จะตรัสรู้ได้ จึงได้ตรัสภทเทกธตคคาถาว่า ด้วยบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ โดยมีพระประสงค์ให้เร่งปฏิบัติธรรมเพื่อผลในปัจจุบัน เช่น พุทธพจน์ที่ว่า “บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็เป็นอย่างอื่นไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็นอย่างอื่นยังไม่มาถึงส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบัน ไม่อ่อนแอ ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้นๆ บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง”^{๑๑}

๒.๔ ความสำคัญของภทเทกธตคสูตร

เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ การเจริญวิปัสสนากาวานจนบรรลุเข้าสู่มรรคผล พระนิพพาน เพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง ซึ่งหลักการของวิปัสสนาดังกล่าว พระบรมศาสดาทรงเน้นให้นักปฏิบัติอยู่กับปัจจุบันขณะให้มากที่สุด เช่นดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในสติปัฏฐานสูตร ที่ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกประการหนึ่ง คือ ภิกษุเมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ชัดว่าเดินอยู่ เมื่อยืนอยู่ ย่อมรู้ชัดว่ายืนอยู่ เมื่อนั่งอยู่ ย่อมรู้ชัดว่านั่งอยู่ เมื่อนอนอยู่ ก็ย่อมรู้ชัดว่านอนอยู่ หรือว่า ภิกษุตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใดอยู่ ก็ย่อมรู้ชัดด้วยอาการอย่างนั้น^{๑๒}

เมื่อนักปฏิบัติมีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้สภาวะธรรมของรูป นาม ณ ปัจจุบันขณะจนเกิดปัญญาหยั่งรู้ ถึงความเปลี่ยนแปลงแปรปรวนของสภาวะธรรมของนามว่าเป็นไตรลักษณ์ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๑๓} เขาย่อมเพิกถอน ความเห็นผิดว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เป็นเรา ของเรา และละความยึดมั่นในตัวตน จนกระทั่งในที่สุดสามารถนำตนเข้าสู่ มรรค ผล พระนิพพานได้

ฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงสรรบรองผลการปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติในสติปัฏฐานสูตรนี้ว่าเป็นหนทางเดียวเท่านั้นที่จะทำให้ให้นักปฏิบัติได้บรรลุ มรรค ผล พระนิพพานได้ ดังปรากฏข้อความในตอนต้นของพระสูตรที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย! สติปัฏฐาน ๔ เป็นทางเดียวที่จะนำเหล่าเวไนยสัตว์ให้เข้าถึงความบริสุทธิ์ ล่วงพ้นความเศร้าโศก และดับความทุกข์และโทมนัสได้ บรรลุอรियมรรค และเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๑๔}

^{๑๑}ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕-๓๒๐

^{๑๒}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๘๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๑๓}แม่ชีระวีวรรณ ธมฺมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑, หน้า ๔๑.

^{๑๔}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๓๒.

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวเสริมว่า การปฏิบัติวิปัสสนาที่พ้นจากการกำหนด รูป นาม หรือ การปฏิบัติวิปัสสนาที่พ้นจากหลักสติปัฏฐาน ๔ ไม่มีเลย ดังคำกล่าวที่ว่า “อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า กวานาข่อม ไม่มีโดยมิได้กำหนดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ดังนั้นควรทราบว่ แม้สันตติอามาศย์และนางปฎาจาราเหล่านั้น ได้ล่วงพ้นความเศร้าโศกและความคร่ำครวญด้วยหนทาง (คือสติปัฏฐาน) นี้”^{๑๕}

หลักการปฏิบัติวิปัสสนาซึ่งเป็นทางเดียวที่จะทำให้นักปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผล และพระนิพพานไม่เพียงปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรเท่านั้น แต่ยังปรากฏในพระสูตรอื่นอีกด้วย กัทเทรตตสูตรเป็นหนึ่งในพระสูตรเหล่านั้น^{๑๖} ซึ่งรายละเอียดจะได้นำเสนอในลำดับถัดไป

กัทเทรตตสูตรไม่เพียงแสดงให้เห็นแก่เพียงหลักการปฏิบัติวิปัสสนาเท่านั้น แต่ยังสามารถแสดงให้เห็นว่า หลักการปฏิบัติในพระสูตรนี้เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นแห่งการประพุดิพรหมจรรย์^{๑๗} ดังนั้น พระสูตรนี้จึงมีความสำคัญ เนื่องจากกัทเทรตตสูตรแสดงให้เห็นถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนาและข้อปฏิบัติเบื้องต้นแห่งการประพุดิพรหมจรรย์ดังกล่าว ซึ่งจะส่งผลให้สามารถบรรลุธรรมอันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๒.๕ เนื้อหาของกัทเทรตตสูตร

เนื้อหาในกัทเทรตตสูตรเริ่มจากการที่พระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ในวัดพระเชตะวันซึ่ง เศรษฐีที่ชื่อว่าอนาถบิณฑิกเป็นผู้สร้างถวาย^{๑๘} ได้ตรัสกับพระภิกษุว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง อุทเทสและวิงค์ของบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ^{๑๙} แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟังอุทเทสและวิงค์นั้น จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว”^{๒๐}

^{๑๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๒, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๖๗.

^{๑๖} ม.อ.อ. (บาลี) ๑๗๔-๑๗๖, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๔๐.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ.อ. (บาลี) ๑๗๔-๑๗๖, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๔๐.

^{๑๘} รายละเอียดเรื่องอนาถบิณฑิกสร้างพระเชตะวันถวายเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพร้อมภิกษุสงฆ์ ณ กรุงสาวัตถี ดูใน วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๐๖-๓๐๗/๗๖-๗๘, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๖-๓๐๗/๑๑๗-๑๑๘.

^{๑๙} อุทเทส ในที่นี้หมายถึงบพมาติกาหรือหัวข้อธรรม, วิงค์ ในที่นี้หมายถึงการจำแนกเนื้อความให้พิสดาร ผู้และมีราตรีเดียวเจริญ หมายถึงผู้ใช้เวลากลางคืนให้หมดไปด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเท่านั้น ไม่นำมาซึ่งเรื่องอื่นๆ - ม.อ.อ. (บาลี) ๑๗๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

^{๒๐} ม.อ.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑, ม.อ.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕.

จากนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสต่อไปด้วยคาถาที่ว่า^{๒๑}

อติตํ นานวากเมยฺย	นปฺปฏิกุญฺเฆ อนาคตํ
ยทตฺตมฺปหฺินนฺตํ	อปฺปตฺตํ จ อนาคตํ
ปจฺจุปฺปนฺนํ จ โย ฐมฺมํ	ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสติ
อสิหิรํ อสงฺกฺุปฺปี	ตํ วิทฺฐา มนุสฺสุหเย
อชฺเชว กิจฺจมาตฺปฺปํ	โก ชลฺลวฺวา มรณํ สุเว
น หิ โน สงฺกฺรณฺเตน	มหาเสเนน มจฺจุณา
เอวํ วิหาริมาตาปี	อโหฺรตฺตมตฺนุทิตํ
ตํ เว ภทฺเททฺรตฺโตติ	สนฺโต อจฺจิกฺขเต มุนีติ ฯ

บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว
ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง
สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็เป็นอันละไปแล้ว
และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็นอันยังไม่มาถึง

ส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบัน
ไม่มัวอ่อนแอ ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้น ๆ
บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง

บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วินาทีเดียว
ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้
เพราะว่าความผัดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น
ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย

พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียร
ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน
ซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้วว่า ‘ผู้มีราตรีเดียวเจริญ’^{๒๒}

^{๒๑}ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕.

^{๒๒}ดูเปรียบเทียบคำว่า “ผู้มีราตรีเดียวเจริญ” กับ พ.อ.ป. (บาลี) ๓๓/๒๔๔-๒๔๗/๒๕๑, พ.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๒๔๔-๒๔๗/๓๒๔.

หลังจากพระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงคานานี้แล้วจึงขยายความเพื่อสร้างความเข้าใจเนื้อหาในคานานี้โดยเริ่มจากการอธิบายคำว่า “บุคคลค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว” ว่าหมายถึงอะไร ดังข้อความต่อไปนี้^{๒๓}

กถญจ ภิกขเว อตีตํ อนุวาคเมติ ฯ เอวํรูปโ อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที สมฺนฺวานเนติ เอวํเวทโน อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที สมฺนฺวานเนติ เอวํสฺสฺสโล อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที สมฺนฺวานเนติ เอวํสฺงฺขาโร อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที สมฺนฺวานเนติ เอวํวิญญาโณ อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที สมฺนฺวานเนติ ฯ เอวํ โข ภิกขเว อตีตํ อนุวาคเมติ ฯ

บุคคลค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างไร คือ บุคคลค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลิน^{๒๔} ที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีตเราได้มีรูปอย่างนี้’ ค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลินที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีเวทนาอย่างนี้’ ค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลินที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีสัญญาอย่างนี้’ ค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลินที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีสังขารอย่างนี้’ ค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลินที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีวิญญาณอย่างนี้’^{๒๕} ภิกขุทั้งหลาย บุคคลค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างนี้แล

ถัดจากการอธิบายคำว่า “บุคคลค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว” พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายต่อไปถึงคำว่า “บุคคลไม่ค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว” ว่าหมายถึงอะไร ดังข้อความต่อไปนี้^{๒๖}

กถญจ ภิกขเว อตีตํ อนุวาคเมติ ฯ เอวํรูปโ อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที น สมฺนฺวานเนติ เอวํเวทโน อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที น สมฺนฺวานเนติ เอวํสฺสฺสโล อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที น สมฺนฺวานเนติ เอวํสฺงฺขาโร อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที น สมฺนฺวานเนติ เอวํวิญญาโณ อโหสี อตีตมทุชานนฺติ ตตฺถ นนฺที น สมฺนฺวานเนติ ฯ เอวํ โข ภิกขเว อตีตํ อนุวาคเมติ ฯ

บุคคลไม่ค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างไร คือ บุคคลไม่ค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลินที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีตเราได้มีรูปอย่างนี้’ ไม่ค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลินที่

^{๒๓} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๓/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๓/๓๒๐.

^{๒๔} ค้ำนึ่งไปตามความเพลิดเพลิน ในที่นี้หมายถึงค้ำนึ่งให้เป็นไปตามค้ำนึ่งในขันธเหล่านั้น มีรูปขันธ เป็นต้น - ม.อ.อ. (บาลี) ๑๗๕, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๗.

^{๒๕} ดูเปรียบเทียบกับ ขุ.ม. (บาลี) ๒๕/๘๔/๑๗๕, ขุ.ม. (ไทย) ๒๕/๘๔/๒๔๕.

^{๒๖} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๓/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๓/๓๒๑.

มีอยู่ก่อนหน้านั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีเวทนาอย่างนี้’ ไม่ดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินที่มีอยู่ก่อนหน้านั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีสัตถุญญาอย่างนี้’ ไม่ดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินที่มีอยู่ก่อนหน้านั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีสังฆารอย่างนี้’ ไม่ดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินที่มีอยู่ก่อนหน้านั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีวิญญาณอย่างนี้’ ภิภษุทั้งหลาย บุคคลไม่ค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างนี้แล

ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายคำว่า “บุคคลไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง” ว่า หมายถึงอะไร ดังข้อความต่อไปนี้

กถญจ ภิกขเว อนาคตํ ปฏิกขงติ ฯ เอวรูโป สियํ อนาคตมทุธานนุติ ตตถ นนุที สมนฺวานนติ เอวเวทโน สियํ ฯเปฯ เอวสญฺโโล สियํ ฯเปฯ เอวสขฺวารो สियํ ฯเปฯ เอววิญญาณํ สियํ อนาคตมทุธานนุติ ตตถ นนุที สมนฺวานนติ ฯ เอวํ โข ภิกขเว อนาคตํ ปฏิกขงติ ฯ

บุคคลหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง เป็นอย่างไร คือ บุคคลดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินในเบญจขันธ์ว่า “ในอนาคต เราพึงมีรูปอย่างนี้” ในอนาคต เราพึงมีเวทนาอย่างนี้ ฯลฯ ในอนาคต เราพึงมีสัตถุญญาอย่างนี้ ฯลฯ ในอนาคต เราพึงมีสังฆารอย่างนี้ ฯลฯ ดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินในเบญจขันธ์ว่า “ในอนาคต เราพึงมีวิญญาณอย่างนี้” ภิภษุทั้งหลาย บุคคลหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง เป็นอย่างนี้แล^{๒๗}

ถัดจากการอธิบายคำว่า “บุคคลไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง” พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายต่อไปถึงคำว่า “บุคคลจะไม่มุ่งหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง” ว่า หมายถึงอะไร ดังข้อความต่อไปนี้

กถญจ ภิกขเว อนาคตํ นปฺปฏิกขงติ ฯ เอวรูโป สियํ อนาคตมทุธานนุติ ตตถ นนุที น สมนฺวานนติ เอวเวทโน สियํ ฯเปฯ เอวสญฺโโล สियํ ฯเปฯ เอวสขฺวารो สियํ ฯเปฯ เอวํ วิญญาณํ สियํ อนาคตมทุธานนุติ ตตถ นนุที น สมนฺวานนติ ฯ เอวํ โข ภิกขเว อนาคตํ ปฏิกขงติ ฯ

บุคคลไม่หวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง เป็นอย่างไร คือ บุคคลไม่ดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินในเบญจขันธ์ว่า “ในอนาคต เราพึงมีเวทนาอย่างนี้” ฯลฯ ในอนาคต เราพึงมีสัตถุญญาอย่างนี้ ฯลฯ ในอนาคต เราพึงมีสังฆารอย่างนี้ ฯลฯ ไม่ดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินในเบญจขันธ์ว่า “ในอนาคต เราพึงมีวิญญาณอย่างนี้”^{๒๘}

^{๒๗} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๔/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๔/๓๒๑.

^{๒๘} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๔/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๔/๓๒๑-๓๒๒.

ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายคำว่า “บุคคลย่อมไม่ถ่องแท้ในธรรมปัจจุบัน” ว่า หมายถึงอะไร ดังข้อความต่อไปนี้

กถญจ ภิกขเว ปจฺจุปปนฺเนสุ ฆมฺเมสุ สํหิริติ ฯ อิท ภิกขเว อสฺสุตฺวา ปุณฺณชโน อริยานํ อทฺธสฺสาวี อริยฆมฺมสฺส อโกวิทฺโถ อริยฆมฺเม อวิณีโต สปฺปฺริสฺสานํ อทฺธสฺสาวี สปฺปฺริสฺสฆมฺมสฺส อโกวิทฺโถ สปฺปฺริสฺสฆมฺเม อวิณีโต รูปี อตฺตโต สมนฺุปฺสฺสติ รูปวนฺตํ วา อตฺตํ อตฺตนิ วา รูปี รูปสฺมี วา อตฺตํ เวทนี ๑เปฯ สณฺณํ ๑เปฯ สงฺขาร ๑เปฯ วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนฺุปฺสฺสติ วิญฺญาณวนฺตํ วา อตฺตํ อตฺตนิ วา วิญฺญาณํ วิญฺญาณสฺมี วา อตฺตํ ๑ เอว โข ภิกขเว ปจฺจุปปนฺเนสุ ฆมฺเมสุ สํหิริติ ฯ

บุคคลถ่องแท้ในธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นอย่างไร คือ ปุณฺณชโนในโลกนี้ ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอตัตามิรูปบ้าง พิจารณาเห็นรูปในอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอตตาในรูปบ้าง พิจารณาเห็นเวทนา ฯลฯ พิจารณาเห็นสัญญา ฯลฯ พิจารณาเห็นสังขาร ฯลฯ พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอตัตามิวิญญาณบ้าง พิจารณาเห็นวิญญาณในอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอตตาในวิญญาณบ้าง ภิกษุทั้งหลาย บุคคลถ่องแท้ในธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นอย่างนี้แล^{๒๕}

ถัดจากการอธิบายคำว่า “บุคคลย่อมไม่ถ่องแท้ในธรรมปัจจุบัน” พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายต่อไปถึงคำว่า “บุคคลย่อมไม่ถ่องแท้ในธรรมปัจจุบัน” ว่าหมายถึงอะไร ดังข้อความต่อไปนี้

กถญจ ภิกขเว ปจฺจุปปนฺเนสุ ฆมฺเมสุ น สํหิริติ ฯ อิท ภิกขเว อสฺสุตฺวา ปุณฺณชโน อริยานํ ทฺธสฺสาวี อริยฆมฺมสฺส โกวิทฺโถ อริยฆมฺเม สุวิณีโต สปฺปฺริสฺสานํ ทฺธสฺสาวี สปฺปฺริสฺสฆมฺมสฺส โกวิทฺโถ สปฺปฺริสฺสฆมฺเม สุวิณีโต น รูปี อตฺตโต สมนฺุปฺสฺสติ น รูปวนฺตํ วา อตฺตํ น อตฺตนิ วา รูปี น รูปสฺมี วา อตฺตํ น เวทนี ๑เปฯ น สณฺณํ ๑เปฯ น สงฺขาร ๑เปฯ น วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนฺุปฺสฺสติ น วิญฺญาณวนฺตํ วา อตฺตํ น อตฺตนิ วา วิญฺญาณํ น วิญฺญาณสฺมี วา อตฺตํ ๑ เอว โข ภิกขเว

^{๒๕} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๕/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๕/๑๒๒.

ปัจจุบันเนสุ รมเมสุ น สหิริติ ฯ

บุคคลไม่องแน่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ผู้ได้สดับ ได้เห็นพระอริยะ ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ได้เห็นสัตบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ไม่พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอิตตาบ้าง ไม่พิจารณาเห็นอิตตามีรูปบ้าง ไม่พิจารณาเห็นรูปในอิตตาบ้าง ไม่พิจารณาเห็นเวทนา ฯลฯ ไม่พิจารณาเห็นสัญญา ฯลฯ ไม่พิจารณาเห็นสังขาร ฯลฯ ไม่พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอิตตาบ้าง ไม่พิจารณาเห็นอิตตามีวิญญาณบ้าง ไม่พิจารณาเห็นวิญญาณในอิตตาบ้าง ไม่พิจารณาเห็นอิตตาในวิญญาณบ้าง ภิกษุทั้งหลาย บุคคลไม่องแน่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นอย่างนี้แล^{๓๐}

๒.๖ รูปแบบการนำเสนอในภทเทกรัตตสูตร

ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ใช้รูปแบบและวิธีการนำเสนอระดับย่อย ๓ รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบและวิธีการนำเสนอประเภทคาถาหรือความร้อยกรอง รูปแบบและวิธีการนำเสนอโดยการตั้งประเด็นถามตอบเอง และรูปแบบและวิธีการการกล่าวสรุปย่อปิดท้าย

๒.๖.๑ รูปแบบและวิธีการนำเสนอประเภทคาถาหรือความร้อยกรอง

ในตอนต้นแห่งพระสูตรนี้ซึ่งได้นำเสนอแล้วในหัวข้อที่ผ่านมาปรากฏรูปแบบและวิธีการนำเสนอประเภทคาถาหรือความร้อยกรอง ซึ่งหากพิจารณาในรูปแบบภาษาไทยจะเห็นถึงลักษณะรูปแบบและวิธีการนำเสนอที่ได้ไม่ชัดเจน แต่หากพิจารณาในรูปแบบภาษาบาลีจะสังเกตเห็นถึงคำสัมผัสในคาถาได้ชัดเจน ดังคาถาที่ได้นำเสนอไปแล้วในหัวข้อ ๒.๕

๒.๖.๒ รูปแบบและวิธีการนำเสนอโดยการตั้งประเด็นถามตอบเอง

ในพระสูตรนี้นอกจากปรากฏรูปแบบและวิธีการนำเสนอประเภทคาถาหรือความร้อยกรองแล้ว ยังปรากฏรูปแบบและวิธีการนำเสนอโดยการตั้งประเด็นถามตอบเองด้วย เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสตั้งคำถามว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้วเป็นอย่างไร” ซึ่งได้นำเสนอไปแล้วครั้งหนึ่งในหัวข้อที่ผ่านมา หลังจากนั้นพระพุทธองค์ยังได้ตรัสตอบเองต่อไปอีก ดังที่ได้นำเสนอไปแล้วครั้งหนึ่งเช่นกันที่ว่า “คือ บุคคลดำเนินไปตามความเพลิดเพลิน ที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีตราได้มีรูปอย่างนี้’... ภิกษุทั้งหลาย บุคคลค้ำนึ่งถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างนี้แล”

^{๓๐}ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๕/๒๔๒-๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๕/๓๒๒-๓๒๓.

๒.๖.๓ รูปแบบและวิธีการนำเสนอโดยการแสดงคาถาซ้ำสรุปปิดท้าย

ในความตอนท้ายของพระสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงยกคาถาที่ได้ตรัสแล้วในตอนต้นมาสรุปปิดท้ายซ้ำกับที่ได้ตรัสแล้วในตอนต้นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากได้อธิบายคานานั้นแล้วในตอนต้น ซึ่งคาถาดังกล่าวคือคาถาเดียวกันกับที่ได้นำเสนอแล้วในหัวข้อ ๒.๕ ที่ผ่านมา ผู้วิจัยเห็นว่าการที่พระพุทธองค์ได้ทรงยกคาถาที่ได้ตรัสแล้วในตอนต้นมาสรุปปิดท้ายอีกครั้งนั้น เพื่อเน้นให้ทราบถึงความสำคัญของพระคาถา

๒.๖ ผลที่ได้รับจากการแสดงภัทเทกรัตตสูตรของพระพุทธเจ้า

จากการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าในภัทเทกรัตตสูตรนี้ ผู้ฟังได้เข้าใจในหลักการปฏิบัติที่ทำให้เป็นบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญได้ โดยต้องไม่คำนึงอดีตและอนาคต ควรมีสติรู้ธรรมที่ปรากฏปัจจุบันและเจริญธรรมนั้นให้ชัดเจนโดยประกอบไปด้วยความเพียร มีสติสัมปชัญญะ จนสามารถพัฒนาเข้าถึงความเจริญในธรรมได้แม้เพียงแก่ราตรีเดียว ซึ่งทำให้ผู้ฟังมีความยินดีและชื่นชมในความรู้นั้น แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีบุคคลใดที่บรรลุธรรมหลังฟังพุทธพจน์ในภัทเทกรัตตสูตรนี้ ดังคำกล่าวท้ายพระสูตรที่ว่า “พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภายิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมพระภายิตของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล”^{๑๑} แต่ปรากฏหลักฐานในเถรคาถาว่า มีพระสาวกได้บรรลุธรรมเพราะได้ปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตรนี้^{๑๒} ด้วยการปฏิบัติธรรมตามหลักการปฏิบัติที่ปรากฏในพระสูตรนี้ ซึ่งรายละเอียดผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไป

๒.๘ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์ในบทนี้ ผู้วิจัยพบว่า ความเป็นมาของพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เหล่าภิกษุสงฆ์ ที่วัดพระเชตุวัน เพราะทรงเล็งเห็นอรรถาัยของภิกษุเหล่านั้นว่าพอจะบรรลุธรรมได้ จึงทรงมีพระประสงค์ให้ผู้ฟังเร่งปฏิบัติธรรมเพื่อผลในปัจจุบัน ชื่อของพระสูตรจึงได้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร ซึ่งมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติธรรม ให้บรรลุถึงความเป็นผู้เจริญในธรรม ภัทเทกรัตตสูตรจึงมีความสำคัญเพราะเป็นหลักการเดียวกันกับหลักปฏิบัติวิปัสสนา คือ การเจริญสติให้อยู่กับปัจจุบันหรือที่เรียกว่า การเจริญสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ จะสามารถส่งผลให้ผู้ปฏิบัติบรรลุธรรมอันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสเนื้อหาหลักธรรมของพระสูตรนี้เป็นพระคาถา มีหลักธรรม

^{๑๑}ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๕/๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๕/๓๒๓.

^{๑๒}ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๒๔๓/๑๘๕, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๔๓/๓๒๔.

ที่ปรากฏ ดังนี้คือ (๑) ไม่คำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว (๒) ไม่ควรหวังในสิ่งที่ยังไม่มาถึง (๓) เห็นแจ้ง
ธรรมปัจจุบัน (๔) ความเพียรควรทำเสียแต่วันนี้ (๕) ระลึกถึงความตาย ถัดจากนั้นได้ทรงขยาย
ความเนื้อความในพระคาถา เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยทรงอธิบายว่า การร่งแง่งในธรรม
ปัจจุบันและการไม่ร่งแง่งในธรรมปัจจุบันนั้นเป็นอย่างไร ซึ่งรายละเอียดผู้วิจัยจะได้นำเสนอใน
บทที่ ๓ ต่อไป

บทที่ ๓

วิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร

การปฏิบัติธรรมนับว่าเป็นอุบายวิธีการดับทุกข์ด้วยการเจริญสติเพื่อพัฒนาปัญญา^๑ เมื่อผู้ปฏิบัติพยายามเจริญสติจนมีปัญญาสามารถเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริงของขั้น ๕ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นและอบรมจิตให้เกิดปัญญาญาณยังเห็นไตรลักษณ์ได้โดยประจักษ์ กระทั่งสามารถทำลายความเห็นผิดที่เห็นว่าขั้น ๕ เป็นตัวเป็นคนได้ เมื่อนั้นจิตของบุคคลนั้นย่อมเป็นอิสระจากกองทุกข์ทั้งปวง^๒ ในภัทเทกรัตตสูตรเป็นพระสูตรหนึ่งที่แสดงวิธีการปฏิบัติที่ให้เจริญสติเพื่อพัฒนาปัญญาดังกล่าว^๓ คือ หลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หลักการบำเพ็ญความเพียร (ชาคริยานุโยค) และหลักการระลึกถึงความตาย (มรณัสสติ) ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไป

๓.๑ หลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน

หลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน มุ่งสนใจหลักการย่อย ๓ หลักการ คือ (๑) การไม่คำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว (๒) การไม่หวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง และ (๓) การเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่อ่อนแอ ไม่คลอนแคลน

^๑ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสขาคอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร** ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสารากวีวงศ์, ตรวจชำระโดย พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), (กรุงเทพมหานคร : ห.จ.ก. ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๓), หน้า ๕, ๓๓, บทบาทของสติในการพัฒนาปัญญา ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๕๒), หน้า ๘๐๘, การที่เป็นผู้มีสติ คือ การที่ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาดน - ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๖/๒๕๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๕/๓๖๑, ซึ่งสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาดนในที่นี้หมายถึงสติและเนปิกกปัญญา (สัมปชัญญะ) - อ.ส.ต.ก.อ. (บาลี) ๑๖๕, อ.ส.ต.ก.อ. (ไทย) ๔/๒๒๓, อ.ส.ต.ก.ฎีกา (บาลี) ๑๕๓.

^๒พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสขาคอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร** ทางสู่พระนิพพาน, หน้า[๑].

^๓ดูรายละเอียดใน ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๗๔-๑๗๖, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒๑๕-๒๑๘.

๓.๑.๑ การไม่คำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว

การศึกษาหลักการไม่คำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เริ่มจากพุทธพจน์ที่ว่า “บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว . . . สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็พ้นอันละไปแล้ว”^๔ ซึ่ง “สิ่งที่ล่วงมาแล้ว” นี้หมายถึง **ขันธ ๕** ในอดีตที่ผ่านมาแล้ว^๕

๓.๑.๑.๑ ขันธ ๕ ในอดีตในฐานะสิ่งที่ล่วงมาแล้ว

คำว่า “ขันธ ๕” หมายถึง ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต^๖ ขันธ ๕ ประกอบด้วย รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ^๗ ที่ประหลุกกันเข้าเป็นหน่วยรวมซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน ตัวเรา ตัวเขา เป็นต้น^๘

รูปขันธ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นส่วนประกอบทางรูปธรรมทั้งหมด ซึ่งสื่อถึงการเปิดเผยให้รู้ถึงความรู้สึกที่มีอยู่ในใจ การเปิดเผยให้รู้ถึงความคิด^๙ ธรรมชาตินี้มีความเสื่อมโทรมเนื่องจากปัจจัยด้านลบแห่งธรรมชาตินั้น^{๑๐} เช่น ร่างกายจะไม่สบายจนถึงตายหากอยู่ในอุณหภูมิที่ร้อนหรือเย็นเกินไป และน้ำแข็งจะละลายในอุณหภูมิที่ร้อน ธรรมชาตินี้ได้แก่ ร่างกายของสิ่งมีชีวิต รวมทั้งวัตถุต่างๆ ในโลก และพฤติกรรมของสิ่งเหล่านั้น^{๑๑} ตัวอย่างร่างกายของสิ่งมีชีวิต

^๔ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕-๓๒๐.

^๕ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๗๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

^๖พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๖๓.

^๗ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๐๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๕๕-๓๐๐.

^๘พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๓.

^๙บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจอสุมุบาท**, หน้า ๔๘, อ้างใน นันทพล โจรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕, หน้า ๑๔.

^{๑๐}ส.ข. (บาลี) ๑๓/๗๕/๗๑, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๗๕/๑๒๑, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๓๒/๘๒, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๓๒/๗๒๑.

^{๑๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๑๖, พร รัตนสุวรรณ, **คำบรรยายพุทธปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, จำนวน ๒ ภาค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒), ภาค ๑, หน้า ๕, พร รัตนสุวรรณ, **พุทธวิทยา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, จำนวน ๒ เล่ม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗), เล่ม ๑, หน้า ๕๗.

เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก^{๑๒} และตัวอย่างพฤติกรรมของสิ่งมีชีวิต เช่น การยืน การเดิน การนั่ง การนอน การก้าว การถอย การคู่ การเหยียด การคืบ การเคี้ยว^{๑๓}

เวทนาขันธ หมายถึง ส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรมที่ได้แก่ การเสวยอารมณ์^{๑๔} คือ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ซึ่งเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้เป็นความรู้สึกสุข ความรู้สึกทุกข์ หรือ ความรู้สึกเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง^{๑๕} ซึ่งความรู้สึกเหล่านี้เกิดขึ้นได้จากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สิ่งที่มาถูกต้องกาย และการได้รู้เรื่องในใจ^{๑๖} โดยผัสสะ(การกระทบ) ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ^{๑๗}

สัญญาขันธ หมายถึง ส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรมที่ได้แก่ อากาธแห่งวิญญาณ^{๑๘} ที่แสดงพฤติกรรมออกมาเป็นความกำหนดหมาย จำได้ หมายถึง^{๑๙} คือกำหนดรู้อาการเครื่องหมาย ลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ได้^{๒๐} เช่น หมายถึงสีเขียว หมายถึงสีเหลือง หมายถึงสีแดง หมายถึงสีขาว^{๒๑} หมายถึงถึงอารมณ์ที่ผ่านไปแล้ว เช่น รูปสัญญา กำหนดหมายรูปรูป สัททสัญญา กำหนดหมายรู้เสียง คันธสัญญา กำหนดหมายรู้กลิ่น รสสัญญา กำหนดหมายรู้รส โภกัญญา กำหนดหมายรู้โภกัญญา ธรรมสัญญา กำหนดหมายรู้ธรรม^{๒๒}

^{๑๒}ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๒/๒๖๑-๒๖๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐.

^{๑๓}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โฆดก ญาณสิริเถร), คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

^{๑๔}ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๕๐/๔๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๕๐.

^{๑๕}สัจจสงเขป (บาลี) ๗๓/๘, พระธรรมปาละเถระ, สัจจะสังเขป, แปลโดยพระคันธสารากิจวงศ์, (กรุงเทพมหานคร : ไททรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘) หน้า ๖๔, คุรยละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๑๕.

^{๑๖}ที.ปา (บาลี) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕ - ๓๑๖, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๐๕/๒๗๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๕/๓๖๘-๓๖๙.

^{๑๗}ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๖/๔๕, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๓.

^{๑๘}ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๗๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๑/๓๘๐.

^{๑๙}ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๕๐/๔๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๕๐, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๕๑, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๓/๓๐๔.

^{๒๐}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๒๑.

^{๒๑}ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๕๐/๔๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๕๐.

^{๒๒}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗-๓๑๘.

สังขารชั้นร์ หมายถึง ส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรมที่ได้แก่ การปรุงแต่ง^{๒๓} คือ เจตนาที่จะทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งทางกาย วาจา ใจ^{๒๔} มี ๓ ประการ ได้แก่ กายสังขาร [สภาพที่ปรุงแต่งกาย] วชิสังขาร [สภาพที่ปรุงแต่งวาจา] และจิตตสังขาร [สภาพที่ปรุงแต่งใจ]^{๒๕} คือการ แสดงออกทางกาย (การกระทำ) ทางวาจา (การพูด) ทางใจ (การนึกคิด) ทั้งในทางดีและไม่ดี^{๒๖} หรืออีกนัยหนึ่ง สังขาร หมายถึง ความเพียรทางกายและความเพียรทางจิต^{๒๗}

วิญญาณชั้นร์ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ^{๒๘} โดยที่ ความรู้อารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาณ ความรู้ อารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ และความรู้อารมณ์ทางใจ เรียกว่า มโนวิญญาณ^{๒๙}

หากพิจารณาในระดับรายละเอียดของชั้นร์ ๕ แต่ละชั้นร์จะทำให้เข้าใจว่า การคำนึงถึง ชั้นร์ ๕ แต่ละชั้นร์ในอดีตเป็นอย่างไร โดยเริ่มจากรูปชั้นร์ การคำนึงถึงรูปชั้นร์ในอดีต^{๓๐} คือ การ คิดถึงร่างกายของสิ่งมีชีวิต รวมทั้งวัตถุต่างๆ ในโลก และพฤติกรรมของสิ่งเหล่านั้นในอดีต เช่น การคิดว่าเคยมีร่างกายที่แข็งแรง เคยเคลื่อนไหวในลักษณะอย่างไร เคยยืนท่าใด แม้ในขณะที่ปฏิบัติ ธรรมอยู่ การคำนึงถึงรูปชั้นร์ในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ ผ่านมาว่า เราเคยเดินจงกรมได้ดี เดินแล้วขาเบาสบาย นั่งก็เข้านั่งสบายๆ เคยนั่งทำขัดสมาธิอย่าง นี้ เคยนั่งเอาเท้าขวามาก่อน เคยยืนปล่อยแขนทำนี้ เคยยืนตัวตรงอย่างนั้น เคยยืนหย่อนขาอย่างนี้ เคยนอนทำนั้น เคยนอนหงาย เคยนอนสบายๆ เป็นต้น ดังนั้น การคิดถึงการปฏิบัติในอดีตเช่นนี้ จึงจัดเป็นการคำนึงถึงรูปชั้นร์ในอดีต

^{๒๓} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑๔๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๔๕๐.

^{๒๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๕๕๒/๑๘๒, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๕๒/๘๖๑.

^{๒๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๒/๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๒/๕๗.

^{๒๖} นัตติมา ชูดวงแก้ว, “การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕, หน้า ๕๐.

^{๒๗} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๕๔, ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๗๓๘.

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (ฉบับปรับปรุงขยายความ), หน้า ๑๖.

^{๒๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๑๑๖, ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๖/๔๕, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๕, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๗๘/๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๘/๑๓๘.

^{๓๐} รูปชั้นร์ในอดีต ดูใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓/๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓/๒.

ส่วนการคำนึงถึงเวทนาขั้นในอดีต^{๑๑} คือ การคิดถึงความรู้สึกสุข รู้สึกทุกข์ หรือเฉยๆ ในอดีต เช่น การคิดถึงความรู้สึกมีความสุขในอดีตที่เคยเห็นรูปที่สวยงาม การคิดถึงความรู้สึกเป็นทุกข์ในอดีตที่เคยเห็นรูปน่าเกลียด หรือการคิดถึงความรู้สึกเฉยๆ ในอดีตที่เคยรับรู้อารมณ์เหล่านั้น แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงเวทนาขั้นในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึง การปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เราเคยมีความสุขในการเดินจงกรม นั่งก็มีความสุขจากความสงบ หรือคิดถึงว่าเคยมีความสุขกับการเดินแล้วรู้สึกเมื่อย นั่งแล้วรู้สึกปวดขา หรือคิดถึงว่าเคยรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ ในการเดินจงกรม หรือการนั่งสมาธิที่รู้สึกนิ่งๆ เฉยๆ ดังนั้น การคิดถึงการปฏิบัติในอดีตเช่นนี้จึงจัดเป็นการคำนึงถึงเวทนาขั้นในอดีต

ขั้นถัดมาคือสัญญาขั้น การคำนึงถึงสัญญาขั้นในอดีต^{๑๒} คือ การคิดถึงความจำของตนในอดีต เช่น การคิดถึงความจำของตนในอดีตว่า เคยจำได้ดี เคยจำเหตุการณ์ต่างๆ ได้ เคยจำเรื่องราวของบุคคลในประวัติศาสตร์ได้ หรือการคิดถึงความจำในอดีตว่าตนเองเคยสามารถจดจำตัวอักษรอังกฤษได้ทุกตัวอักษร หรือการคิดถึงความจำของตนเองในอดีตที่เคยสามารถจดจำเครื่องหมายจราจรได้เมื่อเห็นเครื่องหมายต่างๆ เหล่านั้นก็สามารถตอบได้หรือเข้าใจได้ทันที แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงสัญญาขั้นในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึง การปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า ความจำของตนในอดีตตนเคยสามารถจดจำสภาวะธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ชัดเจน หรือการคิดถึงความจำของตนในอดีตว่าตนเองเคยสามารถจดจำกิริยาอาการต่างๆ ของร่างกายที่เคลื่อนไหวได้ว่าเป็นการก้าวไปหรือการถอยกลับ การคู้เข้าหรือการเหยียดออก การก้มหรือการเงย ดังนั้น การคิดถึงการปฏิบัติในอดีตเช่นนี้จึงจัดเป็นการคำนึงถึงสัญญาขั้นในอดีต

อีกขั้นหนึ่งที่จะพิจารณาต่อไปได้แก่สังขารขั้น การคำนึงถึงสังขารขั้นในอดีต^{๑๓} คือ การคิดถึงการทำทางกาย กิริยาอาการคำพูด และความคิดดีหรือชั่วต่างๆ ในอดีต เช่น การคิดถึงกิริยาอาการทางกายของตนว่าตนเคยกระโดดข้ามหลุมได้อย่างไร การคิดถึงกิริยาอาการคำพูดที่ เคยต้องพูดเสียงดังๆ การคิดถึงความคิดของตนเองในอดีตที่เคยคิดไม่ดี แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงสังขารขั้นในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า กิริยาท่าทางการเดินจงกรมของตนในอดีตตนเคยเดินยกเท้าขวาสูงๆ แล้วก้าวไปสั้นๆ หรือการคิดถึงคำบริกรรมต่างๆ ในอดีตที่ตนเคยบริกรรมว่า พุทโธบ้าง พองหนอ ยุบหนอบ้าง หรือ

^{๑๑}เวทนาขั้นในอดีต ดูใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๘/๓, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘/๔.

^{๑๒}สัญญาขั้นในอดีต ดูใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๕/๕, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕/๗.

^{๑๓}สังขารขั้นในอดีต ดูใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๑/๘, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑/๑๐.

การคิดถึงจิตที่เคยคิดถึงราคะ โทสะ โมหะ ศรัทธา ศีล สุตตะ จาคะ ปัญญาในอดีต ดังนั้น การคิดถึงการปฏิบัติในอดีตเช่นนี้จึงจัดเป็นการคำนึงถึงสังขารขั้นในอดีต

สำหรับการคำนึงถึงวิญญานขั้นในอดีต^{๓๔} คือ การคิดถึงการรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจในอดีต เช่น การคิดถึงว่าในอดีตเคยสามารถมองเห็นรูปที่ปรากฏได้ชัดเจน การคิดถึงว่าในอดีตเคยสามารถได้ยินเสียงได้ไกล การคิดถึงว่าเดือนที่ผ่านมาได้กลิ่นเหม็นจากขยะ หน้าบ้าน การคิดถึงว่าเมื่อวานได้รับรู้รสเปรี้ยวจากน้ำมะนาว หรือการคิดถึงว่าหน้าหนาวที่ผ่านมา รู้สึกหนาวตอนอาบน้ำ แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงวิญญานขั้นในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เราเคยรับรู้รูปในอดีตที่เข้ามากระทบทางตาได้ชัดเจน การคิดถึงว่าเมื่อวานนี้ตนเคยรับรู้ลมที่เข้ามากระทบทางกายได้ไม่ชัดเจน การคิดถึง เมื่อการปฏิบัติที่ผ่านมาว่าเคยรับรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางใจได้ทัน ดังนั้น การคิดถึงการปฏิบัติในอดีต เช่นนี้จึงจัดเป็นการคำนึงถึงวิญญานขั้นในอดีต

๓.๑.๑.๒ อายุขณะในอดีตในฐานะสิ่งที่ล่วงมาแล้ว

การทำความเข้าใจถึง “สิ่งที่ล่วงมาแล้ว” นี้ ไม่เพียงศึกษาผ่านเรื่องขั้น ๕ เท่านั้น แต่ยังสามารถศึกษาผ่านเรื่องอายตนะได้เช่นกัน^{๓๕} เรื่องอายตนะคือหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการรับรู้ในพระพุทธศาสนา^{๓๖} อายตนะจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท เรียกว่า อายตนะภายนอก (อารมณ์) กับ อายตนะภายใน (ทวาร) และเมื่ออายตนะภายนอกกับอายตนะภายในปฏิบัติการร่วมกันจนสัมฤทธิ์ผลจะเกิดการรับรู้อารมณ์ที่เรียกว่า “วิญญาน”^{๓๗} ซึ่งรายละเอียดของวิญญานได้นำเสนอมมาแล้วในเรื่องวิญญานขั้น ส่วนรายละเอียดของอายตนะภายนอก และอายตนะภายในจะได้นำเสนอดังนี้

^{๓๔}วิญญานขั้นในอดีต คูใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๑/๑๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑/๑๐.

^{๓๕}ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๘๒/๒๕๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๒/๓๖๖-๓๗๓.

^{๓๖}นันทพล โรจนโกศล, “พุทธประสาทจริยศาสตร์กับภาวะบกร่องทางสมอง”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑, หน้า ๒๖๐.

^{๓๗}นันทพล โรจนโกศล, “อายตนะ : สนามแห่งความรู้ในพุทธจิตวิทยา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐, หน้า ๒๐-๒๖, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๓/๒๑๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๖๖, ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๐๕/๒๗๕, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๐๕/๓๖๕, ศ.ข. (บาลี) ๑๗/๕๖/๔๕, ศ.ข. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๕, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๗๘/๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๘/๑๓๘, การประจวบเหมาะระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายในและวิญญาน เรียกว่าผัสสะ - อภิ.สจ.อ. (บาลี) ๑๑๘, อภิ.สจ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๔๒.

อายตนะภายนอก หรืออารมณ์^{๓๘} คือ สิ่งที่มาเชื่อมต่อหรือเชื่อมโยงกับอายตนะภายใน อายตนะภายนอกสามารถจำแนกได้ ๖ ประการ^{๓๙} ได้แก่ (๑) รูปายตนะ (อายตนะคือรูป) หมายถึง รูป^{๔๐} หรือสิ่งที่สามารถเห็นได้ หรือสีต่างๆ^{๔๑} เป็นสิ่งที่กระทบได้คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง เป็นต้น^{๔๒} ที่เป็นกระบวนการรับรู้ระหว่างตาซึ่งเป็นแดนรับรู้ กับรูปต่างๆ จนมีความรู้เกิดขึ้นคือ การเห็น^{๔๓} (๒) สัททายตนะ (อายตนะคือเสียง) หมายถึง เสียง^{๔๔} หรือสิ่งที่เข้ามากระทบทางหู^{๔๕} ซึ่งเป็นกระบวนการรับรู้ระหว่างหูซึ่งเป็นแดนรับรู้ กับเสียงต่างๆ เข้ามา จนมีความรู้เกิดขึ้น คือ การได้ยิน^{๔๖} เช่น เสียงคัง เสียงเบา เสียงสูง เสียงต่ำ (๓) คันธายตนะ (อายตนะคือกลิ่น) หมายถึง กลิ่น^{๔๗} หรือสิ่งที่เข้ามาทางจมูก ซึ่งเป็นกระบวนการรับรู้ระหว่างจมูกที่เป็นแดนรับรู้ กับกลิ่นต่างๆ เข้ามา จนมีความรู้เกิดขึ้น คือ การได้กลิ่น^{๔๘} เช่น กลิ่นที่ถูกรใจ กลิ่นที่ไม่ถูกรใจ (๔) รสายตนะ (อายตนะคือรส) หมายถึง รส^{๔๙} หรือสิ่งที่เข้ามากระทบ^{๕๐} ซึ่งเป็นกระบวนการรับรู้ระหว่างลิ้นซึ่งเป็นแดนรับรู้ กับรสต่างๆ เข้ามา จนมีความรู้เกิดขึ้น คือ การรู้รส^{๕๑} (๕) โผฏฐัพพายตนะ

^{๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (ฉบับปรับปรุงขยายความ), หน้า ๓๕.

^{๓๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๐๕/๒๓๕-๒๘๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๕/๓๖๕.

^{๔๐} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๐๕/๒๓๒-๒๘๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๕/๓๖๕, และดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๒/๘๒-๘๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๒/๑๑๖.

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๒, พระมหาณรงค์ศักดิ์ ฐิติญาโณ, พระอภิธรรมปิฎก ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๖๕.

^{๔๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๔๓๓/๘๖, วิสุทธิ. (ไทย) ๔๓๓/๗๒๕.

^{๔๓} จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปรามณ์ คือ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ ประการ เป็นผัสสะ ดูใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๔/๒๓๒-๒๓๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๑๓.

^{๔๔} ดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๓/๘๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๓/๑๑๖.

^{๔๕} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๕.

^{๔๖} เพราะอาศัย โสตะและเสียง โสทวิญญาณจึงเกิดขึ้น คือ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ ประการเป็นผัสสะ ดูใน ต.น. (บาลี) ๑๖/๔๓/๕๐, ต.น. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๕.

^{๔๗} ดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๔/๘๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๔/๑๑๗.

^{๔๘} เพราะอาศัยขานะและกลิ่น ขานะวิญญาณจึงเกิดขึ้น คือ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ ประการเป็นผัสสะ ดูใน ต.น. (บาลี) ๑๖/๔๓/๕๐, ต.น. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๕.

^{๔๙} ดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๕/๘๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๕/๑๑๗.

^{๕๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๒.

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), (ฉบับปรับปรุงขยายความ), หน้า ๓๖.

(อายตนะคือสัมผัส) หมายถึง สิ่งที่กายสัมผัสถูกต้อง^{๕๒} ซึ่งเป็นกระบวนการรับรู้ระหว่างกายซึ่งเป็นแดนรับรู้ กับสิ่งต่าง ๆ เข้ามา จนเกิดความรู้สึกขึ้น เช่น รู้สึกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เป็นต้น^{๕๓} (๖) ฐัมมายตนะ (อายตนะคือธรรมารมณ์) หมายถึง อารมณ์ที่เกิดกับใจ^{๕๔} หรือสิ่งที่ใจรู้^{๕๕} ซึ่งเป็นกระบวนการรับรู้ระหว่างใจซึ่งเป็นแดนรับรู้ กับสิ่งที่ใจนึกคิดในเรื่องราวต่าง ๆ เข้ามา จนเกิดความรู้เรื่องในใจขึ้น

อายตนะภายใน คือ เครื่องต่อภายใน หรือเครื่องรับรู้^{๕๖} สามารถแบ่งได้ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) คือ จักขุที่เป็นประสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ที่อยู่ในส่วนของร่างกาย เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่สามารถกระทบได้ เช่น บุคคลเคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือ ฟังเห็นรูปที่เห็นได้และกระทบได้ ที่เรียกว่า นัยน์ตา^{๕๗} องค์ธรรมได้แก่ จักขุประสาทรูป^{๕๘} หมายถึง รูปที่สามารถรับการกระทบกับรูปายตนะ ที่จะนำไปสู่การรับรู้ทางตาได้ โดยที่รูปนี้จะซึมซาบตลอดในแก้วตา หรือนัยน์ตาที่อยู่กลางตาดำ ซึ่งเป็นเยื่อบางคุดปุยุณุนที่ชุ่มด้วยน้ำมันซ้อนกันอยู่ ๗ ชั้น ที่เรียงรายด้วยขนตาสีดำ วาวงามด้วยแววตาดำและขาว มีพื้นฐานคล้ายกับกลีบบัวขาบแต่ตัวจักขุจริงๆ นั้น เล็กประมาณเท่าศรีษะตัวเส้น ตั้งอยู่ในกลางตาดำ^{๕๙} (๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู) หมายถึง โสตะที่เป็นประสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ที่อยู่ในส่วนของร่างกาย เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เช่น บุคคลเคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง หรือฟังเสียงที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยโสตะใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า โสตายตนะ^{๖๐} องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาทรูป^{๖๑} หมายถึง รูปที่สามารถรับการกระทบกับสัททายตนะ ที่จะนำไปสู่การรับรู้ทางหูได้ โดยที่รูปนี้จะซึมซาบตลอดใน

^{๕๒}วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๔/๔๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๔, ดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๖/๘๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๖/๑๑๗.

^{๕๓}พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๓.

^{๕๔}ดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๖/๘๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๖/๑๑๗-๑๑๘.

^{๕๕}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๕๔๕.

^{๕๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๖.

^{๕๗}อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๕๖/๘๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖/๑๑๓.

^{๕๘}พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๗.

^{๕๙}วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๔๓๗/๘๕, วิสุทธิ. (ไทย) ๔๓๖/๗๒๔.

^{๖๐}อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๕๗/๘๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๗/๑๑๓.

^{๖๑}พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๗.

ช่องหูที่มีลักษณะสัญญาณดังวงแหวน มีขนอ่อนสีแดงขึ้นอยู่ภายในโดยรอบ^{๖๒} (๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) คือ ฆานะที่เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ที่อยู่ในส่วนของร่างกาย เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เช่น บุคคลเคยดม กำลัณดม จักคม หรือฟุ้งดมกลิ่นที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยฆานะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า ฆานายตนะ^{๖๓} องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาทรูป^{๖๔} หมายถึง รูปที่สามารถรับการกระทบกับคันธายตนะ ที่จะนำไปสู่การรับรู้ทางจมูกได้ โดยที่รูปนี้จะซึมซาบตลอดในช่องจมูกที่มีลักษณะสัญญาณดังกิบแพะอยู่ภายในช่องจมูก^{๖๕} (๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) คือ ชิวหาที่เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ที่อยู่ในส่วนของร่างกาย เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เช่น บุคคลเคยลิ้ม กำลัณลิ้ม จักลิ้ม หรือฟุ้งลิ้มรสที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยชิวหาใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า ชิวหายตนะ^{๖๖} องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป^{๖๗} หมายถึง รูปที่สามารถรับการกระทบกับรสายตนะ ที่จะนำไปสู่การรับรู้ทางลิ้นได้ โดยที่รูปนี้จะซึมซาบตลอดในท่อมกลางลิ้น ที่มีลักษณะสัญญาณดังปลายกลีบดอกบัว เรียงรายซ้อนกันเป็นชั้นๆ^{๖๘} (๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย) คือ กายที่เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ที่อยู่ในส่วนของร่างกาย เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เช่น บุคคลเคยถูกต้อง กำลัณถูกต้อง จักถูกต้อง หรือฟุ้งถูกต้องโณภูตัพพะที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยกายใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า กายายตนะ^{๖๙} องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาทรูป^{๗๐} ที่หมายถึง รูปที่สามารถรับการกระทบกับโณภูตัพพะตนะ ที่จะนำไปสู่การรับรู้ทางผิวหนังได้ โดยที่รูปนี้จะซึมซาบตลอดในปสาทที่มีสณฐานคล้ายลำลีแผ่นบางๆ ที่ขุบน้ำมันจนชุ่มซ้อนกันหลายๆ ชั้นตั้งอยู่ทั่วไปทั้งกาย เว้นที่ปลายขน ปลายผม ที่เล็บ ที่ฟัน ที่กระดูก ที่หนังหนาด้าน ซึ่งประสาทตั้งอยู่ไม่ได้^{๗๑} (๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ในหมวดธรรมอายตนะแม้จะมีรายละเอียดที่ซับซ้อน^{๗๒} แต่หากพิจารณาในระดับกว้างแล้ว

^{๖๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๓๖/๘๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๓๖/๗๒๓.

^{๖๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๕๘/๘๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๘/๑๑๑-๑๑๔.

^{๖๔} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), *วิปัสสนาภูมิ*, หน้า ๑๗.

^{๖๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๓๖/๘๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๓๖/๗๔๕.

^{๖๖} คู่มือเพิ่มเติมในอภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๕๘/๘๐-๘๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๘/๑๑๔.

^{๖๗} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), *วิปัสสนาภูมิ*, หน้า ๑๗.

^{๖๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๓๖/๘๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๓๖/๗๔๕.

^{๖๙} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๐/๘๐-๘๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๐/๑๑๔.

^{๗๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), *วิปัสสนาภูมิ*, หน้า ๑๗.

^{๗๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๓๖/๘๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๓๖/๗๒๔.

^{๗๒} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นันทพล โรจนโกศล, “อายตนะ : สนามแห่งความรู้ในพุทธจิตวิทยา”,

อายตนะภายในนี้รับอารมณ์ได้กว้างขวางทั้ง ๖ อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสรัฐัพพะและ
ธรรม^{๓๓} มี ๖ ประการ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กาย
วิญญาณ และมนโวิญญาณ^{๓๔}

เมื่ออายตนะมีเนื้อหาเช่นนี้ หากพิจารณาในระดับรายละเอียดของอายตนะในทำนอง
เดียวกับการพิจารณาเรื่องขั้น ๕ ในแต่ละขั้นจะทำให้เข้าใจเรื่องการคำนึงถึงอายตนะในอดีตเป็น
อย่างไร โดยเริ่มจากอายตนะภายนอก การคำนึงถึงอายตนะภายนอกในอดีต คือ การคิดถึงรูปายตนะ
(อายตนะคือรูป) ที่ตนเคยเห็นในอดีตว่าเป็นอย่างไร เช่น การคิดถึงรูปร่างที่สวยงามในอดีตของ
นางสาวไทยปีที่ผ่านมา การคิดถึงซากศพที่น่าเกลียดในอดีต แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่
การคำนึงถึงอายตนะภายนอกคือรูปายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึง
ปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมามาว่า เพื่อนผู้ปฏิบัติมีการเจริญกรรมเป็นอย่างไรในอดีต การคิดถึงท่าทางการ
นั่งของครูบาอาจารย์ในอดีต

ส่วนการคำนึงถึงสัททายตนะ (อายตนะคือเสียง) ในอดีต คือการคิดถึงเสียงในอดีตที่
เคยได้ยินเป็นอย่างไร เช่น การคิดถึงเสียงที่ไพเราะในอดีตที่เป็นเสียงของคนรัก การคิดถึงเสียงที่
ดังมากเมื่อเช้าที่ผ่านมาเป็นเสียงของเครื่องบิน แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงสัททายตนะ
ในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมามาว่า เคยได้ยินเสียง
ปริกรรมว่าพองหนอ ขุบหนอในอดีตของเพื่อนผู้ปฏิบัติ การคิดถึงเสียงปริกรรมว่าพุทโธในอดีตที่
ตนเคยปริกรรม การคิดถึงเสียงแหว่วในอดีตที่ตนเคยได้ยิน

อายตนะถัดมาคือคันธายตนะ (อายตนะคือกลิ่น) คือการคิดถึงกลิ่นในอดีตเป็นอย่างไร
เช่น การคิดถึงกลิ่นกลิ่นของน้ำหอมในอดีต การคิดถึงกลิ่นเหม็นในอดีตของขยะหน้าบ้าน แม้
ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงคันธายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึง
การปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมามาว่า เคยได้กลิ่นเหม็นในอดีตที่เป็นกลิ่นของซากศพที่ตนนำมาพิจารณา
การคิดถึงกลิ่นหอมของดอกไม้เมื่อวานนี้ในห้องปฏิบัติธรรม

อีกอายตนะหนึ่งที่จะพิจารณาต่อไปได้แก่รสายตนะ (อายตนะคือรส) คือ การคิดถึงรส
ในอดีตเป็นอย่างไร เช่น การคิดถึงรสหวานในอดีตของน้ำผึ้ง การคิดถึงรสเค็มในอดีตของเกลือแม่
ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงรสายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึง
การปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมามาว่า รสชาติอาหารเมื่อเช้าเผ็ดเกินไปทำให้ไม่สบายต่อการปฏิบัติธรรม

^{๓๓}ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ปัญญา ไซ่ขางบาง, ธรรมอธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก, หน้า ๑๒๘.

^{๓๔}ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๖๑/๘๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๑/๑๑๕.

การคิดถึงรสชาติเมื่อวานจี๊ดจ๊าดเหลือเกิน ไม่เอื้อเพื่อต่อการปฏิบัติธรรม

สำหรับการคำนึงถึงโผฏฐัพพายตนะ (อายตนะคือสัมผัส) ในอดีต คือการคิดถึงการสัมผัสในอดีตเป็นอย่างไร เช่น การคิดถึงความอ่อนนุ่มในอดีตของที่นอน การคิดถึงความแข็งกระด้างในอดีตของโต๊ะหิน แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงโผฏฐัพพายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เคยรู้สึกเย็นๆ เมื่อการปฏิบัติที่ผ่านมาหลังจากลมพัดถูกร่างกาย การคิดถึงความแข็งเมื่อหลายนาที่ที่ผ่านมาเมื่อเหยียบเท้าลงพื้นที่ใช้เดินจงกรม

นอกจากนั้นการคำนึงถึงธัมมายตนะ (อายตนะคือธรรมารมณ์) ในอดีตคือคิดถึงอารมณ์ที่เกิดกับใจในอดีตเป็นอย่างไร เช่น การคิดถึงความสงสัยในอดีต การคิดถึงความรักในอดีตอันแสนชื่นมื่น การคิดถึงความโลภที่เกิดขึ้นเมื่อวานนี้ การคิดถึงความโกรธที่ทวีกำลังขึ้นเมื่อเช้าที่ผ่านมา แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงธัมมายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เมื่อวานนี้รู้สึกพอใจในการเดินจงกรม การคิดถึงความโกรธพยายามในการปฏิบัติที่ผ่านมา การคิดถึงเรื่องราวต่างๆ ในอดีต การคิดถึงความสงสัยเมื่อหลายนาที่ที่ผ่านมา

จากนั้นการคิดถึงอายตนะภายในของตนในอดีตที่ผ่านมา เริ่มจากการคิดถึงจักขายตนะคือดวงตาของตนในอดีตว่าเป็นอย่างไร เช่น คิดถึงดวงตาที่เคยเห็นได้ชัดเจนเมื่อครั้งยังเป็นเด็ก แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงจักขายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เมื่อวานนี้ขณะเดินจงกรมดวงตาของตนเคยทำให้เห็นเท้าเคลื่อนไหวได้ชัดเจน

ส่วนการคำนึงถึงโสตายตนะคือการคิดถึงหูของตนในอดีตว่าเป็นอย่างไร เช่น คิดถึงหูของตนที่เคยได้ยินเสียงนกร้องได้ชัดเจนในสมัยที่ไปเที่ยวตั้งแคมป์ในป่าเมื่อปีที่แล้ว แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่การคำนึงถึงโสตายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เมื่อเช้าที่ผ่านมาหูของตนเคยทำให้ได้ยินเสียงเพื่อนผู้ปฏิบัติธรรมคุยกันเสียงดังมากขณะนั่งสมาธิอยู่

อีกอายตนะหนึ่งที่จะพิจารณาต่อไปได้แก่การคิดถึงฆานายตนะคือจมูกของตนเองในอดีตเป็นอย่างไร เช่น คิดถึงจมูกของตนที่เคยได้กลิ่นหอมของดอกไม้ในแจกันเมื่อสัปดาห์ที่ผ่านมา แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงฆานายตนะในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เมื่อวานนี้จมูกของตนเคยทำให้ได้กลิ่นเหม็นจากห้องปฏิบัติธรรม

สำหรับการคำนึงถึงการคิดถึงชีวหายคนละคือลื่นของตนในอดีตว่าเป็นอย่างไร เช่น คิดถึงลื่นของตนที่เคยได้ลิ้มรสเผ็ดร้อนของพริกเมื่อวานที่ผ่านมา แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงชีวหายคนละในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เมื่อช่วงเช้าที่ผ่านมาลื่นของตนเคยทำให้รู้สึกรสชาติของอาหารได้น้อยลงขณะรับประทานข้าว

นอกจากนั้นการคำนึงถึงกายาคนละคือการคิดถึงร่างกายของคนในอดีตว่าเป็นอย่างไร เช่น คิดถึงร่างกายที่เคยสัมผัสกับความอ่อนนุ่มของเบาะนอนเมื่อครั้งซื้อใหม่ ๆ แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงกายาคนละในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า ร่างกายของตนเมื่อนั่งแล้วเคยทำให้รู้สึกแข็งแรง ที่ก้นข้อยเมื่อการนั่งสมาธิที่ผ่านมา

นอกจากนั้นการคำนึงถึงมนายคนละคือการคิดถึงการรับรู้อารมณ์ทั้ง ๖ จากการรับรู้ทางมโนวิญญาณของตนในอดีตที่ผ่านมาว่าเป็นอย่างไร เช่น เมื่อวานนี้รู้สึกถึงจิตที่เกิดมีระจกจากการรับรู้ทางจิตใจ แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงมนายคนละในอดีตย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า เมื่อช่วงเวลาที่แล้วรู้สึกถึงจิตที่เกิดมีความโกรธจากการรับรู้ทางมโนทวาร

๓.๑.๑.๓ ไม่ควรคิดถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้วด้วยตัณหา^{๓๕}

สภาวะธรรมที่เป็นขันธ ๕ เช่น รูปร่าง หน้าตา มือเท้า เป็นต้น ซึ่งเป็นรูปที่สวยงาม และปราณีตที่เห็นได้และสภาวะธรรมอื่นๆ ที่สามารถเห็นได้ตามกระบวนการแห่งอายตนะ ซึ่งได้ผ่านพ้นไปแล้วและได้ดับไปแล้ว ปัจจุบันเป็นธรรมที่ไม่ได้มีปรากฏอยู่เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรที่จะหวนระลึกคิดยึดมั่นถือมั่นสภาวะธรรมที่หายไปแล้วด้วยตัณหา^{๓๖} เพราะความทะยานอยากดังกล่าวจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์^{๓๗} ซึ่งลักษณะแห่งการถือมั่นยึดมั่นด้วยตัณหา นั้นพึงทราบดังต่อไปนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติเป็นผู้ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ตนเคยประสบพบเจอมาก่อนด้วยความยินดี พอใจ โดยปล่อยจิตใจให้เพลิดเพลนไปในความคิดว่า ในอดีตเราเคยมีรูปที่สวยงามดังกล่าว เป็นต้น จึงเพลิดเพลนและคล้อยตามความคิดเหล่านั้นว่า หากได้มีรูปเหมือนอย่างรูปอดีตที่ผ่านมาอย่างนั้นอีกคงจะดีไม่น้อยทีเดียว เมื่อยินดีรูปในอดีตด้วยความพอใจในกาม ชื่อว่า กามตัณหา และ

^{๓๕} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๗๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

^{๓๖} พระโศภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนาขุณี ภาคปฏิบัติ, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๑.

^{๓๗} “ตัณหา. . . [คือ] รากแห่งแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แดนเกิดแห่งทุกข์” - ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๓.

คิดว่ารูปที่ดีในอดีตเหล่านั้นต้องเกิดกับตัวเราเองที่ไม่เปลี่ยนแปลงไป ชื่อว่า ภาวตัณหา หรือรูปปัจจุบันที่ไม่เป็นเหมือนรูปอดีต ขอให้หายขาดสูญไป ชื่อว่า วิภวตัณหา^{๘๘}

กระบวนการของอายตนะก็เช่นกัน เมื่อคิดถึงอายตนะในอดีตที่ผ่านมาสามารถทำให้ตัณหาร่วมอาศัยเกิดขึ้นได้ เช่น เมื่อมีรูปเข้ามากระทบตา เกิดความยินดีพอใจในรูปนั้นในทางกามจัดเป็น กามตัณหา เมื่อความยินดีในรูปนั้นประกอบไปด้วยความเห็นว่ารูปเหล่านั้นเป็นสิ่งเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงไป (สัสสตทิฏฐิ) จัดเป็น ภาวตัณหา เมื่อความยินดีในรูปนั้นประกอบไปด้วยความเห็นว่ารูปนั้นจักขาดสูญไป (อจุจเหตุทิฏฐิ) จัดเป็น วิภวตัณหา^{๘๙} สัททตัณหา (ความอยากได้เสียง) คันธตัณหา (ความอยากได้กลิ่น) รสตัณหา (ความอยากได้รส) โภกฐัพพตัณหา (ความอยากได้โภกฐัพพะ) และรัสมตัณหา (ความอยากได้ธรรมารมณ์)^{๙๐} ก็เป็นอย่างนี้เหมือนกัน หากประกอบด้วยความกำหนัดยินดี จะเป็นเหตุ ทำให้ผลิตเพลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภาวตัณหา และวิภวตัณหา^{๙๑} ซึ่งตัณหาเหล่านี้จะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ที่ปัยรูปสาตรูป^{๙๒} คือ จักขุ โสตะฆานะ กาย ชิวหา มโน รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะและธรรมารมณ์ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญานและมโนวิญญาน^{๙๓}

ในการปฏิบัติธรรมก็เช่นเดียวกัน หากผู้ปฏิบัติธรรมปล่อยจิตให้คิดถึงรูปขั้นในอดีตที่ผ่านมาด้วยความรู้สึกยินดี พอใจ จะทำให้จิตใจของผู้ปฏิบัติหลงผลิตเพลินยินดี และทำให้ตัณหาอาศัยเกิดขึ้นได้ จึงทำให้มีความอยากที่จะให้ร่างกายมีความพร้อมที่จะสามารถปฏิบัติได้ง่ายๆ เช่น

^{๘๘}วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๔๔/๒๒๘, วิสุทธิ. (ไทย) ๖๔๔/๕๔๕, ตัณหา มี ๓ อย่าง ๑.กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม ๒.ภาวตัณหา ความทะยานอยากในภพ ๓.วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ ดูใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๕๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓, กามตัณหา หมายถึง รากะที่มีกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ ดูใน ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๘๒, ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๕๓, ที.ปา.ฎีกา. (บาลี) ๓๐๕/๒๓๕ ภาวตัณหา หมายถึงรากะในรูปภพและอรุภพ รากะอันสทรคด้วยสัสสตทิฏฐิ หรือความปรารถนาภพ วิภวตัณหา หมายถึงรากะที่สทรคด้วยอจุจเหตุทิฏฐิ ดูใน ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๕/๑๘๒, ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๕๓.

^{๘๙}รูปตณฺหาเยว หิ ยทา จกฺขุสฺสาปาถมาคฺคํ รูปารมณํ กามสฺสาทวเสน อสฺสาทฆมานา ตทา กามตณฺหา นาม โหติ, ยทา ตทวารมฺมณํ รุํ สสฺสตนฺติ ปวตฺตาย สสฺสตทิฏฺฐิยา สทฺธิํ ปวตฺตติ ตทา ภาวตณฺหา นาม โหติ, ยทา ปน ตทวารมฺมณํ อฺฉิจฺชชฺติ วินสฺสตีติ ปวตฺตตฺตาย อฺจุจเหตุทิฏฺฐิยา สทฺธิํ ปวตฺตติ ตทา วิภวตณฺหา นาม โหติ - วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๔๔/๒๒๘, วิสุทธิ. (ไทย) ๖๔๔/๕๔๕.

^{๙๐}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๖/๒๕๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๘๕.

^{๙๑}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๕/๒๘๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๕/๓๐๔.

^{๙๒}ปัยรูปสาตรูป หมายถึงสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ เป็นส่วนอิฏฐารมณ์ที่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา - อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑๑๕-๑๒๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๓๕๓.

^{๙๓}ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๐/๒๖๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๕-๓๓๑.

อยากจะเดินจงกรมได้ดี อยากนั่งได้นานๆ อยากยืนได้สบายๆ เหมือนรูปปั้นในอดีตที่ผ่านมา ความทะยานอยากเหล่านี้จะพัฒนาจนกลายเป็นความทุกข์ต่อไปดังที่กล่าวแล้วข้างต้น เพราะเหตุที่ไม่สามารถทำให้รูปปั้นที่ปรากฏในปัจจุบันเป็นเหมือนกับรูปปั้นในอดีตที่ผ่านมาได้ เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรคิดถึงรูปปั้นที่ผ่านมาแล้วด้วยตัณหา แม้การคำนึงถึงเวทนาขั้น สัตถุยาขั้น สังขารขั้น วิทยุณาขั้น และอายตนะทั้ง ๑๒ ในอดีต ก็ไม่ควรระลึกถึงด้วยตัณหาเช่นเดียวกัน

๓.๑.๑.๔ ไม่ควรคิดถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้วด้วยทิฏฐิ^{๘๔}

การคิดถึงขั้น ๕ ในอดีต หรืออายตนะในอดีต ไม่เพียงแต่ทำให้ตัณหาอาศัยเกิดขึ้น ด้วยเท่านั้น แต่ยังทำให้ทิฏฐิ^{๘๕} ร่วมอาศัยเกิดขึ้นได้อีกด้วย แม้ตัณหากับทิฏฐินั้นมีองค์ธรรมต่างกัน แต่มีความใกล้ชิดกัน อยู่ในชุดเดียวกัน อิงอาศัยกัน เมื่อเห็นว่าอารมณ์อย่างใดดี ย่อมอยากได้ (ตัณหา) อารมณ์อย่างนั้น เมื่ออยากได้อารมณ์อย่างใด ย่อมจะเห็น (ทิฏฐิ) ให้เป็นอารมณ์อย่างนั้น^{๘๖} ทิฏฐิในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า^{๘๗}

บุุชชนทั้งหลายนั้นมีความเห็นว่า รูป เวทนา สัตถุยา สังขาร และวิทยุณานั้น เป็น อดตา^{๘๘} (สัสสตทิฏฐิ) และมีความเห็นว่ารูป เวทนา สัตถุยา สังขาร และวิทยุณานั้นขาด สูญ^{๘๙} (อุเฉททิฏฐิ) เพราะไม่ได้เห็นแจ้งว่า แท้ที่จริงแล้วธรรมเหล่านั้น (ขั้น ๕) และทิฏฐิ ทั้งสองนี้ก็เป็นเพียงสังขาร อันมีตัณหาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น ทั้งหมดนั้นต่างก็ไม่เที่ยง มี ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเกิดขึ้นด้วยกันทั้งหมด

ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรนึกถึงสิ่ง (ขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒) ที่ล่วงไปแล้วด้วยทิฏฐิ เช่น คิดถึง กิริยาอาการของตนในอดีตว่าเมื่อวานนี้ร่างกายของเราเคยเคลื่อนไหวด้วยท่าทางลักษณะอย่างไร ลักษณะอย่างนั้นเป็นการเคลื่อนไหวของร่างกายเรา เราเคลื่อนไหวด้วยท่าทางอย่างนั้นๆ การเคลื่อนไหวด้วยท่าทางอย่างนั้นคือร่างกายของเรา และยึดมั่นในการเคลื่อนไหวเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งที่

^{๘๔} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

^{๘๕} ทิฏฐิมิ ๒ คือ ๑.สัสสตทิฏฐิ แปลตามศัพท์ว่า ความเห็นว่าเที่ยง ๒.อุเฉททิฏฐิ แปลตามศัพท์ว่า ความเห็นขาดสูญ - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๒, ทิฏฐิ ในที่นี้ หมายถึง มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) - อภิ.สจ. (บาลี) ๓๔/๑๓๒๒-๑๓๒๓/๒๕๘, อภิ.สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๒๒-๑๓๒๓/๓๓๑.

^{๘๖} ปัญญา ใซ้บาง, ธรรมอธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก, หน้า ๒๕๖.

^{๘๗} ส.ข. (บาลี) ๑๓/๘๑/๗๘, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๑/๑๓๒-๑๓๓.

^{๘๘} คุรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๔๑/๒๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๑/๒๕๖-๒๕๗.

^{๘๙} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๒๖/๑๔๒, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๖/๑๕๔.

ยังยืน กงทน ถาวร ไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นหรือการเคลื่อนไหวเหล่านั้นได้ขาดสูญสลายหายไปแล้วในอดีตที่ผ่านมา แม้ตัวอย่างนี้จะแสดงให้เห็นเพียงการไม่ควรรีกรถึงรูปขั้นที่ล่วงไปแล้วด้วยทฤษฎี แต่ก็เป็นอย่างที่สามารถพิจารณาต่อไปได้ว่าเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และอายตนะทั้ง ๑๒ ก็เป็นไปในลักษณะเดียวกัน

แม้ในขณะที่ปฏิบัติธรรมอยู่ การคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้วด้วยทฤษฎีย่อมสามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงการปฏิบัติในอดีตที่ผ่านมาว่า การเดินจงกรมของตนเคยเดินได้ดีหรือไม่อย่างไร เมื่อเข้าที่ผ่านมา การเดินจงกรมได้ดีหรือไม่คืออย่างนั้นเป็นการเดินของเรา เรามีการเดินจงกรมได้ดีหรือไม่คืออย่างนั้น หรือคิดถึงว่าในอดีตร่างกายของตนเคยนั่งได้ดีหรือไม่ดี การนั่งได้ดีหรือไม่ดีนั้นเป็นร่างกายของเราที่นั่ง เรานั่งด้วยท่าทางอย่างนั้นๆ ท่าทางอย่างนั้นเป็นการนั่งของเรา และยึดมั่นในการเดินจงกรมหรือนั่งของตนที่ติดใจว่าเป็นสิ่งที่ยังยืน กงทน ถาวร ไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น (สัสสตทฤษฎี) หรือมีความเห็นในทางตรงกันข้ามว่าการเดินจงกรมและการนั่งที่ไม่ดีที่ผ่านมานั้นได้จบไปแล้วในอดีตที่ผ่านมา ซึ่งปัจจุบันจะต้องไม่เกิดขึ้นอีก (อุจเฉททฤษฎี) เมื่อผู้ปฏิบัติมีความเห็นเป็นอย่างนี้ จึงเชื่อว่าเป็นผู้ยึดมั่นด้วยทฤษฎีในรูปที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตที่ผ่านมา แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และอายตนะทั้ง ๑๒ ก็มีลักษณะนี้ด้วย

๓.๑.๑.๕ การคิดถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้วทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน

การคิดถึงขั้น ๕ หรืออายตนะในอดีต นอกจากจะนำไปสู่การอาศัยเกิดขึ้นของตัณหา และทฤษฎีแล้ว ยังเป็นสาเหตุทำให้จิตใจตกไปสู่ความฟุ้งซ่านได้อีกด้วย เพราะเหตุที่ผู้ดำรงชีวิตอยู่ในโลกโดยทั่วไปมักวนเวียนอยู่กับความคิดที่เป็นกิเลสกาลตลอดเวลา เพื่อแสวงหาสิ่งที่ยังไม่มีและคุ้มครองรักษาสิ่งที่มีอยู่แล้วให้ดำรงคงอยู่ตลอดไป^{๕๐} เช่น เมื่อ ผู้ปฏิบัติคิดถึงหน้าคนรักในอดีต ย่อมปรุ้งแต่งต่อไปอีกว่าคนรักมีกิริยาอาการอย่างไร กิริยาอาการอย่างนั้นเรารู้สึกดีอย่างไร เมื่อรู้สึกดีแล้วเราทำอย่างไรต่อไปในอดีตที่ผ่านมา เมื่อทำอย่างนั้นแล้วเป็นอย่างไรต่อไป^{๕๑} ทำให้เกิดความรู้สึกยินดีพอใจในการคิดถึงกาม เรียกว่า กามฉันทะ^{๕๒} (ความพอใจในกาม) ก็เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามสังกัปปะ (ความดำริในกาม) หรือในทางตรงกันข้ามหาก ผู้ปฏิบัติคิดถึง

^{๕๐} พระโศภณมหาเถระ (มหาสีสชาดอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๘๔.

^{๕๑} บุคคลหมายรู้อารมณ์โดยอ้อมตรีกอารมณฺ์นั้น บุคคลตรีกอารมณฺ์โดยอ้อมคิดปรุ้งแต่งอารมณฺ์นั้น ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๑๒๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๑๓.

^{๕๒} กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม เป็นนิวรณ์คือธรรมเป็นเครื่องกั้นสู่ความเป็นพระอริยะ - ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๓/๑๗๔, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๓/๒๓๔.

หน้าคนที่เคยทำให้โกรธเกลียดที่ผ่านมาในอดีต ย่อมปรุแงตั้งจิตต่อไปว่าคนที่เคยทำให้โกรธเกลียด นั้นมีหน้าตา อากัปกิริยาอาการอย่างไรในอดีต เขาเคยทำอะไรกับเราไว้ในอดีต ทำอย่างนั้นแล้ว เราารู้สึกโกรธอย่างไร ความคิดหรือความรู้สึกโกรธจึงพัฒนาขึ้นไปเพราะอาศัยพยาบาลสกัดปะ (ความด่าริในพยาบาล) ก็เกิดขึ้นเพราะอาศัยพยาบาลสัญญา^{๕๓} คือการจำได้ซึ่งความไม่พอใจในเรื่องราวในอดีตที่ผ่านมา

เมื่อผู้ปฏิบัติคิดถึงความสุขหรือความไม่พอใจในอดีตที่ผ่านมาเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งที่กงทน ยั่งยืน ไม่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมจะทำให้กามฉันทะ พยาบาทเกิดขึ้นและพัฒนาอื่นๆ ขึ้นไป^{๕๔} กลายเป็นความฟุ้งซ่านเพราะคิดถึงอารมณ์ในอดีตที่ผ่านมา ดังปรากฏข้อความว่า “จิตที่เล่นไปตามอดีตารมณ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน”^{๕๕}

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแนะนำผู้ที่กำลังจะปฏิบัติธรรมไว้ในพระสูตรนี้ว่า ไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งหากพิจารณาในมุมมองของส่วนประกอบของชีวิตสิ่งนั้นคือ ชั้น ๕ แต่หากพิจารณาในมุมมองของการรับรู้สิ่งนั้นคืออายตนะ ๑๒ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

บุคคลคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างไร คือ บุคคลดำเนินไปตามความเพิลิตเพลิน ที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีตเราได้มีรูปร่างนี้’ ดำเนินไปตามความเพิลิตเพลินที่มีอยู่ก่อนนั้นว่า ‘ในอดีต เราได้มีเวทณารูปนี้’ ... ภิขุทั้งหลาย บุคคลคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างนี้แล^{๕๖}

บุคคลคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว เป็นอย่างไร คือ วิญญาณมีความผูกพันกับจันทราคะในจักขุและรูปร่างนั้นว่า ‘ในอดีต เรามีจักขุอย่างนี้ มีรูปร่างนี้’ เพราะวิญญาณมีความผูกพันกับจันทราคะ บุคคลจึงยินดีจักขุและรูปร่างนั้น บุคคลเมื่อยินดีจักขุและรูปร่างนั้น จึงชื่อว่าคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ... วิญญาณมีความผูกพันกับจันทราคะในมโนและธรรมารมณนั้นว่า ‘ในอดีต เรามีมโนอย่างนี้ มีธรรมารมณอย่างนี้’ เพราะวิญญาณมีความผูกพันกับจันทราคะ บุคคลจึงยินดีมโนและธรรมารมณนั้น บุคคลเมื่อยินดีมโนและธรรมารมณนั้นจึงชื่อว่าคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว^{๕๗}

^{๕๓} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๖/๑๔๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๖/๑๘๒.

^{๕๔} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๑๑-๑๕/๒-๓, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๑-๑๕/๒-๓.

^{๕๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๘/๑๗๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๑.

^{๕๖} ม.อุ. (บาลี) ๑๘/๓/๓๔๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๗๓/๓๒๐.

^{๕๗} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๘๒/๒๕๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๒/๓๓๖-๓๓๗.

๓.๑.๒ การไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแนะนำเพิ่มเติมต่อไปอีกว่า “บุคคลไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง . . . สิ่งใดยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนั้นยังไม่มาถึง”^{๕๘} ซึ่ง “สิ่งที่ยังไม่มาถึง” นี้หมายถึง ชั้น ๕ และอายตนะในอนาคตที่ยังไม่เกิดขึ้น^{๕๙} ในทำนองเดียวกับหัวข้อ ๓.๑.๑

การคาดหวังสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคตซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นความคิดที่เสียเวลา^{๖๐} เนื่องจากอนาคตเป็นสิ่งไม่แน่นอน อาจเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ได้ ในขณะที่ปฏิบัติธรรม ผู้ปฏิบัติไม่ควรตั้งจิตคาดหวังสภาวะการปฏิบัติในอนาคตที่ยังไม่เกิดขึ้นเพื่อที่จะได้การปฏิบัติที่ดีในอนาคต เนื่องจากการตั้งจิตคาดหวังในสภาวะธรรมชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในกาลอนาคตหรือตั้งความปรารถนาไว้ล่วงหน้าในเรื่องที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมจะทำให้จิตใจเกิดความเพิดเพลิน ยินดีกับการรับรู้ทางความคิดดังกล่าว^{๖๑} โดยที่รายละเอียดเป็นไปในทำนองเดียวกับหัวข้อ ๓.๑.๑

การคาดหวังถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึงดังกล่าว ยังเป็นสาเหตุที่ทำให้ตัณหา (ความทะยานอยาก) และทิฏฐิ (ความยึดมั่นถือมั่น) อาศัยความเพิดเพลินเกิดขึ้นด้วย^{๖๒} เพราะการคาดหวังไว้ล่วงหน้าเพื่อจะได้ในสิ่ง (ชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒) ที่ตนยังไม่ได้ จึงเพิดเพลินยินดีและเกิดความอยาก (คิด) จึงยึดมั่นในความคิดของตนจะต้องเป็นไปตามที่ตนคาดหวังเอาไว้ เมื่อรู้สึกตัวขณะปัจจุบัน ความทุกข์จึงปรากฏขึ้นเนื่องจากสภาวะปัจจุบันไม่เป็นไปตามที่ตนปรารถนา^{๖๓} หรืออย่างที่ตนคิด เพราะความอยากจะทำให้เป็นไปอย่างที่ต้องการ^{๖๔} และความยึดมั่น (ทิฏฐิ) ในความคิดดังกล่าว ทุกข์จึงเกิดขึ้นตลอดเวลา^{๖๕}

นอกจากนี้ การคาดหวังใน ชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ที่ยังไม่เกิดขึ้น นอกจากจะไม่เกิดประโยชน์แล้ว ยังเป็นสาเหตุทำให้กายและจิตกระสับกระส่าย หวั่นไหว และคืนรนถึงความ

^{๕๘} ม.อ. (บาลี) ๑๘/๓/๓๔๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๒/๓๑๕-๓๒๐.

^{๕๙} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาอ), วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ, หน้า ๑๓๒.

^{๖๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๔/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๔/๓๒๑.

^{๖๒} ความเพิดเพลิน คือ ความเป็นไปแห่งตัณหาและทิฏฐิ - ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๓๒/๑๓๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

^{๖๓} ไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๓๓/๑๓๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๓/๔๒๐.

^{๖๔} ตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ - ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๓๓/๑๓๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๓/๔๒๐.

^{๖๕} คูใน ต.ข. (ไทย) ๑๓/๘๕/๕๒, ต.ข. (ไทย) ๑๓/๘๕/๑๕๒.

กวัดแกว่ง^{๑๑๖} ส่งผลให้จิตซัดสาย และตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน เพราะอนาคตเป็นสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น เมื่อมีการคาดหวังจึงทำให้เกิดความอยาก(คิด)และเพิลิเพลินยินดีในสิ่งที่ตนคิด ส่งผลทำให้จิตฟุ้งซ่าน ฉะนั้น จึงไม่ควรจะมุ่งหวังอารมณ์ในอนาคตที่ยังไม่มาถึง ในทำนองเดียวกับหัวข้อ ๓.๑.๑.๕ ที่ผ่าน มา ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลจะไม่มุ่งหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึงอย่างไร คือ ไม่รำพึงถึงความเพิลิเพลินในเรื่องนั้นๆ ว่า ขอเราพึงมีรูปอย่างนี้ในกาลอนาคต พึงมีเวทนาอย่างนี้ในกาลอนาคต พึงมีสัญญาอย่างนี้ในกาลอนาคต พึงมีสังขาร อย่างนี้ในกาลอนาคต พึงมีวิญญาณอย่างนี้ในกาลอนาคต ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แลชื่อว่าไม่มุ่งหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง^{๑๑๗}

บุคคลไม่หวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง เป็นอย่างไร คือ บุคคลไม่ตั้งจิตเพื่อจะได้สิ่งที่ตนยังไม่ได้ว่า ‘ในอนาคต เราพึงมีจักขุอย่างนี้มีรูปอย่างนี้’ ...ไม่ตั้งจิตเพื่อจะได้สิ่งที่ตนยังไม่ได้ว่า ‘ในอนาคต เราพึงมีมโนอย่างนี้ มีธรรมารมณอย่างนี้’ เพราะความไม่ตั้งจิตเป็นปัจจัย บุคคลจึงไม่ยินดีมโนและธรรมารมณนั้น บุคคลเมื่อไม่ยินดีมโนและธรรมารมณนั้น จึงชื่อว่าไม่หวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง^{๑๑๘}

๓.๑.๓ การเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันอย่างมั่นคง

กระบวนการระลึกหรืออย่างชัดเข้าใจชัดเห็นแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่เพียงตรัสแนะนำไม่ให้บุคคลคำนึงถึงอดีตและคาดหวังอนาคตดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น แต่ยังทรงเน้นให้ได้เจริญสติอยู่กับปัจจุบันอย่างมั่นคง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่ถ่วงง่อน ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้นๆ บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง”^{๑๑๙}

จากพุทธพจน์นี้ ทำให้ทราบได้ว่า การที่บุคคลเห็นธรรมในปัจจุบันที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้น มีทั้งความมั่นคงและความไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันนั้นๆ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสอธิบายต่อไปว่า “บุคคลผู้ถ่วงง่อน คลอนแคลนในธรรมปัจจุบันเป็นอย่างไร” และ “บุคคลผู้ไม่ถ่วงง่อน ไม่คลอนแคลนในธรรมปัจจุบันเป็นอย่างไร”^{๑๒๐} ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายขยายความต่อไป

^{๑๑๖} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๑๗๘-๑๗๙, บ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๑.

^{๑๑๗} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๔/๓๔๙, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๔/๓๒๑-๓๒๒.

^{๑๑๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๓/๒๕๓-๒๕๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๓/๓๓๘-๓๓๙.

^{๑๑๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๔/๓๔๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๒๐.

^{๑๒๐} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๕/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๕/๓๒๒.

๓.๑.๓.๑ การไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบัน

สภาวะธรรมปัจจุบันเป็นสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นภายในร่างกายและจิตใจที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ซึ่งจำแนกเป็นปัจจุบันขณะ คือ ปัจจุบันในขณะที่หนึ่งๆ ที่กำลังเกิดขึ้นเฉพาะหน้า และสันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่ต่อเนื่องจากอดีตที่เพิ่งดับไป^{๑๑๑} หากผู้ปฏิบัติขาดสติในการรู้ชัดเข้าใจชัดในธรรมปัจจุบัน เช่น ในกิริยาอาการเดิน ย่อมเข้าใจผิดไปว่า เป็นเราเดิน เราเป็นผู้เดิน การเดินเป็นของเรา เป็นต้น

ความจริงคนทั่วไปย่อมรู้และเข้าใจว่าตนเดิน เพราะใจมิได้อยู่กับอาการเดินนั้น แต่ใจมักคิดถึงเรื่องในอดีตหรืออนาคตโดยมิได้รับรู้สภาวะอาการเดินที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าอย่างแท้จริง ในบางครั้งแม้จะรู้ถึงการเดินก็มีความสำคัญว่าเป็นอัตตา ตัวตน เป็นเราที่เดินอยู่ การเดินมีความเที่ยงไม่แปรปรวน เพราะกิริยาเดินดำรงอยู่เหมือนเดิม มิได้ปรากฏสภาวะเกิดดับ ความรู้สึกของคนทั่วไปจึงมีอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน^{๑๑๒}

เดิมมนุษย์ไม่รู้ว่าตัวตนที่ตนยึดถือไว้ ไม่มีจริง ซึ่งความจริงเป็นเพียงกระแสของรูปธรรม นามธรรม^{๑๑๓} ที่อาศัยเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้นและเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา เมื่อไม่รู้ (จิตตวิปลาต) เช่นนี้ จึงยึดถือเอาความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ทักษณคติ ความเชื่อถือ และการรับรู้ เป็นต้น ที่เป็นอดีตและอนาคต (สัญญาวิปลาต) ในขณะนั้นๆ ว่าเป็นตัวตนของตน (ทิฏฐิวิปลาต) รู้สึกว่าฉันเป็นนั่น ฉันเป็นนี่ ฉันรู้สึกอย่างนั้น ฉันรู้สึกอย่างนี้ ฯลฯ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การถูกความรู้สึกนึกคิด (จิตตวิปลาต) อันเป็นนามธรรม ส่วนย่อยเหล่านี้หลอกลวงเข้า จึงเป็นจุดตั้งต้นของความคิดที่ผิดพลาด (สัญญาวิปลาต) ถูกบังคับให้คิดเห็น รู้สึก และทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของสิ่งที่ตนยึดว่าเป็นตัวตน (ทิฏฐิวิปลาต) ในขณะนั้น^{๑๑๔} เนื่องจากรับรู้ไม่ได้ว่าขั้น ๕ ล้วนตกอยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมชาติหรือกฎแห่งพระไตรลักษณ์นั่นเอง^{๑๑๕}

^{๑๑๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสชาดอ), **วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ**, หน้า ๑๖๕-๑๖๗.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘.

^{๑๑๓} รูปธรรม คือ ธรรมชาติที่มีลักษณะเสื่อมสลายได้ และนามธรรม คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ และดูเพิ่มเติมใน พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๓๐-๓๑.

^{๑๑๔} มาลี อาณากุล, “การศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตตสังคหะกัมมัฏฐาน คัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย กับ วิชามหาธาตุยวราชรังสฤษฎี” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๓๕, หน้า ๔๖.

^{๑๑๕} ไตรลักษณ์คือกฎธรรมชาติ - คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๔**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๑.

ไตรลักษณ์ตรงกับภาษาบาลีว่า “ติลกฺขณ” ซึ่งมาจากคำว่า “ติ” แปลว่า สาม^{๑๑๖} และคำว่า “ลกฺขณ” แปลว่า “เครื่องหมาย รอบ ลักษณะ คุณภาพ ปกติ”^{๑๑๗} มี ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา^{๑๑๘} อนิจจตา คือ ความเป็นอนิจจัง หมายถึง ความไม่เที่ยง ความเปลี่ยนแปลง^{๑๑๙} ลักษณะแห่งอนิจจตา เรียกว่า “อนิจจลักฺขณะ”^{๑๒๐} ทุกขตาคือความเป็นทุกข์^{๑๒๑} หมายถึงสิ่งที่ทนได้ยาก และอาการที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ลักษณะแห่งทุกขตา เรียกว่า “ทุกขลักฺขณะ”^{๑๒๒} และอนัตตาคือความเป็นอนัตตา^{๑๒๓} หมายถึง ความไม่ใช่และไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา”^{๑๒๔} รวมถึงลักฺขณะแห่งความไม่เป็นไปในอำนาจ^{๑๒๕} ลักษณะแห่งอนัตตาทเรียกว่า “อนัตตลักฺขณะ”^{๑๒๖}

พระพุทธเจ้าตรัสว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แต่ละชั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๒๗} ชั้น ๕ มีอนิจจลักฺขณะ ซึ่งมีสาเหตุ ๔ ประการ ได้แก่^{๑๒๘} เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการดับ^{๑๒๙} เพราะเป็นของแปรปรวน คือเปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ^{๑๓๐} เพราะอยู่

^{๑๑๖}พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์สระคำ) และจำลอง สารพัตนีก, พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับ นักศึกษา, (ฉบับปรับปรุงใหม่), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสาร, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๑.

^{๑๑๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๗.

^{๑๑๘}อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๓๘-๒๓๙, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๑๑๙}ส.บ. (บาลี) ๑๓/๖๖/๖๓, ส.บ. (ไทย) ๑๓/๖๖/๑๐๖.

^{๑๒๐}“อนิจจลักฺขณ” คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๔๐/๓๑๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓๔๐/๑๐๔๒.

^{๑๒๑}ส.บ. (บาลี) ๑๓/๖๓/๖๓, ส.บ. (ไทย) ๑๓/๖๓/๑๐๗.

^{๑๒๒}“ทุกขลักฺขณ” คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๔๐/๓๑๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓๔๐/๑๐๔๒.

^{๑๒๓}ส.บ. (บาลี) ๑๓/๖๘/๖๔, ส.บ. (ไทย) ๑๓/๖๘/๑๐๘.

^{๑๒๔}ส.บ. (บาลี) ๑๓/๖๙/๖๔-๖๕, ส.บ. (ไทย) ๑๓/๖๙/๑๐๙-๑๑๐.

^{๑๒๕}วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๐/๑๓-๑๘, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๓-๒๘.

^{๑๒๖}“อนัตตลักฺขณ” คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๔๐/๓๑๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓๔๐/๑๐๔๒.

^{๑๒๗}ส.บ. (บาลี) ๑๓/๙/๑๖-๑๗, ส.บ. (ไทย) ๑๓/๙/๒๔, อง.นวก. (บาลี) ๒๓/๓๖/๓๔๗-๓๕๑, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๒, พุ.อป. (บาลี) ๓๓/๔๒/๓๕๘, พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๒/๔๖๑.

^{๑๒๘}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มุลินนิพัทธธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๒.

^{๑๒๙}“อุปาทายปวัตตติโต” คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๐๖/๒๘๗, ๒/๓๔๐/๓๑๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓๐๖/๑๐๐๔, ๓๔๐/๑๐๔๒, วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๐๖/๔๔๘-๔๔๙, ๓๔๐/๔๘๓, วิสุทฺธิ.ฎีกา (ไทย) ๓/๒๔๖/๔๖๑, ๓/๒๗๕/๕๐๓.

^{๑๓๐}“วิปริณามโต” คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๐๖/๒๘๗, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓๐๖/๑๐๐๔.

ได้ชั่วขณะ^{๑๑๑} เพราะแย่งต่อความเที่ยง คือสภาวะแห่งสิ่งที่ถูกพิจารณาที่เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงนั้น ชัด
กันเองอยู่ในตัวกับความเที่ยง^{๑๑๒} และอนิจจลักษณะก็ได้แสดงออกมาในลักษณะพฤติกรรมของ
มนุษย์ หรือในรูปแบบกิริยาการกระทำต่างๆ คือ การยืน การเดิน การนั่ง การนอน เป็นต้น เช่น
การเดินของมนุษย์ที่เป็นการสลับระหว่าง การก้าวเท้าซ้าย และการก้าวเท้าขวา ขณะที่เริ่มยกเท้าซ้าย
คือการเกิดขึ้นแห่งการก้าวเท้าซ้าย ขณะที่เท้าซ้ายเหยียบพื้นพร้อมกับการถ่าน้ำหนักตัวสู่เท้าซ้าย
คือการดับไปแห่งการก้าวเท้าซ้าย จากข้อความนี้ทำให้เห็นว่า การก้าวเท้าซ้ายเป็นของแปรปรวน
เป็นของชั่วคราว และการก้าวเท้าซ้ายปฏิเสธความเที่ยง^{๑๑๓}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า มนุษย์มีอิริยาบถเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทำให้รู้สึก
เหมือนกับว่า ชั้น ๕ ไม่ได้บีบคั้นบังคับตัวเองให้ต้องเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด ทั้งที่ความจริง
แล้ว แม้ขณะที่เราเปลี่ยนอิริยาบถ ไม่ได้เป็นเพราะความเจ็บปวด เช่น เดินจงกรมแล้วมานั่งสมาธิ
เป็นต้น ตอนนั้นชั้น ๕ ก็ล้วนบีบคั้นตนเองให้ต้องเปลี่ยนแปลงแตกดับเสื่อมสลายไปเป็นปกติ
ทั้งสิ้น คือมีการเกิดขึ้นและดับไป โดยการเกิดขึ้นนั้นเกิดจากสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดัน และการดับ
ไปเกิดจากการเสื่อมสลายของปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จึงทำให้ชั้น ๕
มีทุกขลักษณะ

ลักษณะพิเศษของชั้น ๕ ยังมีอีกประการหนึ่งคือ อนัตตลักษณะ เนื่องจากชั้น ๕ ชั้น
ใดชั้นหนึ่งหรือทั้งหมดรวมกันไม่ใช่อัตตาตัวตนทั้งภายในภายนอกชั้นเหล่านี้^{๑๑๔} และชั้น ๕ ไม่
อยู่ในอำนาจสั่งการของบุคคลผู้เป็นองค์รวมแห่งชั้น ๕ นี้ เช่น บุคคลไม่สามารถสั่งร่างกายไม่ให้
เจ็บปวดได้^{๑๑๕} แม้ในขณะที่เจ็บปวดก็ไม่สามารถบังคับให้หายได้ เพราะร่างกายมีการเปลี่ยนแปลง
อยู่ทุกๆ ขณะ ดังนั้น แสดงให้เห็นว่าลักษณะทั้ง ๓ อย่างนี้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน ดังพุทธพจน์
ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๑๑๖}

^{๑๑๑}“ดาวกาลิกโต” คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๐๖/๒๘๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓๐๖/๑๐๐๔.

^{๑๑๒}“นิจุบปฏิกุเขปโต” คูใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๐๖/๒๘๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓๐๖/๑๐๐๔.

^{๑๑๓}ดูรายละเอียดใน นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุนิ
ธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๘๗.

^{๑๑๔}ส.ข. (บาลี) ๑๓/๔๓/๓๘, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๔๓/๖๕, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๔๑๑/๓๓๖-๓๓๗,
ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๓๕-๔๓๗.

^{๑๑๕}ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๐/๑๓-๑๘, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๓-๒๘.

^{๑๑๖}ส.ข. (บาลี) ๑๓/๑๕/๑๕, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๑๕/๒๕.

ลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปไม่สามารถมองเห็นได้ ทั้งนี้เป็นเพราะมีสิ่งที่ยึดบังใคร่ลักษณะทั้งที่เป็นอนิจจัง ทุกข์ และอนัตตานิเอาไว้ เหมือนมีสิ่งยึดบังคอยซ่อนคลุมไว้ตลอดเวลา^{๑๓๗} คือ

๑. สันตติ บังอนิจจลักษณะ เพราะมิได้มนสิการถึงความเกิดและความดับไปหรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูกสันตติคือความสืบทอดหรือความเป็นอย่างต่อเนื่อง ยึดบังไว้ อนิจจลักษณะจึงไม่ปรากฏ

๒. อริยาบถ บังทุกขลักษณะ เพราะมิได้มนสิการถึงความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูกอริยาบถคือความขยับเขยื้อนไหว ยึดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ

๓. ฆนสังญญา บังอนัตตลักษณะ เพราะมิได้มนสิการถึงความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่างๆ ก็ถูกฆณะคือความเป็นแห่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม ยึดบังไว้ อนัตตลักษณะ จึงไม่ปรากฏ^{๑๓๘}

สรรพสิ่งที่เรียกชื่อตามสมมุติบัญญัติ^{๑๓๙} ล้วนเกิดจากขันธ ๕ มารวมกันปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยสิ่งที่สนใจออกเป็นขันธ ๕ แล้ว สิ่งที่สนใจนี้ซึ่งเป็นหน่วยรวมแห่งขันธ ๕ ย่อมจะไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา โดยที่บุคคลธรรมดาไม่เห็นว่าความจริงข้อนี้ เพราะถูกความจำหมายเป็นหน่วยรวมยึดบังอนัตตลักษณะไว้^{๑๔๐} จึงมองเห็นหน่วยรวมแห่งขันธ ๕ เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือคำเรียกบัญญัติว่า บุรุษ สตรี ซึ่งความจริงแล้วเป็นเพียงองค์ประกอบต่างๆ ที่ประชุมกันเท่านั้นเอง ดังคำกล่าวของ นางวชิราภิกษุณีที่ได้กล่าวไว้ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า ความจริงเมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ การเรียกกันว่า “สัตว์” ก็มีขึ้นเหมือนการเรียกกันว่า “รถ” มีได้เพราะอาศัยส่วนต่างๆ มาประกอบกันเข้า^{๑๔๑}

^{๑๓๗}คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๔**, หน้า ๗๕.

^{๑๓๘}ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๘๘-๘๙.

^{๑๓๙}บัญญัติ หมายถึง สิ่งที่เราสมมุติขึ้น มี ๒ ประเภท คือ นามบัญญัติ (การตั้งชื่อเรียกเป็นภาษาต่างๆ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ เป็นต้น) และอัตถบัญญัติ (สิ่งที่บ่งบอกความหมาย รูปร่างสัณฐาน) ดูรายละเอียดใน พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๒๗-๓๐.

^{๑๔๐}นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๘๕.

^{๑๔๑}ขลา หิ อังคสมภวรา โหติ สทฺโธ รโถ อิติ เอวํ ขนฺเตสุ สนฺเตสุ โหติ สตุโถติ สมฺมติ - ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๗๒/๒๕๗, วิสุทธิ (ไทย) ๖๗๒/๘๘๖.

การที่ไม่ได้พิจารณาโดยถ่วงถั่วว่า สรรพสิ่งเมื่อพิจารณาแยกย่อยในรายละเอียดแล้ว ประกอบไปด้วยขั้น ๕ จึงถูกความเป็นหน่วยรวมที่เรียกว่า “ขณะ” ปิดบังอนัตตลักษณะไว้ ดังคำที่ว่า “อนัตตลักษณะไม่ปรากฏเพราะแห่งปิดบังไว้”^{๔๒} ย่อมทำให้เข้าใจผิดว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา และยึดมั่นในตัวตนคือการยึดว่า สิ่งนั้นเป็นของเรา นี่คือเรา นี่เป็นเรา^{๔๓}

แม้ขณะปฏิบัติธรรม หากผู้ปฏิบัติไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันขณะที่ปรากฏอยู่หรือขาดการรู้ชัดเข้าใจซัดตามลักษณะทั้ง ๓ (อนิจจะลักษณะ ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ) ของขั้น ๕ ตามความเป็นจริง ย่อมสามารถทำให้เห็นและเข้าใจผิดคิดเอาได้ว่า มีสัตว์ มีบุคคล มีตัวตน มีเรามีเขา ที่กำลังกระทำอาการกิริยาอาการเหล่านั้นอยู่ เช่นในรูปขั้นที่กำลังเคลื่อนไหว เช่น การเดิน จงกรม เมื่อผู้ปฏิบัติไม่มั่นคง (ขาดการรู้ชัด) ในขณะเคลื่อนไหว ย่อมทำให้เห็นและเข้าใจผิดถึงรูปที่กำลังเคลื่อนไหวนั้นว่า เป็นเราที่เดินอยู่ (เป็นตัวเราที่กำลังเคลื่อนไหว) เรามีการเดิน (เรามีรูปที่เคลื่อนไหว) การเดินเป็นของเรา (รูปที่เคลื่อนไหวอยู่ในเรา) เรากำลังอยู่ในการเดิน (เราอยู่ในรูปที่เคลื่อนไหวนั้นๆ) เป็นต้น จึงหลงผิดคิดว่าเป็นเราที่เดินไป ดังข้อความว่า “บุุณชนผู้อันธพาล เมื่อก้าวไป ย่อมหลงผิดว่าตนก้าวไป การก้าวไปนี้ตนทำให้เกิดขึ้น ว่าเราก้าวไป การก้าวไปเราทำให้เกิดขึ้น ดังนี้”^{๔๔} แม้ในเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

ผู้ปฏิบัติที่ไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันขาดการรู้ชัดเข้าใจซัดในอารมณ์ที่ปรากฏ ทำให้ความเห็นผิดเพิ่มพูนมากยิ่งขึ้นเพราะอาศัยขั้น ๕ และยึดมั่นในขั้น ๕^{๔๕} เพราะไม่สามารถระลึกขั้น ๕ ตามลักษณะ (อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ) ที่เป็นจริงดังกล่าวได้ เนื่องจากขาดความรู้ความเข้าใจและไม่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนในส่วนของพระธรรมคือ การสอบถามและการวินิจฉัยในขั้น ธาตุ อายตนะ สังขะ ปัจจัยการและสติปัญฐาน เป็นต้น^{๔๖} ทำให้ไม่สามารถรู้ได้ว่าขั้น ๕ นั้นล้วนตกอยู่ภายใต้กฎพระไตรลักษณ์เพราะไม่เคยพบเห็น

^{๔๒}วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๗๓๕/๓๑๒, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๗๓๕/๑๐๔๑.

^{๔๓}คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ธรรมภาคปฏิบัติ ๔, หน้า ๕๑.

^{๔๔}ฉัชชา ธารสนธยา, “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในคณกโมคกัลลานสูตร” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕, หน้า ๗๒.

^{๔๕}ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๕/๑๔๕, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๕/๒๔๖.

^{๔๖}ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๕๔.

สัตบุรุษ^{๔๗} และพระอริยะเจ้า^{๔๘} เป็นเหตุให้ไม่ได้ยินได้ฟังธรรมและไม่ได้รับการแนะนำจากท่านเหล่านั้น จึงไม่ทราบว่ารूप เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แต่ละขั้นขั้นนั้นไม่ใช่ตัวตน^{๔๙}

ตามธรรมดาแล้วปุถุชนย่อมยึดติดตามสัญญา ซึ่งทำให้เกิดสัญญาที่คลาดเคลื่อนจากความ เป็นจริงที่เรียกว่า สัญญาวิปลาส จำในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน (อัตตสัญญา)^{๕๐} เมื่อขาดการ มั่นคงในสภาวะธรรมขั้น ๕ ที่กำลังปรากฏอยู่ ณ ปัจจุบันขณะ จึงทำให้รู้ด้วยสัญญาว่าตัวเราก็คือขั้น ๕ ขั้น ๕ ก็ตัวเราและเป็นของเรา ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า^{๕๑}

บุคคลย่อมมองแงในธรรมปัจจุบันอย่างไร ก็ปุถุชน ในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้ เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณโดยความเป็นอัตตาบ้าง พิจารณาเห็น อัตตามีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง พิจารณาเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอัตตาในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ภิกษุทั้งหลาย บุคคลมองแงในธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นอย่างนี้แล^{๕๒}

แม้ในทางอายตนะก็เช่นเดียวกัน หากผู้ปฏิบัติไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันขาดการระลึกรู้ ชัดในรูปนามที่เกิดอยู่ในขณะปัจจุบันทุกๆ ระยะของการรับรู้ ย่อมไม่สามารถหยั่งรู้ถึงรูปนามที่ กำลังปรากฏตามลักษณะที่เป็นจริงได้ คงเห็นและเข้าใจในรูปนามทั้งหลายเป็นเพียงบัญญัติ^{๕๓} เช่น เมื่อเห็นสี (รูปายตนะ) ก็คงรู้คงเข้าใจไปว่า ตา (จักขายตนะ) ของเราเห็นผู้ชาย ผู้หญิง เด็ก ผู้ใหญ่ สัตว์ ต้นไม้ บ้านเรือน ฟ้าผ่อง เป็นต้น บางขณะผู้ปฏิบัติอาจเห็นแสงสีต่างๆ แจ่มใส สอดสี

^{๔๗} สัตบุรุษ โดยทั่วไป หมายถึง คนกตัญญูคนเวที เป็นนักปราชญ์ เป็นกัลยาณมิตร เป็นผู้มีความ กตัญญูมั่นคง กระทำการช่วยเหลือผู้ตกทุกข์ได้ยาก ด้วยความเต็มใจ แต่ในที่นี้ หมายถึงพระพุทธรเจ้า พระปัจเจก พุทธรเจ้า และพระพุทธรสาวก คูใน พ.ช. (บาลี) ๒๗/๗๘-๗๙/๔๓๖, พ.ช. (ไทย) ๒๗/๗๘-๗๙/๖๐๘.

^{๔๘} พระอริยะ หมายถึง พระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธรเจ้า และพระพุทธรสาวก ที่ชื่อว่าพระอริยะ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส ไม่ดำเนินไปในทางเสื่อม ดำเนินไปแต่ในทางเจริญ เป็นผู้ที่ชาวโลกและเทวโลกควร ดำเนินตาม คูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๕-๕๖.

^{๔๙} ตี.ข. (บาลี) ๑๗/๑๑/๑๗, ตี.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑/๒๕-๒๖.

^{๕๐} สัญญาวิปลาส คูใน อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๔๕/๒๐, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๗๕.

^{๕๑} คุรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (ฉบับปรับปรุงขยายความ), หน้า ๓๘๒.

^{๕๒} คุรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๕/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๕/๓๒๒.

^{๕๓} พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๐.

สลัดไปมาเป็นแผ่น หรือเคลื่อนแล้วแปรเปลี่ยนไปเป็นสีแก่ อ่อน เป็นฉัพพรรณรังสีงามนำดู นำชม^{๕๔} เพราะขาดความมั่นคงในการเจริญสติรู้ชัดอย่างต่อเนื่อง จึงส่งผลทำให้รูปนามไม่ปรากฏ - ชัดเจน^{๕๕} จึงเกิดความพอใจและยึดติดอยู่กับสิ่งนั้น เมื่อหลงไหลในสิ่งนั้นก็ลืมกำหนด(รู้ชัด)^{๕๖}

ผู้ปฏิบัติที่ไม่มั่นคงในการรู้ชัดในอายตนะตามความเป็นจริง จะทำให้เกิดความเข้าใจผิด คิดว่า รูปเป็นสิ่งที่เราเห็น เราเห็นรูปนั้น รูปนั้นเรากำลังเห็น การเห็นรูปนั้นเป็นการเห็นของเรา และเราเป็นผู้เห็น จึงสำคัญว่าอายตนะทั้งหมดคือตัวเรา เป็นของเรา เพราะมิได้กำหนดรู้ชัดเข้าใจ ชัดอย่างแท้จริง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมุลปริยายสูตรว่า^{๕๗}

ปุถุชน^{๕๘} ในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ^{๕๙} ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของ พระอริยะไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรม ของสัตบุรุษ^{๖๐} ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ. . . ย่อมหมายรู้รูปที่ตนเห็น โดย ความเป็นรูปที่ตนเห็น ครั้นหมายรู้รูปที่ตนเห็น โดยความเป็นรูปที่ตนเห็นแล้ว ย่อมสำคัญ หมายรูปที่ตนเห็นย่อมสำคัญหมายในรูปที่ตนเห็น ย่อมสำคัญหมายโดยความเป็นรูปที่ตน เห็น ย่อมสำคัญหมายรูปที่ตนเห็นว่าของเรา ย่อมยินดียิ่งซึ่งรูปที่ตนเห็น ข้อนี้เพราะเหตุ อะไร? เราคาดทกลงว่า เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้(ชัด) [แม้ในเสียง กลิ่น รส โสภณัฐพะ และอารมณ์ที่รู้แจ้ง ก็มีนัยเดียวกัน]

^{๕๔} ธนิต อยู่โพธิ์, *วิปัสสนาภาวนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-วิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๗.

^{๕๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), *วิปัสสนาขุณี ภาคปฏิบัติ*, หน้า ๕๒๐.

^{๕๖} ฐิตวณ โฉ ภิกขุ, *วิปัสสนาภาวนา*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช-วิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๘.

^{๕๗} คุราลละเอียตใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒-๕/๑-๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒-๕/๒-๖.

^{๕๘} ปุถุชน หมายถึง คนที่ยังมีกิเลสหนา ที่เรียกเช่นนี้เพราะบุคคลประเภทนี้ยังมีเหตุก่อให้เกิดกิเลส อย่างหนา นานัปการ ปุถุชนมี ๒ ประเภท คือ (๑) อันธปุถุชน คนที่ไม่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิต (๒) กัลยาณ ปุถุชน คนที่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิตแล้ว คุใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๕๕-๕๖.

^{๕๙} ผู้ไม่ได้สดับในที่นี้หมายถึงผู้ไม่มีปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ คุใน อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๕๔, อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๕.

^{๖๐} ธรรมของพระอริยะและธรรมของสัตบุรุษคือ อริยธรรม ได้แก่ ธรรมต่างๆ มีสติปัญญา เป็นต้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม*, หน้า ๔๓๐.

แม้ในอายตนะที่เหลือก็ทำนองเดียวกัน ผู้ปฏิบัติที่มีได้กำหนดรู้ชัดเข้าใจชัดในธรรมปัจจุบันที่กำลังปรากฏอยู่ ย่อมสำคัญผิดคิดว่าเราได้ยินหรือเรารับรู้เสียงทางหู เราได้กลิ่นหรือเรารับรู้กลิ่นทางจมูก เรารู้อรสหรือเรารับรู้อรสทางลิ้น เรารู้สึกเย็นหรือเรารับรู้ความเย็นทางกาย และเราเป็นผู้รู้อารมณ์ทางใจ จึงมีความรู้สึกเพลิดเพลินยินดีไปกับสภาพแห่งการรับรู้ดังกล่าว จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบัน ดังปรากฏข้อความว่า

ก็บุคคลง่อนแง่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นอย่างไร คือ วิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะในจักขุและรูปทั้ง ๒ อย่างที่เป็นปัจจุบันนั้น เพราะวิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะ บุคคลจึงยินดีจักขุและรูปนั้นบุคคลเมื่อยินดีจักขุและรูป จึงชื่อว่าง่อนแง่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน วิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะในโสตและเสียง...วิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะในฆานะและกลิ่น... วิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะในชีวหาและรส... วิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะในกายและโผฏฐัพพะ... วิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะในมโนและธรรมารมณ์ทั้ง ๒ อย่างที่เป็นปัจจุบันนั้นเพราะวิญญาณมีความผูกพันกับฉันทราคะ บุคคลจึงยินดีมโนและธรรมารมณ์นั้น บุคคลเมื่อยินดีมโนและธรรมารมณ์นั้น จึงชื่อว่าง่อนแง่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บุคคลง่อนแง่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นอย่างนี้แล^{๑๑๐}

๓.๑.๓.๑.๑ การไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันทำให้เกิด ตัณหา ทิฏฐิ และอุปาทาน

ผู้ปฏิบัติที่ไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันเพราะขาดการรู้ชัดตามลักษณะที่เป็นจริงของปัจจุบันอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า นอกจากจะทำให้เห็นว่าขั้น ๕ เป็นตัวของตนแล้วยังทำให้เกิดตัณหาหรือความพึงพอใจว่า สิ่งที่ได้เห็น เป็นต้นเหล่านั้น เป็นสิ่งที่เที่ยง สวยงาม เป็นสุข และสามารถบังคับบัญชาได้ ทั้งเกิดทิฏฐิความเห็นผิดว่าเป็นบุคคล เป็นเรา เป็นของเรา^{๑๑๑} จิตย่อมตกอยู่ในอำนาจของตัณหา ทิฏฐิ และมักเกิดความดำริในกามคุณอารมณ์ (กามวิตก) ว่าบุรุษหรือสตรีที่พบเห็นนี้มีรูปร่าง พุคจาไพเราะ เป็นบุตรของคนนั้น เป็นบิดามารดาของคนนี้ มีกิจธุระอย่างนี้ มีนิสัยอย่างนี้ บางคราวก็ดำริด้วยความโกรธ (พยาปาทวิตก) ว่า ผู้ที่ได้เห็นหน้าตาไม่น่าดู พุคจาหยาบคาย นิสัยไม่ดี บางคราวก็เกิดดำริในการเบียดเบียน (วิหิงสวิตก) ว่า ทำอย่างไรจะให้เขาได้รับความทุกข์เดือดร้อนต่างๆ เป็นต้น^{๑๑๒}

^{๑๑๐} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๘๔/๒๕๔-๒๕๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๔/๓๓๕.

^{๑๑๑} ยึดถือเป็นของเราด้วยตัณหาทิฏฐิ ดูใน ขุ.ม. (บาลี) ๒๕/๑๐๗/๒๒๘, ขุ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐๗/๓๒๗.

^{๑๑๒} พระโศภณมหาเถระ (มหาสิขยาคอ), วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ, หน้า ๑๗๓.

จิตของผู้ปฏิบัติที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้ถือว่าเป็นจิตที่อยู่ภายใต้อำนาจของตัณหา และทิวฐิ ในภาษาบาลีท่านเรียกว่า **สังหริจิต** เป็นจิตที่พินาศด้วยอำนาจของตัณหาและทิวฐิ แม้ในเรื่องของอารมณ์อื่นๆ เช่น ในขณะที่ได้ยิน ได้ชมกลิ่น เป็นต้น หากผู้ปฏิบัติไม่สามารถมีสติระลึก รู้ทัน จิตของผู้ปฏิบัตินั้นก็จะต้องอยู่ภายใต้อำนาจของตัณหาและทิวฐิและกลายเป็นจิตที่พินาศไป โดยทำนองเดียวกันนี้ แม้ในขันธ ๕ และอายตนะที่เหลือก็มีนัยเดียวกับหัวข้อ ๓.๑.๑.๓ และ ๓.๑.๑.๔

ไม่เพียงเท่านั้น ผู้ปฏิบัติที่ขาดการรู้ชัดเข้าใจชัดในกระบวนการรับรู้ดังกล่าว ยังทำให้อุปาทานขันธเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา กล่าวคือเมื่อมีการกระทบสัมผัสทางทวารทั้ง ๖ เช่น เมื่อตาเห็น รูป ผู้ปฏิบัติที่ขาดการรู้ชัดเข้าใจชัดในขณะที่ปัจจุบันดังกล่าว จะเป็นเหตุทำให้อุปาทานขันธเกิดขึ้นได้ทุกครั้งในขณะที่มองเห็นแต่ละครั้ง ซึ่งลักษณะของการเห็นที่เป็นขันธ ๕ นั้นประกอบด้วยตาที่เห็นและรูปที่ถูกเห็น (รูป) ทำให้เกิดความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจ (เวทนา) เกิดความจำได้หมายรู้ (สัญญา) มีความใส่ใจที่จะเห็น (สังขาร) และจิตที่รู้การเห็น (วิญญาน)^{๑๖๔}

ผู้ที่ปฏิบัติที่ขาดการรู้ชัดเข้าใจชัดในขณะที่ปัจจุบันและยังไม่เห็นซึ่งพระไตรลักษณ์มักยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญานที่เกิดขึ้นนั้น เป็นตัวตนของเขา เขาจะเห็นว่าตาที่มองเห็นได้อย่างชัดเจน เป็นตาของเขา และเป็นสิ่งที่ยั่งยืน ฯลฯ เมื่อมองเห็นคนอื่นๆ เขาก็จะเห็นว่า เป็นบุคคลที่มีอยู่จริงและเป็นสิ่งที่ยั่งยืน ฯลฯ ดังนั้น จึงเรียกความยึดถือในจักขุและรูปารมณ์ว่า รูปอุปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือรูป)^{๑๖๕}

นอกจากความรู้สึกพอใจหรือไม่พอใจในขณะที่เห็นแล้ว ยังอาจมีความรู้สึกวางเฉยเกิดขึ้นก็ได้ โดยความรู้สึกวางเฉยที่เป็นไปในทางอกุศล จัดเป็นทุกขเวทนา ทั้งทุกขเวทนาและสุขเวทนามีเป็นเหตุให้เกิดความยึดถือว่าความรู้สึกนั้นเป็นเรา เป็นสิ่งถาวรยั่งยืน ดังนั้นจึงเรียกความรู้สึกที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็นว่า เวทนูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือเวทนา)^{๑๖๖}

เมื่อมีการจำได้หมายรู้ในขณะที่เห็นว่า เราจำได้ เราไม่ลืมจึงเรียกการจำได้หมายรู้นี้ว่า สัญญูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสัญญา)^{๑๖๗}

^{๑๖๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ**, หน้า ๑๗๗.

^{๑๖๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, ตรวจชำระโดย พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), (กรุงเทพมหานคร : ห.จ.ก. ประชาราษฎร์ไทย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๗.

^{๑๖๖} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๗๘.

^{๑๖๗} คุราลละเอียลใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **มหาสติปัญญาสูตร**, หน้า ๑๑๔.

ในขณะที่มีการเห็นนั้น เพราะมีเจตนาที่ตั้งใจจะมอง และมีมนสิการคือมีการใส่ใจไปในการมอง นอกจากนี้แล้ว ยังมีผัสสะคือการประชุมกันของจักขุ รูป และจิตที่เห็น และสภาวะธรรมอื่นๆ แต่เจตนาและมนสิการเป็นปัจจัยที่สำคัญกว่า จึงได้เน้นถึงสภาวะธรรมทั้งสองอย่างนี้เท่านั้น การยึดถือในเจตนาและมนสิการว่าเป็นตัวตนเป็นสิ่งที่ยั่งยืน เรียกว่า สังขารูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสังขาร) คำว่า สังขาร หมายถึง การปรุงแต่ง และในกรณีของการเห็นนี้ก็คือสภาวะที่ทำให้เกิดการเห็นขึ้นนั่นเอง^{๑๖๘}

สภาวะที่รู้เห็นเรียกว่า จักขุวิญญาณ ก็เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าเป็นตัวตน เป็นสิ่งที่จริงยั่งยืน จึงเรียกสภาวะนั้นว่า วิญญาณูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือวิญญาณ) แม้ในขณะที่ได้ยินได้กลิ่น รู้ลิ้มรส ขณะกระทบสัมผัส ในขณะที่คิด อุปาทานก็สามารถเกิดขึ้นได้ทำนองเดียวกันนี้^{๑๖๙}

ผู้ปฏิบัติที่สามารถกำหนดตามทันอารมณ์ปัจจุบัน อกุศลมีกามวิตกเป็นต้นซึ่งเกิดขึ้นตามอำนาจของตัณหาและทิฐิจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น การกำหนดรู้เป็นสภาวะ จึงชื่อว่า “อสังหระ” และ “อสังกุปปะ” หมายความว่า ในขณะที่ทำการกำหนดรู้ทันรูปนามที่เกิดขึ้นอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องรู้ชัดเข้าใจชัดอย่างต่อเนื่อง จนกว่าจะบรรลุถึงสังขารูปกขาญาณ ซึ่งเรียกว่า “ปฏินิคัสสคานุปัสสนา” ต่อด้วยอนุโลมญาณ โศตรญาณ มรรคญาณ และผลญาณในที่สุด^{๑๗๐}

๓.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน

ถัดจากนั้นพระองค์ตรัสว่า “บุคคลไม่มั่งงนงน คลอนแคลนในธรรมปัจจุบันเป็นอย่างไร” คือผู้ปฏิบัติจะต้องมีการมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หมายความว่า ต้องมีการระลึกรู้ให้ชัดและเข้าใจชัดในสภาวะธรรมที่กำลังปรากฏในขณะที่ปัจจุบันอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง เพื่อรู้ชัดเข้าใจชัด สภาวะธรรมอย่างแจ่มแจ้ง ดังพระดำรัสว่า “บุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่มั่งงนงน ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้นๆ บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง”^{๑๗๑}

การมั่นคงในธรรม (ขันธ ๕) ปัจจุบันนั้น ควรเริ่มจากการได้สดับรับฟังหรือจากการศึกษาเล่าเรียนในส่วนของภาคปริยัตินั้นเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถดำเนินไปได้ถูกต้องตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าได้ทรงวางไว้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า^{๑๗๒}

^{๑๖๘} พระโศภณมหาเถระ (มหาสิสขาคอ), ธรรมจกัปปวัตตนสูตร, หน้า ๑๗๘.

^{๑๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๗-๑๗๖.

^{๑๗๐} พระโศภณมหาเถระ (มหาสิสขาคอ), วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ, หน้า ๑๗๓.

^{๑๗๑} ม.อ. (บาติ) ๑๔/๒๗๔/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕-๓๒๐.

^{๑๗๒} ม.อ. (บาติ) ๑๔/๒๗๔/๒๔๒-๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๕/๓๒๒-๓๒๓.

ผู้ไม่อ่อนแอใน คลอนแคลนในธรรมปัจจุบัน เป็น โฉน [คือ] “อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ผู้ได้สดับ^{๑๓๓} ได้เห็นพระอริยะ ฉลาดในธรรมของ พระอริยะ ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ได้เห็นสัตบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ. . . ฯลฯ

ในภัทเทกรัตตสูตรนี้ ผู้ปฏิบัติควรมีสติระลึกรู้ชัดเข้าใจชัดอาการที่ปรากฏอยู่ทุกๆ ขณะปัจจุบัน^{๑๓๔} อย่างจดจ่อตลอดเวลา ไม่อ่อนแอ^{๑๓๕} ไม่คลอนแคลน^{๑๓๖} หมายถึง รู้ชัดเข้าใจชัดแบบตั้งมั่นไม่หวั่นไหวโดยไม่คำนึงถึงอาการที่ผ่านไปแล้ว (อดีต) หรืออาการที่ผ่านไปยังไม่ถึง (อนาคต) ดังที่ได้นำเสนอไปแล้วในหัวข้อที่ผ่านมา

นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติควรรู้ชัดธรรมปัจจุบันนั้นๆ อย่างต่อเนื่องและพยายามรู้ชัดให้มากยิ่งขึ้นๆ ขึ้นไป โดยไม่ขาดการรู้ชัดในสภาพธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ ดังปรากฏข้อความว่า “บุคคลควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง”^{๑๓๗} ซึ่งการรู้ชัดธรรมอย่างแจ่มแจ้งจะต้องเป็นการรู้ปัจจุบันขณะอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง ดังเรื่องเล่าถึงพระมหาเถระนั่งอยู่ในที่พักกลางวัน สนทนาอยู่กับอันตเวทสิกทั้งหลาย ได้กำมือเข้าและแบออกท่านกล่าวว่า “ตั้งแต่เราเริ่มปฏิบัติกรรมฐานมา เราไม่เคยละทิ้งกรรมฐาน(การรู้ชัด)แล้วกำมือเลย” อันตเวทสิกทั้งหลายได้ถวายคำสาธุการว่า ดีแล้ว ขึ้นชื่อว่าภิกษุควรเป็นอย่างนี้ (คือ) การไม่ละกรรมฐาน(รู้ชัดอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง)^{๑๓๘}

^{๑๓๓} ผู้ได้สดับ ในที่นี้หมายถึงผู้มีปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ดูเพิ่มเติมใน อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๕๔, อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๒๒๕.

^{๑๓๔} ดิข นัท ฮันท์, ปาฏิหาริย์แห่งการตื่นอยู่ (The Miracle of being Awake), แปลโดย พระประชา ปสนุทธมโม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๑), หน้า ๒๕.

^{๑๓๕} ไม่อ่อนแอ หมายถึงหนักแน่นมั่นคงและมั่นใจ - อจ.สตตก.ฎีกา ๓/๓๕-๘๒/๒๔๓, ผู้ใดตั้งมั่นไม่หวั่นไหว มีปัญญาลึกซึ้ง เหมือนมหาสมุทร [ข้อม] เห็นอรรถที่ละเอียด ผู้นั้นชื่อว่าเป็นผู้ไม่อ่อนแอ เป็นบัณฑิตและพึงเป็นผู้วิเศษ เพราะรู้ธรรมทั้งหลาย - ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๗๒/๓๒๘, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๗๒/๔๐๒.

^{๑๓๖} ความไม่คลอนแคลน หมายถึง ความตั้งมั่น ความดำรงมั่น ความไม่แกว่งค้อม ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความที่จิตไม่ซัดส่าย - ขุ.มหา. (บาลี) ๒๕/๑๕๖/๒๕๗ ขุ.มหา. (ไทย) ๒๕/๑๕๖/๔๓๗, ผู้ใดตั้งมั่นไม่หวั่นไหว มีปัญญาลึกซึ้ง เหมือนมหาสมุทร เห็นอรรถที่ละเอียด ผู้นั้นชื่อว่าเป็นผู้ไม่อ่อนแอ เป็นบัณฑิตและพึงเป็นผู้วิเศษ เพราะรู้ธรรมทั้งหลาย - ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๗๒/๓๒๘, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๗๒/๔๐๒.

^{๑๓๗} ตั วิทูธา มนุพรุหะ - ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๓๒/๓๔๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๓๒/๓๑๕-๓๒๐.

^{๑๓๘} ม.ม.อุ. (บาลี) ๑/๒๘๐-๒๘๑, ม.ม.อุ. (ไทย) ๑/๑/๓๐๕.

การเจริญสติให้ติดต่อกันต่อเนื่องกัน คือ การตามรู้ชัดสภาวะธรรม (ขั้น ๕) ปัจจุบันโดยไม่ขาดจังหวะ ไม่ว่าอารมณ์นั้นจะเกิดขึ้นทางใดก็รู้ชัดได้ทันปัจจุบัน จะไม่ปล่อยให้อารมณ์เหล่านั้นหลุดออกไปจากปัจจุบัน พยายามกำหนดรู้ชัดสภาวะธรรมทุกๆ อย่างที่มาปรากฏอย่างต่อเนื่อง^{๑๙๕} ตั้งแต่ต้นจนกระทั่งถึงกลับ เมื่ออิริยาบถย่อยต่างๆ ผู้ปฏิบัติก็ต้องพยายามรู้ชัดให้ได้เป็นปัจจุบันธรรมอย่างต่อเนื่อง จึงจะประสบความสำเร็จก้าวหน้าในการปฏิบัติ^{๑๙๖} นอกจากนั้น การกำหนดคิดต่ออย่างต่อเนื่อง ยังสามารถทำให้อาสวะกิเลสต่างๆ ลดน้อยถอยลงไปตามลำดับอีกด้วย เหมือนด้ามมีดที่สึกไปเพราะใช้งานมาก ดังข้อความในกาวนาสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนรอยนิ้วมือ หรือรอยนิ้วเท้าแม่มีดที่ด้ามมีดปรากฏแก่ช่างไม้ หรือลูกมือช่างไม้ แต่เขาไม่รู้เช่นนั้นว่า ‘วันนี้ ด้ามมีดของเรากร่อนไปเท่านี้ เมื่อวานนี้เท่านี้ เมื่อวานขึ้นเท่านี้’ ก็จริง แต่เมื่อด้ามมีดกร่อนไปเขาก็รู้ว่า ‘กร่อนไปแล้วนั่นเอง แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุหมั่นประกอบภาวนาอยู่ที่คณินั้นเหมือนกัน แม้จะไม่รู้เช่นนั้นว่า ‘วันนี้ อาสวะของเราสิ้นไปแล้วเท่านี้ เมื่อวานนี้เท่านี้ เมื่อวานขึ้นเท่านี้’ ก็จริง แต่เมื่ออาสวะสิ้นไปแล้ว เขาก็รู้ว่า ‘สิ้นไปแล้ว’ นั่นเอง^{๑๙๗}

ดังนั้น เมื่อสันตติอามาศย์พึงธรรมพร้อมทั้งเจริญสติโดยกำหนดรูปนามปัจจุบันที่ปรากฏชัดอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง กิเลสที่หวนคิดถึงอดีต หรือใฝ่ฝันอนาคตจึงไม่เกิดขึ้นและยังเห็นสภาวะธรรมรูปนามที่เกิดดับตามความเป็นจริง กิเลสต่างๆ จึงลดน้อยถอยลงไป จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณทั้ง ๔ ตามลำดับ ในที่สุดได้บรรลุอรหัตผล เพราะไม่ยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐิ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสข้อความว่า “อุปสนฺโต จริตฺสฺสตี (ก็จักเป็นผู้สงบไปได้)”^{๑๙๘}

เมื่อได้รับการแนะนำแล้วข่มน้อมนำไปประพฤติปฏิบัติ เพราะการฟังอย่างเดียวข่มไม่สามารถบรรลุธรรมได้ ต้องนำหลักไปปฏิบัติตาม^{๑๙๙} ด้วยการรู้ชัดเข้าใจชัด ไม่อ่อนแอ ไม่คลอน

^{๑๙๕} พระเทียน จิตตสุโข, **แต่เธอผู้รู้ลึกตัว**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมตตาธรรม, ๒๕๕๒), หน้า ๗.

^{๑๙๖} แม่ชีระวีวรรณ ทุมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๔๒.

^{๑๙๗} อ. สดุดก. (บาลี) ๒๓/๗๑/๑๐๔, อ. สดุดก. (ไทย) ๒๓/๗๑/๑๕๘.

^{๑๙๘} คุรุรายละเอียดใน บ.สุ.อ. (บาลี) ๕๒๐, บ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/๓๒๒.

^{๑๙๙} สจฺจาริคมฺนิ ตณฺจ ปฏิปฺคฺติสุลิตํ มตฺ การตรัสรู้หรือริยสำเร็จ ๔ จะต้องอาศัยการปฏิบัติ คูในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **โครงการปริวรรตแปลและพิมพ์คัมภีร์สังคหะ**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันกรพิมพ์), ๒๕๕๖, หน้า ๕.

แคลน (มันคง) และรู้เท่าทันในธรรมที่กำลังปรากฏในขณะที่ปัจจุบันอยู่ จนกระทั่งเกิดปัญญารู้ชัด เข้าใจชัดได้ว่าขั้น ๕ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันเหล่านี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๘๔} เพราะเกิดปัญญารู้เห็นแจ้งชัดดังกล่าว ผู้ปฏิบัติย่อมไม่พิจารณาเห็นว่าขั้น ๕ เป็นตัวตน, ตนมีในขั้น ๕, ขั้น ๕ มีอยู่ในตนหรือมีตัวตนอยู่ในขั้น ๕ เมื่อได้พิจารณาเห็นว่าขั้น ๕ เหล่านี้ไม่เที่ยง เป็นต้น ในที่สุดจึงทำให้สามารถบรรลุนิพพานได้^{๑๘๕}

เริ่มจากผู้ปฏิบัติต้องรู้ชัดและเข้าใจชัดในรูปนามปัจจุบันขณะเฉพาะหน้า โดยการกระทำไว้ในใจอย่างแนบคาย (โยนิโสมนสิการ) ในกิริยาอาการต่างๆ ของขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ที่กำลังปรากฏตามความเป็นจริง ซึ่งจะทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถรู้ชัดเข้าใจชัดได้ในรูปนามขณะปัจจุบัน ทั้งยังสามารถหยั่งเห็นลักษณะพิเศษและลักษณะทั่วไปได้อย่างชัดเจน เปรียบเสมือนคนที่แทงนาคูทองฟ้า เมื่อเกิดฟ้าแลบ เขาย่อมเห็นสถานที่เกิดฟ้าแลบและรูปร่างลักษณะของฟ้าแลบๆ ได้อย่างชัดเจน^{๑๘๖} ดังนั้น ผู้ปฏิบัติพึงเจริญสติระลึกรู้ให้ชัดถึงสภาวะธรรมปัจจุบันในขณะที่ เดิน ยืน นั่ง นอน กู้เหยียด ทุกๆ ขณะของการเคลื่อนไหว^{๑๘๗} แม้ในขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส ถูกกระทบสัมผัส ฐรรณารมณ์ ก็เช่นเดียวกัน เพื่อรู้ชัดเข้าใจชัดถึงการปรากฏของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับบัญชาไม่ได้ ของขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ตามความเป็นจริง ซึ่งผู้วิจัยจะได้ยกตัวอย่างการมันคงในรูปขั้นเพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติสำหรับผู้ปฏิบัติต่อไป

กระบวนการมันคงในรูปขั้นนั้น ขณะที่ผู้ปฏิบัติเคลื่อนไหว จะต้องพยายามเจริญสติรู้ชัดและเท่าทันในสภาวะของความเกิดขึ้นและดับไปของรูปขั้นในระยะต่างๆ อย่างต่อเนื่อง ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจชัดว่า รูปที่ดำเนินไปแต่ละระยะ ยังไม่ถึงระยะต่อไปก็ดับลงไปในระยะที่ดำเนินอยู่เหมือนรูปปัจจุบันที่ปรากฏความเกิดดับ จึงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน โดยการจำแนกสภาวะเคลื่อนไหวของร่างกายเป็น ๖ ส่วน คือ การเดินไปข้างหน้า การถอยกลับ การแลดู การเหยียด การกู่เข้า การเหยียดออก ดังนี้^{๑๘๘}

รูปที่เป็นไปในขณะเดินไปข้างหน้ายังไม่ทันถอยกลับก็ดับไปขณะเดินไปข้างหน้านั่นเอง, รูปที่เป็นไปในขณะถอยกลับยังไม่ทันแลดูก็ดับไปในขณะถอยกลับ, รูปที่เป็นไปในขณะ

^{๑๘๔} ดูเทียบใน ต.ข. (บาลี) ๑๗/๑๑/๑๗, ต.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑/๒๕-๒๖.

^{๑๘๕} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๕๐/๗๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๐/๑๐๒-๑๐๔.

^{๑๘๖} พระคัมภีร์สารทวิงศ์, **ส่องสภาวะธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์), ๒๕๕๑, หน้า ๒.

^{๑๘๗} ขุนสรพรพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค**, หน้า ๑๑๐.

^{๑๘๘} พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๐๕.

แลดูยังไม่ทันเหลียวดูก็ได้ดับไปในขณะแลดู, รูปที่เป็นไปในขณะเหลียวดูยังไม่ทันผู้เข้าก็ได้ดับไปในขณะเหลียวดู, รูปที่เป็นไปในขณะผู้เข้ายังไม่ทันเหยียดออกก็ดับไปในขณะผู้เข้า ดังนั้น รูปดังกล่าวข้างต้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๔๘} ฉะนั้น จึงควรรู้จักอิริยาบถต่างๆ อย่างมั่นคง ดังข้อความว่า “บุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่มัวม่น ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้นๆ”

พระพุทธองค์ได้ตรัสหลักการมั่นคงในอิริยาบถมีการเดิน เป็นต้น ไว้ในสติปัฏฐานสูตรว่า “กจฺจนฺโต วา กจฺจามิตฺติ ปชานาติ”^{๔๙} แปลความว่า “กำลังเดินก็รู้ว่ากำลังเดิน” แสดงถึงการรับรู้สภาวะเดินที่เป็นการยก ย่าง และเหยียบซึ่งเกิดในปัจจุบันขณะ โดยปราศจากตัวตน เราของเรา^{๕๐} ซึ่งมีหลักปฏิบัติ ดังนี้

เริ่มจากให้ยกเท้าขวาขึ้นช้าๆ ให้พ้นจากพื้นประมาณ ๑ ฝ่ามือตะแคงของผู้ปฏิบัติ แล้วก้าวเท้าออกไป หรือเคลื่อนเท้าไปข้างหน้าช้าๆ ไม่ให้สั้นไปหรือยาวไปแล้ววางเท้าลงบนพื้นช้าๆ โดยวางให้เต็มเท้าพร้อมกับสติกำหนดรู้ตั้งแต่เริ่มยกเท้าขวาไปจนถึงวางเท้าขวาลงบนพื้น ส่วนเท้าซ้ายก็มีวิธีกำหนดเช่นเดียวกับเท้าขวา คือ ยกเท้าซ้ายขึ้นจากพื้นแล้วก้าวออกไปวางลงบนพื้น พร้อมกับสติกำหนดรู้ตั้งแต่เริ่มยกเท้าจนถึงวางเท้าลงพื้น อย่างนี้เรียกว่า เดินกำหนด^{๕๑}

จากหลักการปฏิบัติดังกล่าว ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ชัดในทุกๆ ขณะที่เกิดขึ้นไหวของเท้า ตั้งแต่เริ่มยกเท้าขวาขึ้นจนถึงวางเท้าลงบนพื้นอย่างต่อเนื่อง โดยรู้ชัดถึงเท้าขวาที่กำลังยกขึ้น เมื่อเคลื่อนเท้าขวาออกไปให้รู้ชัดถึงเท้าที่เคลื่อนออกไป เมื่อเหยียบเท้าลงพื้นก็รู้ชัด เมื่อเท้าสัมผัสพื้น ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ชัดจนกว่าเท้าจะหยุดการเคลื่อนไหวและกำหนดรู้ชัดเท้าซ้ายที่จะเคลื่อนไหวต่อไป การปฏิบัติอย่างนี้เรียกว่า รู้ชัดในอิริยาบถเดินอย่างมั่นคง ส่วนเท้าซ้ายก็มีวิธีกำหนดเช่นเดียวกัน

^{๔๘} อภิกุภเม ปวตฺตรูปํ ปฏิกุภมํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุชฺชติ. ปฏิกุภเม ปวตฺตรูปํ อาโลกนํ, อาโลกเน ปวตฺตรูปํ วิโลกนํ, วิโลกเน ปวตฺตรูปํ สมินฺชนํ, สมินฺชเน ปวตฺตรูปํ ปสารถิํ อปฺปตฺวา ตตฺถเว นิรุชฺชติ. ตสมฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. – วิสุทฺธิ (บาลี) ๒/๓๑๐/๒๕๐, วิสุทฺธิ (ไทย) ๓๑๐/๑๐๓๕.

^{๔๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๕/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๕/๓๒๒.

^{๕๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาคน), สติปัฏฐาน ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๗๘.

^{๕๑} แม่ชีระวีวรรณ ธมฺมจารินี (งานวิสุทฺธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติ วิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุนครจอมทอง วรวิหาร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๔๖.

อนึ่ง การเจริญสติหรือการกำหนดรู้ชัด แตกต่างกับการรู้ที่เป็นการรู้ของวิญญาณของ สัตถุญา ที่ไม่สามารถละความยึดมั่นถือมั่นในความเป็นสัตว์ บุคคลได้ ส่วนการรู้ชัดด้วยการกำหนดรู้ เป็นการรู้ชัดด้วยปัญญา รู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง คือรูปและนาม มีความแปรปรวน เปลี่ยนแปลง เกิดดับบังคับบัญชาไม่ได้อยู่ตลอดเวลา สามารถละความยึดมั่นถือมั่นอุปาทานขั้น ๕ เพิกถอนความสำคัญคิดว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาได้^{๑๕๓}

เมื่อผู้ปฏิบัติรู้ชัดอย่างมั่นคงในรูปที่เคลื่อนไหว ดังกล่าว ได้อย่างมั่นคงต่อเนื่อง ย่อม เข้าใจชัดถึงรูปที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอทุกๆ ขณะ ความหยั่งเห็นอารมณ์ของสติ สมาธิ และ ปัญญา (โคจรสัมปชัญญะ) จะพัฒนามีกำลังแก่กล้าขึ้น ย่อมสามารถรู้ชัดเข้าใจชัดถึงรูปที่ก้าวออกไป ปรากฏเป็น ๖ ช่วงในระยะของการเดินหนึ่งย่างก้าว ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมคค์ว่า ขณะที่ก้าวเท้าไป การก้าวเท้าก้าวหนึ่ง มี ๖ ส่วน คือ อุทธรณะ (ยก) อติหระณะ (ย่าง) วิติหระณะ (ย้าย) โวสัสซหนะ (ลง) สันนิกเขปนะ (เหยียบ) สันนิรุมภนะ (กด)^{๑๕๔}

ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ชัดเข้าใจชัดถึงอาการความเคลื่อนไหวของรูป ๖ อย่างนี้ ในปัจจุบันทุกๆ ขณะ ปัญญาที่เข้าใจชัดในลักษณะดังกล่าว คือ ความหยั่งเห็นโดยไม่หลงคิดในการก้าวไปข้างหน้า เรียกว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ^{๑๕๕} จึงเข้าใจว่า ไม่มีตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นผู้เดิน ย่อมเข้าใจชัดว่า มีเพียงกลุ่มรูปที่เคลื่อนไหวไปเท่านั้น เมื่อรู้ชัดถึงรูปก้าวเท้าไปที่ละส่วนอย่างนี้ จะรู้ชัดรูปได้ละเอียด ยิ่งขึ้น^{๑๕๖} กล่าวคือสามารถรับรู้ได้ว่าสภาวะรูปที่เคลื่อนไหวไปนั้นมีความขาดช่วงในระยะที่ยก ย่าง ก้าว ลง วาง กด ไม่ปะปนกัน^{๑๕๗} หลังจากนั้น ธรรมชาติอย่างหนึ่งย่อมปรากฏให้ผู้ปฏิบัติได้รับรู้ คือ จิตที่ต้องการจะเดินนั่นเอง ดังข้อความว่า

^{๑๕๓}แม่ชีระวีวรรณ รมมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติ วิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, **วิทยานิพนธ์พุทธ ศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๑๘.

^{๑๕๔}ตโต เอกปทวาริ อุทธรณอติหระณวิทิตหระณ โวสัสซหนะสนนิกเขปนสนนนิรุมภนะวเสน จ โภกุจาเส กโรติ. - วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๑๐/๒๕๐, วิสุทธิ. (ไทย) ๗๑๐/๑๐๓๕, และดูรายละเอียดใน ที.สี.ฎีกา. (บาลี) ๓๐๒, พระมหาไสว ญาณวีโร, **อนุสรณ์พระวิปัสสนาจารย์ รุ่นที่ ๒๓**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๗-๑๗๘.

^{๑๕๕}พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาคอ), **วิปัสสนาขุณี ภาคปฏิบัติ**, หน้า ๒๘๑.

^{๑๕๖}ตสุเสวํ ปพพปพุกเต สงฺขาร วิปสฺสโต รูปสมฺมสนํ สุขุมํ โหติ. - วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๑๐/ ๒๕๑, วิสุทธิ. (ไทย) ๗๑๐/๑๐๓๕.

^{๑๕๗}ขณะยกข้อมไปไม่ถึงขณะย่าง ขณะย่างข้อมไปไม่ถึงขณะก้าว ขณะก้าวก็ไปไม่ถึงขณะเหยียบ ขณะเหยียบไปไม่ถึงขณะวาง ขณะวางไม่ถึงกด - วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๑๐/๒๕๑, วิสุทธิ. (ไทย) ๗๑๐/๑๐๔๐.

รูปของโยคาวจรนั้นจะเป็นสิ่งที่ชำระดีแล้ว สะอาดออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว โดยอาการใดๆ บรรดากิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อการกำหนดรูปร่างนั้น ก็สงบด้วยอาการนั้นๆ จิต (ของโยคาวจร) นั้น ก็จะผ่องใสเหมือนน้ำที่อยู่บนโคลนตม อรูปธรรมทั้งหลายที่มีรูปร่างนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเอง^{๑๘๘}

ผู้ปฏิบัติย่อมสามารถรู้ชัดเข้าใจได้ว่ามีเพียงสภาวะการเดินและจิตที่ต้องการจะเดินเกิดขึ้นก่อนการเดิน ไม่มีสัตว์ บุคคลผู้เดิน และไม่ใช่ว่าการเดินของสัตว์หรือบุคคล การเดินเป็นต้นเกิดจากจิตที่ต้องการจะทำอากัปกริยานั้นๆ เป็นเหตุ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า

ไม่มีสัตว์บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดเดินอยู่ หรือการเดินของสัตว์บุคคลใดบุคคลหนึ่ง บุคคลย่อมเดินด้วยการแผ่ไปแห่งธาตุลมที่จิตกระทำขึ้น ดังนั้น เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า จิตที่ต้องการ ‘จะเดิน’เกิดขึ้นก่อน จิตนั้นย่อมยังธาตุลมให้เกิดขึ้น ธาตุลมย่อมยังวิญญูรูปให้เกิดขึ้น การเคลื่อนไหวข้างหน้าของร่างกายทั้งหมดด้วยการขับเคลื่อนของธาตุลมที่จิตกระทำขึ้น เรียกว่า ‘การเดิน’ แม้การยืนเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน^{๑๘๙}

ผู้ปฏิบัติย่อมจึงมีสติรู้ชัดอยู่ว่า มีเพียงกองรูปที่เคลื่อนไหวและจิตที่สั่งให้กองรูปเคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่งเท่านั้น^{๑๙๐} ดังข้อความว่า “ภิกษุนี้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า มีเพียงกองรูป เพื่อปัญญาและการระลึกขันธ์ๆ ขึ้นไปเท่านั้น”^{๑๙๑} ไม่มีตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นผู้เดิน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ในภทเทภทตตสูตรนี้ว่า “ผู้ไม่อ่อนแอในธรรมปัจจุบัน... ย่อมไม่พิจารณาเห็นรูปเป็นอัตตา อัตตามีรูป รูปอยู่ในอัตตา อัตตาอยู่ในรูป”^{๑๙๒} ดังนี้ แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญูณก็มีนัยเดียวกันนี้

^{๑๘๘}ยถา ยถา หิสฺส รูป สุวักขาเลตฺโต โหติ นิชฺชกฺกํ สุปริสุทฺธํ ตถา ตถา ตปฺปจณิกกิเลสา สนฺนิสฺสิตฺวา กทฺทมฺบุริ อุกกํ วิย จิตฺตํ ปสนฺนํ โหติ. ตถารมฺมณา อรูปมฺมา สยเมว กฺกฺกา โหณฺติ. อฺนุ ใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๖๖๕/๒๕๕, วิสุทฺธิ (ไทย) ๖๕๕/๕๘๒-๕๘๓.

^{๑๘๙}ตฺตฺตฺต โก กฺจฺจตีติ น โกจิ สฺสโต วา ปุคฺคโล วา กฺจฺจติ. กสฺส กมนฺนฺติ น กสฺสจิ สฺตตฺตฺส วา ปุคฺคลสฺส วา กมนฺ. ก็การณา กฺจฺจตีติ จิตฺตกริยาโยธาควิปฺผาเรน กฺจฺจติ. ตสฺมา เอส เอว ปชานาติ “กฺจฺจามี”ติ จิตฺตํ อฺปฺปชฺชติ. ตํ วายํ ชนฺเต, วาโย วิญฺญตฺตี. จิตฺตกริยาโยธาควิปฺผาเรน สกฺกถายสฺส ปุริโต อภินิหาโร กมนฺนฺติ วุจฺจติ. ญาณาทิสฺสึปี เอสว น โย. - ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๑, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๒๒๕.

^{๑๙๐}พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสขาคอ), วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ, หน้า ๒๕๒.

^{๑๙๑}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๑๙๒}ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๔/๒๔๒-๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๕/๓๒๒-๓๒๓.

ถัดจากนั้น พระองค์ตรัสว่า “บุคคลควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง” ^{๒๐๓} เมื่อผู้ปฏิบัติพยายามรู้ชัดสภาวะธรรมปัจจุบันอย่างมั่นคงและทำให้แจ่มแจ้งมากยิ่งขึ้นไป ปัญญาย่อมพัฒนาสูงขึ้นไปตามลำดับคือ ปัญญาที่กำหนดรู้ชัดเข้าใจชัดว่าขั้น ๕ เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างแจ่มแจ้ง จึงเกิดความเบื่อหน่ายในขั้นทั้งหลายเหล่านั้น(ที่กำหนดรู้ชัด) เพราะเข้าใจชัดเจนอย่างแจ่มแจ้งว่า สภาวะแห่งกองรูปและจิตเหล่านั้นทั้งหมดมิสภาพไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่ตัวตนที่ผู้ใดมีอาจบังคับบัญชาได้ เขาย่อมเพิกถอนความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน เป็นเรา ของเรา และละความยึดมั่นในตัวตนได้ ^{๒๐๔}

ส่วนอายตนะนั้นก็มียึดเดียวกับขั้น ๕ ที่ได้กล่าวมาข้างต้น เพียงต่างกันว่า พระองค์ให้รู้จักอายตนะภายนอกและอายตนะภายในทั้งสอง อันเป็นที่เกิดของสังโยชน์ ^{๒๐๕} ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุในพระพุทธศาสนานี้ย่อมรู้จักตา รู้จักรูปรามณ และรู้จักตาและรู้จักรูปรามณทั้งสองนั้น อันเป็นที่เกิดของสังโยชน์...ย่อมรู้จักใจ ฯลฯ อันเป็นที่เกิดของสังโยชน์” ^{๒๐๖}

ผู้ปฏิบัติธรรมที่มั่นคงในธรรมปัจจุบันอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง ย่อมเกิดปัญญารู้ชัดเข้าใจชัดหยั่งเห็นโดยลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้ ย่อมจะไม่ยินดีและยึดมั่นของสังขารประการใด ^{๒๐๗} และไม่เกิดความรู้สึกผูกพันด้วยฉันทราคะ ดังปรากฏข้อความว่า

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็บุคคลย่อมไม่ถ่วงแน่นในธรรมปัจจุบันอย่างไร คือมีความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะในจักขุและรูปทั้ง ๒ อย่างที่เป็นปัจจุบันด้วยกันนั้นแล

^{๒๐๓}คัมภีร์ วิทูร มนุพรุหะ - ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓/๓๔๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕-๓๒๐.

^{๒๐๔}แม่ชีระวีวรรณ ธรรมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๒๐๕}สังโยชน์ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ (๑) สักกายทิฐิ เห็นว่าเป็นตัวของตน (๒) วิจิจฉา ความสงสัย (๓) สัมพัทธปริมาส ความถือมั่นศีลพรต (๔) กามราคะ ความคิดใจในกามคุณ (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ (๖) รูปราคะ ความคิดใจในรูปธรรม (๗) อรูปราคะ ความคิดใจในอรูปธรรม (๘) มานะ ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ (๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน (๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง - อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๐/๔๖๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๐/๕๒๕.

^{๒๐๖}“อิธ ภิกขเว ภิกขุ จกุญญ จ ปชานาติ. รูปจ ปชานาติ. ขณจ ตทุกยั ปฏิจจ อุปฺปชฺชติ สฺโยชนํ, ตณฺจ ปชานาติ . . .” - ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๒, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๖/๗๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

^{๒๐๗}พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร**, หน้า ๓๓๕.

เพราะความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะ จึงไม่เปล็ดเปล็นจักขุและรูปนั้น เมื่อไม่เปล็ดเปล็นจึงชื่อว่า ไม่ง่อนแง่นในธรรมปัจจุบัน มีความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะในโสตและเสียง... มีความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะในฆานะและกลิ่น... มีความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะในชีวหาและรส... มีความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะในกายและโณภูฏัพพะ มีความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะในมโนและธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ อย่างที่เป็นปัจจุบันด้วยกันนั้นแล เพราะความรู้สึกไม่เนื่องด้วยฉันทราคะ จึงไม่เปล็ดเปล็นมโนและธรรมารมณฺ์นั้น เมื่อไม่เปล็ดเปล็น จึงชื่อว่า ไม่ง่อนแง่นในธรรมปัจจุบัน คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อย่างนี้แล ชื่อว่า ไม่ง่อนแง่นในธรรมปัจจุบัน ดังนี้^{๒๐๘}.

ในท้ายพระสูตร พระองค์ตรัสซ้ำอีกครั้งให้รีบเร่งประกอบความเพียร เพื่อความไม่ประมาทในชีวิตรีบเร่งชวนชายในการทำ ความเพียรอย่างต่อเนื่องเพื่อผลในปัจจุบัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ที่เดียว”^{๒๐๙} ซึ่งผู้วิจยจะได้นำเสนอต่อไป

๓.๒ หลักการบำเพ็ญเพียร : ชาคริยานุโยค

พระองค์ตรัสถึงความเพียรไว้ในภทเทกธตตสูตรนี้ว่า “บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ที่เดียว” พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวเสริมว่าความเพียรในพระสูตรนี้ชื่อว่า อาคัมปะ เพราะเพิกเลศทั้งหลายหรือยังกิเลศทั้งหลายให้เร่าร้อน^{๒๑๐}

หลักการใช้ความเพียรที่ปรากฏพระสูตรนี้ เป็นการกล่าวถึงผู้มีราตรีเดียวเจริญ จักต้องเป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันกลางคืน ขยันในการเจริญสติ ดังที่พระองค์ตรัสว่า “พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืนซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้วว่ามีราตรีเดียวเจริญ”^{๒๑๑}

ความเพียรพยายามนี้เป็นหลักธรรมที่สำคัญมากในพระพุทธศาสนาจะมีปรากฏในที่หลายแห่ง เพราะพระพุทธศาสนาต้องการจะเน้นในเรื่องการลงมือทำความเพียรเป็นสำคัญ เพื่อจะได้พบกับความจริงที่มีอยู่โดยธรรมชาติ พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระศาสดาก็ทรงบำเพ็ญเพียรอย่างยิ่งวดเริ่มจากทรงกระทำทุกกรกิริยาจนถึงเปลี่ยนมาเป็นการบำเพ็ญเพียรทางจิตใจ ด้วยความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ ทรงเริ่มตั้งความเพียรว่า “หนั่ง เอ็นและกระดูก จงเหลืออยู่ เนื้อเหลือใน

^{๒๐๘} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๕/๒๔๒-๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๕/๓๒๒-๓๒๓.

^{๒๐๙} ม.อ. (บาลี) ๑๐/๓/๓๔๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๒/๓๑๕-๓๒๐.

^{๒๑๐} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

^{๒๑๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๕/๒๔๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๒/๓๑๕-๓๒๐.

ร่างกายของเราจงเหือดแห้งไปก็ตามที ยังไม่บรรลุผลที่จะพึงบรรลุด้วยเร็วแรง ความเพียร ความบากบั่นของบุรุษ จักไม่หยุดความเพียร”^{๒๑๒} จนได้พบหลักความจริงของธรรมชาติแล้วทรงนำมาประกาศเปิดเผยแก่ผู้อื่น

การได้รับผลจากการปฏิบัตินั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยของกฎธรรมชาติ พระพุทธเจ้ามิใช่ผู้ทรงบันดาล ทุกคนผู้มุ่งหวังความสุขความสำเร็จเพื่อตน ไม่ว่าจะป็นระดับใดก็ตาม จำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างเหตุปัจจัยด้วยกำลังเร็วแรงของตนให้เต็มที่เต็มความสามารถและทำไปจนได้บรรลุสิ่งนั้น ไม่ควรคิดมุ่งหวังสิ่งใดแล้วอ่อนวอนขอเอาผลที่ตนต้องการจากอำนาจพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยไม่ต้องทำอะไรๆ ซึ่งขัดกับหลักพระศาสนา พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระศาสดาทรงเป็นแต่ผู้บอกชี้ผิดชี้ถูก ทรงชี้ทางไปนรก ทางไปสวรรค์ ไปนิพพานเท่านั้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ความเพียรทำนุทั้งหลายต้องทำเอง พระตถาคตเป็นแต่ผู้บอก (ทาง) ให้”^{๒๑๓}

อนึ่ง การทำความเพียรต้องเริ่มจากภายในคือจิตก่อน หมายความว่า ต้องทำจิตให้พร้อมและถูกต้องแล้วจึงส่งผลออกทางภายนอกคือกาย กล่าวคือลงมือปฏิบัติให้ประสานกลมเกลียวกันระหว่างจิตกับกาย และในการทำความเพียรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแนะนำว่า ควรรับทำอย่าผลัดวันประกันพรุ่ง

ผู้ปฏิบัติที่บำเพ็ญเพียรทางจิต พระองค์ตรัสสอนให้ใช้ความเพียรในตอนกลางวัน ด้วยความเพียรในอิริยาบถยืน เดิน นั่ง ไม่นอน ในตอนกลางคืนก็บำเพ็ญเพียรทางกายและทางจิตในยามตื่นและในยามสุตท้าย โดยนอนในยามกลาง ดังที่ตรัสไว้ในคณกโมคคัลลานสูตรว่า^{๒๑๔}

เอहि ตูวํ ภิกขุ ชาครีย์ อนุยตุโธ วิหราหิ, ทิวสํ จุกเมน นิสชชชช อวารณียเอหิ
 ฐมเมหิ จิตตํ ปริโสเธหิ, รตติยา ปจมี ยามํ จุกเมน นิสชชชช อวารณียเอหิ ฐมเมหิ จิตตํ
 ปริโสเธหิ รตติยา มชฺฌิมํ ยามํ ทกฺขิเณน ปสุเสน สีหเสยฺยํ กปฺเปยฺยาสิ ปาเท ปาทํ
 อจฺจชชช สโต สมฺปชชช โน อญฺจชชช สลฺลํ มนสิกฺควา, รตติยา ปจฺจิมํ ยามํ ปจฺจชชช
 จุกเมน นิสชชชช อวารณียเอหิ ฐมเมหิ จิตตํ ปริโสเธหิ”ติ

ภิกษุ เธอจงเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง คือ เธอจงชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน จง

^{๒๑๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒/๒๘-๒๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๙.

^{๒๑๓} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๓/๕๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๓/๘๓.

^{๒๑๔} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๔/๕๕, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๔/๗๘.

ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมแห่งราตรี นอนดูจราชสีห์โดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กำหนดใจพร้อมจะลุกขึ้นตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี จงลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดคตตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวเสริมว่า คำว่า ซาคริยํ อนุยตุโต หมายถึง ผู้แบ่งกลางคืน กลางวันออกเป็น ๖ ส่วน แล้วประกอบเนืองๆ ซึ่งความเป็นผู้ตื่นใน ๕ ส่วน ชะมักเขม้นในการตื่น อยู่แน่นอน และคำว่า สโต สมุปชานโน ได้แก่ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ คือทำความรู้สึกตัว^{๒๐๕} ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหยียดดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตรและจีวร การฉัน การค้ม การเคี้ยว การล้ม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การยืน การเดิน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง^{๒๐๖}

ดังนั้น ในกรณีของบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญนั้น ในปฐมยาม เดินจงกรมและนั่งสมาธิ มัชฌิมยาม นอนดูจราชสีห์ และปัจฉิมยาม เดินจงกรมและนั่งสมาธิ^{๒๐๗} คือความเพียรที่ปรากฏ ในภัทเทภรรตตสูตรนี้ ซึ่งนักปฏิบัติต้องมีสติตื่นตัวอยู่เสมอกับขณะปัจจุบัน รู้เท่าทันอาการต่างๆ ประกอบไปด้วยความขยันไม่เกียจคร้าน ได้แก่ ซาคริยานุโยค การประกอบความเพียรเพื่อจะชำระใจให้หมดจด ไม่เห็นแก่การนอน หมั่นประกอบความตื่น คือขยันหมั่นเพียร ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตให้ปราศจากนิเวรณ์ พร้อมเสมอทุกเวลาที่จะปฏิบัติกิจให้ก้าวหน้าต่อไป^{๒๐๘} ดังพระสารีบุตร

^{๒๐๕} อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒๓/๑๔๐, อัง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๕๒, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ฉัชชา ธารสนธยา, “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในคณกโมคคัลลานสูตร” *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘, หน้า ๖๕.

^{๒๐๖} “เอहि ตวํ ภิกขุ สติสมุปชฌุเณน สมนุณากโต โหหิ, อภิกนฺเต ปฏิกนฺเต สมุปชานการิ, อาโลกิเต วิโลกิเต สมุปชานการิ, สมินฺชิตเต ปสาริเต สมุปชานการิ, อุจจารปสุสาวกมฺเม สมุปชานการิ, คเต จิตนิสินฺเน สุตเต ซาคริเต ภาสิเต ตฺมเหทิภาเว สมุปชานการิ โหติ” - ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๘๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๗๕/๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๕/๘๐.

^{๒๐๗} ฉัชชา ธารสนธยา, “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในคณกโมคคัลลานสูตร” *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๘, หน้า ๖๖.

^{๒๐๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรม ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๑๓๐.

กล่าวว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องกั้นด้วยการเดินจงกรม และ การนั่งตลอดวัน. . .พิจารณาถึงความเป็นอย่างงของผู้มีราตรีเดียวเจริญ ประพฤติธรรมเป็นส่วนสุครอบ คือชาคริยานุโยค”^{๒๑๕}

สรุปได้ว่า ผู้ปฏิบัติตามหลักชาคริยานุโยคนั้น จะต้องประกอบการบำเพ็ญเพียรด้วยการ เจริญสติสัมปชัญญะตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ให้เป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอตั้งแต่ตื่นนอนจนกระทั่งหลับ ไป นอนเพียง ๔ ชั่วโมงในตอนกลางคืน เมื่อตื่นขึ้นมาชำระจิตให้สดชื่นพร้อมที่จะประกอบความ เพียรในการเดินจงกรมและนั่งสมาธิจนถึงเวลากลางคืนอีกรอบ จึงจะถือว่าเป็นผู้มีชีวิตอยู่เพียงแค่ คืนเดียวก็นับว่าเป็นผู้เจริญ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืนซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้ว ผู้มีราตรีเดียวเจริญ”

๓.๓ หลักการระลึกถึงความตาย : มรณัสสติ

ถัดจากนั้น พระพุทธเจ้าทรงแนะนำมิให้ประมาทโดยการระลึกถึงความตายอยู่เสมอๆ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะความผัดเพี้ยนกับมัจจุราช^{๒๒๐} ผู้มีเสนา^{๒๒๑} มากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงการระลึกถึงความตายในพระสูตรนี้ โดยทรงมีพุทธประสงค์ให้ บุคคลได้รับแรงชวนขวยประกอบความเพียรในการปฏิบัติเพื่อละบาปอกุศลธรรม^{๒๒๒} เพราะการ ระลึกถึงความตายชื่อว่ามีสติ^{๒๒๓} ซึ่งจะทำให้ไม่ประมาทมัวเมาในชีวิต^{๒๒๔} รับแรงชวนขวยในการ ทำความเพียรอย่างต่อเนื่องเพื่อความสิ้นอาสวะ^{๒๒๕} ดังข้อความว่า “สตรี บุรุษ คฤหัสถ์หรือ

^{๒๑๕} ขุ.ม.(บาลี) ๒๕/๑๑๕/๒๔๑, ขุ.ม.(ไทย) ๒๕/๑๑๕/๕๘๔.

^{๒๒๐} มัจจุชื่อว่าพญามัจจุราช มารชื่อว่าพญามัจจุราช ความตายชื่อว่าพญามัจจุราช - ขุ.จ.(บาลี) ๓๐/ ๘๘/๑๕๕, ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๘๘/๓๒๑, มัจจุ แปลว่า ความตาย ความตายมีแก่ร่างกายที่แยกออกเป็นขั้น ๕, มาร หมายถึงมรณะ - ส.สพ.อ.(บาลี) ๓/๑๖, ส.สพ.อ.(ไทย) ๔/๒/๕๖.

^{๒๒๑} เสนา ได้แก่ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย - ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๑/๗๒, ขุ.เถร.อ.(ไทย) ๒/๓/๕๕.

^{๒๒๒} คุรายละเอียดใน อ.อ.อ.อ. (บาลี) ๒๓/๗๔/๒๖๗, อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๗๔/๓๘๖.

^{๒๒๓} คุรายละเอียดใน ขุ.จ.(บาลี) ๓๐/๘/๔๑, ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๘/๗๑, ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึง ความตายที่จะต้องเป็นธรรมดา - ขุ.ม.(บาลี) ๒๕/๓/๘, ขุ.ม.(ไทย) ๒๕/๓/๑๓.

^{๒๒๔} คุรายละเอียดใน วิสุทฺธิ.(บาลี) ๑/๑๗๗/๒๖๐-๒๖๑, วิสุทฺธิ.(ไทย) ๑๗๗/๔๑๐.

^{๒๒๕} อาสวะทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงอาสวะทั้ง ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ภิภวาสวะ อวิชชาสวะ (ความเร่าร้อนที่ก่อให้เกิดความคับแค้นทั้งหลาย) หมายถึงความเร่าร้อนคือกิเลส ความเร่าร้อนคือวิบาก ซึ่งก่อ ความทุกข์ทางกายและใจ เป็นผลที่เกิดจากอาสวะ - ส.สพ.อ.(บาลี) ๔/๑๔, ส.สพ.อ.(ไทย) ๔/๒/๕๖, อ.จ.ก.ก. ฎีกา.(บาลี) ๓/๕๘/๑๕๕-๑๖๒.

บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า‘เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้’... เมื่อเขาพิจารณาฐานะนั้นอยู่นั้นอยู่เนื่องๆ ย่อมละความมัวเมาในชีวิตนั้นได้โดยสิ้นเชิง”^{๒๒๖} จักเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ จักเจริญมรณัสสติอย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย^{๒๒๗}

การระลึกถึงความตายจะเป็นเหตุที่ทำให้เกิดวิริยะ^{๒๒๘} คือความเพียร เพราะเป็นอุบายปลุกเร้าคุณธรรม หรือ โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล^{๒๒๙} เป็นความคิดเชื่อมโยงให้เกิดการลงมือกระทำด้วยความรู้สึกตื่นตัว ไม่ประมาท เร่งชวนชวายในการปฏิบัติต่อไป

แม้ในพระสูตรนี้ พระองค์มิได้ทรงวางหลักการปฏิบัติระลึกถึงความตายไว้โดยตรง แต่ได้ตรัสไว้ในพระสูตรต่างๆ เช่น ปฐมมรณัสสติสูตร^{๒๓๐} ทุติยมรณัสสติสูตร^{๒๓๑} เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักที่สอนให้ผู้ปฏิบัติได้ระลึกถึงความตายอยู่เสมอๆ เพราะมรณัสสติที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ยิ่งลงสู่อมตะ^{๒๓๒} มีอมตะเป็นที่สุด^{๒๓๓} ตัวอย่างหลักการระลึกถึงความตายที่ปรากฏในพระสูตรเหล่านั้นที่มีความสอดคล้องกับหลักปฏิบัติในภัทเทรตตสูตรนี้เป็นแนวทางให้ผู้ปฏิบัติได้นำไปประพฤติปฏิบัติและรีบเร่งทำความเพียรตามหลักปฏิบัติในภัทเทรตตสูตรนี้ต่อไป

๓.๓.๑ หลักการระลึกถึงความตายโดยชีวิต

ผู้ปฏิบัติควรพิจารณาว่า ความตายนั้นเป็นความวิบัติของร่างกาย โดยร่างกายนี้เป็นของสาธารณะแก่สัตว์ทั้งหลาย และปัจจัยที่ทำให้ถึงความตายนั้นก็มีจำนวนมาก เดินไปเดินมาก็มีโอกาสที่จะโดนงูกัดก็ตายได้ โคนตะขาบกัดก็ตายได้ กินอาหารแล้วไม่ย่อย สำลักตายก็ได้ แล้วย้อนกลับมาพิจารณาตนเองว่ายังมีกิจที่จะต้องละบาปอกุศลอยู่หรือเปล่า เมื่อยังมีอยู่ ควรรีบเร่งทำความ

^{๒๒๖} คุรายละเอียดใน อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๕๗/๑๓๖, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๐.

^{๒๒๗} คุรายละเอียดใน อัง.ฉก. (บาลี) ๒๓/๗๔/๒๖๕, อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๕/๔๔๗.

^{๒๒๘} การพิจารณาเห็นภัยคือความตาย ทำให้เกิดวิริยะ ดูใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๘๘๒.

^{๒๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (ฉบับปรับปรุงขยายความ), หน้า ๖๘๖.

^{๒๓๐} คุรายละเอียดใน, อัง.อฎฐก. (บาลี) ๒๓/๗๓/๒๖๓, อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๗๓/๓๘๒.

^{๒๓๑} คุรายละเอียดใน อัง.อฎฐก. (บาลี) ๒๓/๗๔/๒๖๕, อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๓๘๖.

^{๒๓๒} อมตะ หมายถึงพระนิพพาน - อัง.สตตก.อ. (บาลี) ๑๘๔, อัง.สตตก.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๒๑.

^{๒๓๓} คุรายละเอียดใน อัง.อฎฐก. (บาลี) ๒๓/๗๓/๒๖๗, อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๓๘๖.

เพียรโดยไม่ผลัดวันประกันพรุ่ง โดยการเดินจงกรม นั่งสมาธิ เจริญสติสัมปชัญญะเพื่อละบาป
อกุศลกรรมเหล่านั้น ดังข้อความว่า^{๒๓๔}

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกลางวันผ่านไป กลางคืนย่างเข้ามา พิจารณาดังนี้ว่า ‘ปัจจุ
แห่งความตายของเรามีมากแท้ คือ ูฟังกัดเราก็ได้ แมงป่องฟังกัดเราก็ได้ หรือตะขาบ
ฟังกัดเราก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราฟังกัดตาย เราฟังกัดมีอันตราย’^{๒๓๕} นั้น เราฟังกัดพลาดหกล้มก็ได้
กัดตอาหารที่เราฉันแล้วไม่ฟังกัดย้อยก็ได้ ด้ขของเราฟังกัดกำเร็บก็ได้ เสมหะของเราฟังกัดกำเร็บก็ได้
ลมมีพิษคั่งคัสตราขของเราฟังกัดกำเร็บก็ได้ พวกมนุษย์ฟังกัดทำร้ายเราก็ได้ หรือพวกอมนุษย์ฟังกัด
ทำร้ายเราก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราฟังกัดตายเราฟังกัดมีอันตรายนั้น ฯลฯ ดังนี้

ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรระลึกความตายดังกล่าวนี้ เพื่อความไม่ประมาท เพราะความตาย
ไม่มีนิมิต ไม่มีเครื่องหมายแต่อย่างใดเลย กล่าวคือ ไม่มีนิมิตให้รู้ว่า ชีวิตนี้จะอยู่นานสักปานใดจึง
จะตาย (ชีวิตัง) ไม่มีนิมิตให้รู้ว่า จะตายด้วยโรคอะไร (พยาธิ) ไม่มีนิมิตให้รู้ว่า จะตายเวลาไหน
(กาล) และไม่มีนิมิตให้รู้ว่า จะตายที่ตรงไหน (เทศะนิกเขปนัง) ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรไม่
ประมาทรีบเร่งทำความเพียรเพื่อทำกิเลสให้สิ้นไป

๓.๓.๒ หลักการระลึกถึงความตายโดยอายุ

ผู้ปฏิบัติควรพิจารณาว่า ชีวิตของเรานี้เป็นชีวิตที่น้อย มนุษย์ที่มีอายุยืนยาวมากที่สุด
อย่างมากก็เป็นอยู่ได้เพียงแค่ ๑๐๐ ปี เกินกว่า ๑๐๐ ปีไปก็มีบ้าง แต่ก็มีน้อย เปรียบเหมือน หยาด
น้ำค้างที่หยอดหญ้า เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้น ก็เหือดแห้งไปอย่างรวดเร็ว อยู่ได้ไม่นาน แม้นั้นใด ชีวิตของ
มนุษย์ทั้งหลายที่เปรียบด้วยหยาดน้ำค้างก็ฉับนั้นเหมือนกัน เป็นของเล็กน้อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก
มีความคับแค้นมาก ผู้ปฏิบัติพึงรู้ด้วยปัญญา แล้วตั้งอยู่บนความไม่ประมาท ควรรีบเร่งประพฤติ
พรหมจรรย์ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย สัมปรายภพ (เล่า) ก็จะต้องไป จึงควร
ทำกุศล ประพฤติพรหมจรรย์ ความไม่ตายแห่งสัตว์ ผู้เกิดแล้วหาไม่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ผู้ใดเป็นอยู่ยืน ผู้นั้นก็เป็นอยู่สัก ๑๐๐ ปี เกินนั้นไปก็มีบ้าง แต่ (เป็นส่วน) น้อย”^{๒๓๖}

^{๒๓๔} อัง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๗๓/๒๖๗, อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๓๘๖.

^{๒๓๕} อันตรายมี ๓ อย่าง คือ (๑) อันตรายต่อชีวิต (๒) อันตรายต่อสมณธรรม (๓) อันตรายต่อสวรรค์
และอันตรายต่อมรรคสำหรับผู้ที่ตายอย่างปุถุชน-อัง.นกก.อ.(บาลี) ๓/๑๐๘, อัง.นกก.อ. (ไทย) ๓/๕๗๗.

^{๒๓๖} ตี.ส. (บาลี) ๑๕/๑๔๕/๑๓๐, ตี.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๕/๑๘๔.

ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรระลึกความตายดังกล่าวนี้ โดยระลึกถึงว่าอายุของมนุษย์นี้น้อยนัก อย่างมากไม่ใคร่ถึง ๑๐๐ ปี ก็จะต้องตายไปแล้ว จึงควรทำความดี ประกอบการกุศล ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ตั้งอยู่ในความประมาท เพราะความตายจักมาถึงเราในบัดนี้ก็ได้

๓.๓.๓ หลักการระลึกถึงความตายโดยขณะ

ผู้ปฏิบัติควรพิจารณาว่า ระยะเวลาแห่งชีวิตนี้สั้นจนไม่น่าวางใจ ช่วงขณะหนึ่งความตายจะเกิดขึ้นกับเราในทุกๆ ขณะเลย หายใจเข้าแล้ว ไม่หายใจออกก็ตาย หายใจออกแล้ว ไม่หายใจเข้าก็ตาย หรือแม้แต่จิตของเรานั้นมีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ในแต่ละขณะๆ ชีวิตของเราเหมือนตายแล้วในแต่ละขณะๆ นั้น แต่วามันเกิดขึ้นมาใหม่อีก ถ้าจิตดับไปแล้ว ไม่เกิดขึ้นมาก็ถือว่าตายไปแล้ว ก็มีโอกาที่จะตายได้ เปรียบเหมือน เมื่อฝนเม็ดใหญ่ตก ฟองน้ำย่อมแตกหายไปอย่างรวดเร็ว คงอยู่ได้ไม่นาน แม้ฉันทิ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายที่เปรียบด้วยฟองน้ำ ก็ฉันทิเหมือนกันเป็นของเล็กน้อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก ผู้ปฏิบัติพึงรู้ด้วยปัญญา พึงรีบเร่งทำกิจคือกุศล ทำความเพียรเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดเจริญมรณัสสติอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้เพียงช่วงขณะลมหายใจเข้าหายใจออกหรือหายใจออกหายใจเข้า เราพึงมนสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ’ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เจริญมรณัสสติเฉียบพลันที่จะสิ้นอาสวะ”^{๒๓๗}

ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรระลึกความตายดังกล่าวนี้ โดยระลึกถึงว่า ชีวิตนี้เป็นอยู่ มีอยู่คงอยู่ ช่วงขณะนิดเดียว กล่าวโดยทางปริมาตต์ ก็ปรากฏอยู่ช่วงขณะจิตเดียวเท่านั้นเอง เมื่อจิตเกิดขึ้นก็ได้ชื่อว่า สัตว์เกิดแล้ว จิตตั้งอยู่ ก็ได้ชื่อว่าสัตว์นั้นเป็นอยู่ และเมื่อจิตดับไป จิตไม่เกิดสืบต่อไปอีกในภพนี้ ก็ได้ชื่อว่า สัตว์นั้นตายเสียแล้ว

การพิจารณาเห็นโลกและชีวิตตามความเป็นจริง แล้วเกิดสังเวชสลดใจ จึงเป็นสาเหตุทำให้เกิดวิริยะ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคใช้คำว่า “ผู้สังเวชแล้วย่อมทำความเพียรโดยแยบคาย”^{๒๓๘} คำว่า “สังเวช” ในที่นี้ หมายถึง สังเวชในชีวิตต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร แล้วทำความเพียรเพื่อให้พ้นจากทุกข์ในวัฏฏสงสาร ในนิเทศสังเวคทุกะอธิบายว่า “เห็นชาติเป็นภัยโดยความตั้งอยู่

^{๒๓๗} อัง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๗๔/๒๖๗, อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๓๘๕.

^{๒๓๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๔๖๑/๑๐๕, วิสุทธิ. (ไทย) ๔๖๑/๗๒.

และเสื่อมไปเพราะชราภณะ”^{๒๓๘} ทำความเพียรเพื่อไม่ต้องการเกิดอันจะเป็นเหตุให้แก่เจ็บตายต่อไป

การมีสติระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา อยู่ทุกๆ ขณะ เป็นการระลึกถึงความตายอย่างมีสติ ย่อมจะทำให้เกิดสติ สมาธิ ปัญญาที่หนักแน่น มั่นคง และไม่เป็น ผู้ประมาทในชีวิต ไม่ประมาทในทางการปฏิบัติ รีบเร่งชวนชวายในการสร้างคุณธรรมความดีเพื่อจะได้เป็นประทีปส่องทางชีวิตให้แก่ตนให้พ้นทุกข์ได้^{๒๔๐}

ผู้ปฏิบัติที่เจริญมรณสติได้อย่างสม่ำเสมอ จะสามารถกำจัดความฟุ้งซ่านได้ เช่น ในขณะที่ปฏิบัติธรรม เกิดความคิดว่าจะไปทำกิจอย่างอื่น ก็สามารถเลิกคิดได้ เพราะพิจารณาว่า ชีวิตของเรามีมีน้อยนัก ความคิดต้องพยายาม กุศลต้องเจริญ ถึงจะทำทรัพย์สมบัติมากเท่าไร มีคนรักมากมายเท่าไร ไม่สามารถที่จะนำติดตัวไปได้ เพราะเราไม่สามารถล่วงรู้ความตายได้เลยว่า ความตายจะมาถึงเราเมื่อไหร่ เพราะสัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้วต้องตายอย่างเที่ยงแท้และแน่นอน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สัตว์อยู่ในครภเพียงคืนเดียวซึ่งเป็นคืนแรก ย่อมบ่าหน้าไป (สู่ความตาย) เหมือนเมฆฝนตั้งขึ้นแล้ว ก็ย่อมเคลื่อนไปเรื่อยไป ไม่หวนกลับมา ฉะนั้น”^{๒๔๑}

นอกจากนั้น ไม่มีใครเลยที่สามารถผลัดเพี้ยนกับความตายได้ จึงควรรีบเร่งความเพียรเพื่อประโยชน์อันสูงสุดคือ ความพ้นทุกข์ ซึ่งจะมีได้ต้องทำความเพียร ดังข้อความว่า “บุคคลจะล่วงทุกข์ได้ก็เพราะความเพียร”^{๒๔๒} ดังนั้น พระองค์จึงตรัสในพระสูตรนี้ว่า “บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความผลัดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย” ดังนี้

หลักการระลึกถึงความตายที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรนี้ ผู้ปฏิบัติจะต้องระลึกถึงความตายเพื่อความไม่ประมาท เมื่อถึงเวลาปฏิบัติจะได้ไม่พะวงหววนคิดถึงอดีตที่ผ่านมา หรือกังวลกับอนาคตที่ยังไม่มาถึง รีบเร่งชวนชวายทำความเพียรในการกำหนดรู้ชัดสภาพธรรมปัจจุบันอย่าง มั่นคงและต่อเนื่อง เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะกิเลสทั้งหลายก่อนชีวิตของตนเองจะดับสิ้นลงไป ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติที่มีลักษณะของผู้มีราตรีเดียวเจริญนี้ พึงระลึกถึงความตาย โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

^{๒๓๘} อภ.สจ.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๔๔.

^{๒๔๐} พระณัฐกิตติ อนารโท (สุยเหง้า), “ศึกษาหลักมรณสติในพระไตรปิฎก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑, หน้า ๒๓.

^{๒๔๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๕/๒๕๒, วิสุทธิ. (ไทย) ๑๖๕/๓๕๕.

^{๒๔๒} ต.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๘, ต.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

๓.๔ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์ในบทนี้ ผู้วิจัยพบว่า หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตรนี้ ประกอบด้วยหลักธรรม คือ (๑) ไม่คำนึงถึงขั้น ๕ ที่ล่วงไปแล้ว (๒) ไม่คาดหวังขั้น ๕ ที่ยังไม่มาถึง (๓) เจริญสติสัมปชัญญะอยู่กับขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง นอกจากนั้น ยังต้องประกอบไปด้วยความเพียรขยันตื่นตัวอยู่โดยการเจริญสติตามรู้ชัดถึงขั้น ๕ ที่กำลังปรากฏอยู่ ณ ปัจจุบันขณะอยู่ตลอดเวลา ทั้งในการเดินจงกรมหรือนั่งสมาธิอย่างมั่นคงและต่อเนื่องทั้งกลางวันจนถึงกลางคืน ไม่เห็นแก่การนอน ไม่ประกอบในสุขในการนอนหลับ นอนในยามกลาง ๔ ชั่วโมง ต่อจากนั้นลุกขึ้นชำระจิตให้สะอาดจนตลอดยามสุดท้าย ทั้งนี้ต้องประกอบกับการระลึกถึงความตาย เพื่อจะทำให้ไม่ประมาทรีบเร่งขวนขวายในการเจริญสติสัมปชัญญะตามหลักของสติปัญญา ๔ จึงจะถือว่าเป็นผู้มีชีวิตอยู่เพียงแค่นั้นเดี๋ยวก็นับว่าเป็นผู้เจริญ ซึ่งหมายถึงความเจริญในมรรค ผล และพัฒนาไปสู่การบรรลุธรรมได้ในที่สุด ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอในบทที่ ๔ ต่อไป

บทที่ ๔

ภัทเทกรัตตสูตรกับการบรรลุธรรม

การศึกษาวិเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร ทำให้เกิดความรู้ในเรื่องเนื้อหา และหลักธรรมที่ใช้เป็นหลักปฏิบัติซึ่งได้นำเสนอแล้วในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ ตามลำดับ เป็นพื้นฐานที่ทำให้สามารถศึกษาหลักการปฏิบัติ ซึ่งสามารถนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ ดังนั้น หากได้ศึกษาอย่างถ่องแท้ถึงหลักปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในพระสูตรนี้ จะทำให้เข้าใจได้ว่าเป็นหลักปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรม

๔.๑ การบรรลุธรรม

๔.๑.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ มาจากภาษาบาลีว่า “อริคม” (กริยาเป็น อริคฺจฺจติ) และ ศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้; ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้), คราวเป็นที่ตรัสรู้, สมัยที่บรรลุ, ความถึงพร้อมเฉพาะ^๒ นิยมนำคำว่า “ธมฺม” มาเชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย” เป็น “ธมฺมาภิสมโย” เช่น “เทศนาวิธาน จตุราสีติยา ปาณสหัสสานํ ธมฺมาภิสมโย อโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตว์ แปลเหมือนสี่พัน”^๓

อภิสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยา ใช้ว่า อภิสมิโต หรือ อภิสเมโต มีความหมายกว้างๆ คือ เข้าใจธรรม หรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่วไปไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผลขึ้นในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือความเข้าถึงในระดับโสดาบัน^๔

^๑พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗๔.

^๒พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๖๓๗), หน้า ๘๑.

^๓จุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓๖๔, จุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๔๒..

^๔พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ตี้นกนเสยที จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

นอกจากนี้ยังมีศัพท์กริยาอื่นอีก ที่ใช้แสดงถึงการบรรลุหรือถึง (ธรรม) เช่น ปาปุณชาติ, ปาปุณโณติ, ปปโปติ^๕ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่มรรคผลในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับต้นๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทศนาवासเน พหู โสตาปตติผลาทีนิ ปาปฺณิสฺสูติ แปลว่า ในกาลจบพระธรรมเทศนา แม้อภิกษุผู้ประชุมกันแล้ว เป็นอันมาก บรรลุแล้ว ซึ่งโสตปาตติผล เป็นต้น”^๖

จากศัพท์ดังกล่าว ใช้แสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่างๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ หรือการบรรลุมรรคผลในระดับสูงสุดคือพระอรหันต์ แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะ ได้แก่คำว่า “สจฺฉิกริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึงประสพเอง และคำว่า “ปตฺติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมาใช้ในคำร้อยกรอง คือ กถา”^๗

อย่างไรก็ดี พระพุทธองค์เมื่อตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ทรงใช้ศัพท์“ญาณทัสสนะ” แยกออกเป็น ๒ คำคือ “ญาณ” แปลว่า ความรู้, ปริชาหยังฺรู้, ปริชากำหนดรู้^๘ และ “ทัสสนะ” หมายถึงการเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น^๙ ดังนั้น ญาณทัสสนะจึงแปลว่าการรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึงการรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็นอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า^{๑๐} ในสัมมจักรกัปปวัตตนสูตร ญาณทัสสนะทรงนำมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้ คือ จักขุ, ญาณ, ปัญญา, วิชชา, อาโลกะ อันเป็นปัญญาที่ทรงตรัสรู้หรืออริยสัจครบ ๓ รอบ ๑๒ อาการ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ ยังไม่หมดจดคิดราบใด เราก็งยังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลกกับทั้งเทวโลกมารโลกพรหมโลกในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ตราบนั้น

^๕พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๓.

^๖บ.ช.อ. (บาลี) ๓/๒๕๕, บ.ช.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๑๗.

^๗พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๖๕.

^๘พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๘๕.

^๙เรื่องเดียวกัน, ๑๒๗.

^{๑๐}บรรจบ บรรณรุจิ, “ชื่อเรียกปัญญาในธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร”, วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๔๕), ๔๖.

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากาโรยงนี้ หมจดคติแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า “ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๑๑}

สรุปได้ว่า การบรรลุนิพพาน หมายถึง ความสำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การบรรลุในระดับต้นๆ คือพระโสดาบัน จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับสูงสุด คือ พระอรหันต์ ซึ่งเป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดที่เป็นกระบวนการฝึกจิตใจของมนุษย์ ให้เข้าถึงจุดหมายในระดับต่างๆ กันไปจนถึงขั้นอรหัตผล

๔.๑.๒ ระดับของการบรรลุนิพพาน

จากหัวข้อที่ผ่านมานอกจากเข้าใจความหมายของการบรรลุนิพพานแล้ว ยังได้เข้าใจอีกด้วยว่าการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาหลายระดับ แต่รายละเอียดในประเด็นนี้ยังมีอีกมาก กล่าวคือระดับของการบรรลุนิพพาน มี ๔ ขั้น จัดเป็น ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้^{๑๒}

๑. การบรรลุนิพพานระดับที่ ๑ เรียกว่า พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้ากระแสมรรคหรือผู้เดินตามทางถูกต้องอย่างแท้จริง คือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง^{๑๓} การบรรลุนิพพานระดับนี้ผู้ได้บรรลุทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา^{๑๔} สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส การบรรลุขั้นนี้ระดับมรรคเรียกว่า โสดาปัตติมรรค ขึ้นผลเรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุนี้ชื่อว่า พระโสดาบัน

๒. การบรรลุนิพพานระดับที่ ๒ เรียกว่า พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว ก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ ผู้ได้บรรลุนิพพานระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา^{๑๕} นอกจากนี้สามารถทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ให้หมดสิ้นไป และยังทำราคะ โทสะ ให้เบาบางลงไป ในส่วนที่ไม่

^{๑๑}วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓-๒๔.

^{๑๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม** (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๒๕๖.

^{๑๓}ถ.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๐๑/๓๐๐, ถ.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๐๑/๔๕๕.

^{๑๔}อง. ติก. (บาลี) ๒๐/๘๗/๒๒๕, อง. ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓.

^{๑๕}อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๑๒๗/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๒๗/๑๕๑.

สามารถนำไปสู่อบายภูมิชนิดหยาบ^{๑๖} การบรรลุนิพพานระดับนี้ เป็นขั้นมรรคเรียกว่า สกทาคามี มรรค ขั้นผลเรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี

๓. การบรรลุนิพพานระดับที่ ๒ เรียกว่า พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในขั้น สุตทวาราสกฺขิ ไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุนิพพานระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ ทำได้ พอประมาณในปัญญา^{๑๗} นอกจากละสังโยชน์ได้ ๓ อย่างดังกล่าว ยังสามารถละกามราคะและ ปฏิฆะ^{๑๘} การบรรลุนิพพานระดับนี้ขั้นมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ขั้นผลเรียกว่า อนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี

๔. การบรรลุนิพพานระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ เป็นระดับสุดท้าย ผู้ได้บรรลุนิพพาน ระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา^{๑๙} สามารถละกิเลสได้อีก ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชา^{๒๐} การบรรลุนิพพานระดับนี้ขั้นมรรค เรียกว่า อรหัตมรรค ขั้นผลเรียกว่า อรหัตผล พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุมีชื่อว่าพระอรหันต์

๔.๑.๓ เหตุแห่งการบรรลุนิพพาน

หลังจากเข้าใจความหมายของการบรรลุนิพพาน และระดับของการบรรลุนิพพานแล้ว หาก ได้ศึกษาเหตุแห่งการบรรลุนิพพานจะทำให้การศึกษการบรรลุนิพพานมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เหตุแห่ง การบรรลุนิพพานมี ๕ ประการ คือ (๑) ด้วยการฟังธรรม (๒) ด้วยการแสดงธรรม (๓) ด้วยการ สาธยายธรรม (๔) ด้วยการตรึกตรองธรรม และ (๕) ด้วยการอบรมสมาธินิมิต ทำให้ในใจด้วยดี^{๒๑}

^{๑๖}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๔/๕๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๕, ม.นุ. (บาลี) ๑๒/๖๗/๔๔, ม.นุ. (ไทย) ๑๒/๖๗/๕๕-๕๕, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕๓/๑๕๖, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕๓/๑๕๕.

^{๑๗}อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๗/๒๒๕, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓, อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๑๒๗/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๒๗/๑๘๑.

^{๑๘}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๔/๕๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๕, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๔๗/๑๒๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๕, อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๗/๒๒๖, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๔.

^{๑๙}อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๗/๒๒๗, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๖, อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๑๒๗/๑๔๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๒๗/๑๘๑.

^{๒๐}บ.ม. (บาลี) ๒๕/๗/๒๑, บ.ม. (ไทย) ๒๕/๗/๓๓, อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๖๓/๑๐๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๓/๑๐๕, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๑๕/๓๕๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๘๑๕/๑๐๐๗.

^{๒๑}ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๘-๒๐, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓-๓๕.

การบรรลุธรรมด้วยการฟังธรรมสามารถศึกษาจากการทำความเข้าใจว่าในขณะที่ฟังธรรมนั้น ถ้าตั้งใจฟังและตั้งใจไปตามกระแสแห่งพระธรรมเทศนา ไคร่ครวญไตรตรองพิจารณาเนื้อหาสาระนั้นๆ ก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นกัน กล่าวคือ ในขณะที่ตั้งใจไปตามกระแสแห่งพระธรรมเทศนา จิตจดจ่อกับเสียงที่เกิดขึ้นในขณะที่ปัจจุบัน จะทำให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ นิเวศธรรมต่างๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ จิตใจก็บริสุทธิ์ผ่องใส เกิดปีติ ความอิมใจ เป็นเหตุให้ จิตใจสงบ เกิดความสุข เกิดอุเบกขาความวางเฉยในรูปนาม หลังจากนั้นสมาธิจะก่อตัวขึ้นตามลำดับๆ เป็นสมาธิที่หนักแน่นเรียกว่า สมาธิโต เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิดีแล้ว จิตของเราก็บริสุทธิ์ เรียกว่า ปริสุทฺโธ จะเกิดปัญญา มีสติปัญญาว่องไวในการพิจารณาเนื้อความที่ได้ฟัง เรียกว่า กัมมณีโย คือจิตควรแก่การงาน ในการพิจารณาจนเห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อนั้นก็จะเป็นเหตุให้เกิดนิพพิทา ความเบื่อหน่ายในรูปนาม จิตจะคลายกำหนด ก็หลุดพ้น ได้บรรลุมรรคผล พระนิพพาน อย่างนี้เรียกว่าการบรรลุธรรมด้วยการฟังธรรม^{๒๒} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

คุณภิกษุทั้งหลายพระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารีผู้อยู่ในฐานะครูบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอยอมเข้าใจอรธเข้าใจธรรมในธรรมนั้นตามที่พระศาสดาหรือเพื่อนสหพรหมจารี ผู้อยู่ในฐานะครูแสดงแก่เธอ เมื่อเธอเข้าใจอรธ เข้าใจธรรมยอมเกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น คุณภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอยอมได้บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ^{๒๓}

ตัวอย่างผู้ที่สามารถบรรลุธรรมด้วยการฟังเช่น พระอัญญาโกณฑัญญะที่ได้บรรลุพระโสดาบันในขณะที่ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง^{๒๔}

ลำดับถัดมา การบรรลุธรรมด้วยการแสดงธรรม คือ การบรรลุธรรมของบุคคลในขณะที่บุคคลนั้นเป็นผู้แสดงธรรมเอง กล่าวคือ ในขณะที่ตั้งใจแสดงธรรม หวังให้เกิดประโยชน์โสดาธิผลแก่ผู้ฟัง ในขณะที่แสดงธรรมนั้น และตั้งใจไปตามกระแสพระธรรมเทศนาที่ได้แสดงนั้น จนสามารถเห็นผลเกิดขึ้นอยู่ทุกๆ ขณะปัจจุบัน ซึ่งผลนั้น คืออาการขณลูกชูชันชันขึ้นมา บางทีก็เชือก

^{๒๒} ดูเพิ่มเติมใน พระครูวิศาลเมฆคุณ, *แสงสว่างทางปฏิบัติ*, ๒๕๔๑, หน้า ๓๐๓.

^{๒๓} คุรายละเอียดยใน อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๘, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓-๓๕.

^{๒๔} คุรายละเอียดยใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๒๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๕.

เย็นไปทั่วสรรพางค์กาย ทำให้กายเบาขึ้น เกิดน้ำตาไหล เรียกว่าเกิดปีติ ซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยส่งต่อกันไปตามลำดับๆ จนถึงมรรคผล พระนิพพาน^{๒๕} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง พระศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ผู้อยู่ในฐานะครู บารุงรูป ก็ไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุ ก็แต่ว่าภิกษุย่อมแสดงธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่นโดยพิสดาร เธอย่อมเข้าใจจรดเข้าใจธรรมในธรรมนั้น ที่ภิกษุแสดงธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่นโดยพิสดาร เมื่อเธอเข้าใจจรด เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ . . . เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ ๒^{๒๖}

ในอดีตพระนาคเสนได้บรรลุพระโสดาปัตติผลโดยแสดงธรรมให้อุบาสิกาฟัง^{๒๗} ซึ่งการบรรลุธรรมของพระนาคเสนนี้จัดเป็นการบรรลุธรรมด้วยการแสดงธรรม

เหตุแห่งการบรรลุธรรมลำดับถัดมาก็คือการสาธยายธรรม การสาธยายธรรมสามารถเป็นเหตุปัจจัยให้บรรลุธรรม เช่น การทำวัตรเจริญพระพุทธรูปว่า “รูปร่าง อนิจจัง รูปไม่เที่ยง” ดังนี้ การสาธยายด้วยวาจา หรือสาธยายด้วยใจและด้วยสติปัญญาตามลำดับ เป็นเหตุให้เกิดปีติ ความอิมใจ เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสมาธิที่เรียกว่า สมาหิโต เมื่อสมาธิก่อตัวหนักแน่นเป็น อธิจิตตสิกขา หลังจากนั้นจิตใจจะสงบระงับจากนิวรณ์ธรรมทั้งห้า เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิดีแล้ว ก็สามารถบรรลุมรรคผลพระนิพพาน อย่างนี้เรียกว่า การบรรลุธรรมด้วยการสาธยายธรรม^{๒๘} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุย่อมทำการสาธยายธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาโดยพิสดาร เธอย่อมเข้าใจจรด เข้าใจธรรม ในธรรมนั้น ตามที่ภิกษุสาธยายธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาโดยพิสดาร เมื่อเธอเข้าใจจรด เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ . . . เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ ๓^{๒๙} ...

^{๒๕} ดูเพิ่มเติมใน พระครูวิศาลเขมคุณ, แสงสว่างทางปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : ธนา แอนด์ เพลส จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๓๐๗.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๕, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓-๓๕.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน มูลนิธิปرامي สำเร็จราชย์, มลिनทปัญหา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (ประจวบคีรีขันธ์ : มูลนิธิปرامي สำเร็จราชย์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๐.

^{๒๘} ดูเพิ่มเติมใน พระครูวิศาลเขมคุณ, แสงสว่างทางปฏิบัติ, ๒๕๔๑, หน้า ๓๐๗.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๕, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓-๓๕.

ตัวอย่างของผู้ที่สามารถบรรลุธรรมด้วยการสาธยายธรรม เช่น มหาอุบาสิกาท่านหนึ่งในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้บรรลุพระอนาคามีเพราะการสาธยายอาการ ๓๒^{๑๐}

ส่วนการบรรลุธรรมด้วยการตรีกตรองธรรมก็สามารถเกิดขึ้นได้เช่นกัน กล่าวคือ เมื่อฟังธรรมแล้วน้อมนำมาเอาธรรมนั้นไปพิจารณา ตรีกตรอง เช่นว่าธรรมคือขั้น ๕ ที่ได้ยินมานั้นเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยพิจารณาไปตามลำดับ จึงเป็นเหตุให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ทำให้เกิดปีติและบรรลุมรรค ผล พระนิพพานได้เช่นเดิม^{๑๑} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุยอมตรีกตรองใคร่ครวญธรรมเท่าที่ได้สดับ ได้ศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจเธอยอมเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมในธรรมนั้น ตามที่ภิกษุตรีกตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้สดับได้ศึกษาเล่าเรียนมาด้วยใจ เมื่อเธอเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมยอมเกิดปราโมทย์ . . . เมื่อมีสุขจิตยอมตั้งมั่น คุกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ ๔^{๑๒}

ผู้ที่สามารถบรรลุธรรมในขณะที่ตรีกตรองธรรมเช่นนี้มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่น พระสารีบุตรที่ตรีกตรองธรรมและพิจารณาธรรมในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ปริพาชกที่ฉนขพัง แล้วได้บรรลุธรรม^{๑๓}

ลำดับสุดท้าย การบรรลุธรรมด้วยการอบรมสมาธินิมิต ทำให้ไว้ในใจด้วยดี หากปฏิบัติธรรมจนจิตมีกำลัง มีสติสัมปชัญญะ มีสมาธิ จะเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาญาณ เมื่อปัญญาเกิดขึ้นมาแล้วย่อมสามารถแทงตลอดอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พร้อมทั้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การเกิดปัญญาเช่นนี้เป็นการบรรลุธรรมได้ด้วยกำลังของสมาธิ คือมีสมาธิเป็นพื้นฐาน^{๑๔} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

สมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง เธอเล่าเรียนมาด้วยดี ทำให้ไว้ในใจด้วยดี ทรงไว้ด้วยดี แทะตลอดด้วยดี ด้วยปัญญา เธอย่อมเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรมในธรรมนั้น ตามที่เธอเล่าเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาด้วยดี ทำให้ไว้ในใจด้วยดี ทรงไว้ด้วยดี แทะตลอดด้วยดี ด้วยปัญญา เมื่อเธอเข้าใจอรรถ เข้าใจธรรม . . . จิตยอมตั้งมั่น คุกรภิกษุทั้งหลายนี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติข้อที่ ๕ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาทมีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ที่ยังไม่

^{๑๐}ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๑๕, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๓๕๗.

^{๑๑}ดูเพิ่มเติมใน พระครูวิศาลเชมคุณ, แสงสว่างทางปฏิบัติ, ๒๕๔๑, หน้า ๓๐๗.

^{๑๒}ดูรายละเอียดใน อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๕, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๔.

^{๑๓}ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๐๖/๑๕๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๖/๒๔๔.

^{๑๔}ดูเพิ่มเติมใน พระครูวิศาลเชมคุณ, แสงสว่างทางปฏิบัติ, ๒๕๔๑, หน้า ๓๐๗.

หลุดพ้นย่อมหลุดพ้นอาสวะที่ยังไม่สิ้น ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมได้บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะชั้นเยี่ยม ที่ยังไม่ได้บรรลุ^{๓๕}

ผู้ที่สามารถบรรลุธรรมด้วยการอบรมสมาธิชนิดได้นั้นมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่น พระวังคีสะ มนสิการอาการ ๓๒ ทำให้เป็นนิมิตเกิดขึ้นในใจ กระทั่งบรรลุพระอรหันต์^{๓๖}

๔.๒ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรกับหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

เมื่อเข้าใจว่าหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรเกี่ยวข้องกับขั้น ๕ คือ การไม่คำนึงถึงขั้น ๕ ที่ล่วงไปแล้ว การไม่คาดหวังขั้น ๕ ที่ยังไม่มาถึง และเจริญสติสัมปชัญญะอยู่กับขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง การศึกษาในหัวข้อนี้จึงสามารถดำเนินต่อไปได้ เริ่มจากการทำความเข้าใจว่า ความรู้ดังกล่าวหากนำเสนออีกรูปแบบหนึ่งจะสามารถกล่าวได้ว่า หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรใช้ขั้น ๕ มาเป็นอุปกรณ์เพื่อมุ่งสู่เป้าหมาย นอกจากนี้ การนำขั้น ๕ มาเป็นอุปกรณ์ดังกล่าวสามารถทำให้สามารถเชื่อมโยงเข้ากับหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมได้ โดยเริ่มจากศึกษาหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมก่อนเพื่อเป็นบาทฐานของการศึกษา

๔.๒.๑ โพรปิกขิยธรรมเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้น คือ โพรปิกขิยธรรม^{๓๗} ซึ่งมาจากคำว่า “โพร” แปลว่า ความรู้หรือการตรัสรู้ และ “ปิกขิย” แปลว่า เป็นฝักฝ้าย^{๓๘} ดังนั้น โพรปิกขิยธรรม จึงหมายถึงธรรมอันเป็นฝักฝ้ายแห่งความตรัสรู้ คือเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนอริยมรรค^{๓๙} หรือธรรมที่จะยัง

^{๓๕} อ.ปญจก. (บาลี) ๑๔/๒๖/๒๐, อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓.

^{๓๖} ส.อ. (บาลี) ๒๗๒, ส.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๕๑.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม*, (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า ๓๔๖.

^{๓๘} พระญาณธชะ (แลคีสยาตอ), “ปรมัตถทีปนี”, ใน *อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี*, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวัน กราฟฟิก เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๖๕๕-๖๖๐, *พุทธทาสภิกขุ, โพรปิกขิยธรรม ธรรมสูงสุดแห่งความรู้แจ้ง ๓๗ ประการ*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๔.

^{๓๙} พระญาณธชะ (แลคีสยาตอ), “ปรมัตถทีปนี”, หน้า ๖๖๐, *พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๒๗๓.

ผู้ปฏิบัติให้ได้บรรลุผลนิพพาน^{๔๐} ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแนะนำเวไนยสัตว์ทั้งหลายให้
 ตรัสรู้โพธิปักขิยธรรม^{๔๑} จักเป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรเรื่องตื่นอยู่ จักเป็นผู้เห็นแจ้งกุศล
 ธรรมทั้งหลาย จักเป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ทั้งเบื้องต้นและ
 เบื้องปลายแห่งราตรีอยู่ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วย
 ปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน’^{๔๒}

โพธิปักขิยธรรมจึงเป็นธรรมที่นำไปสู่หนทางแห่งการตรัสรู้ ซึ่งจัดเป็นหลักการปฏิบัติ
 ที่บริบูรณ์เพื่อความดับทุกข์ ประกอบไปด้วยหมวดธรรม ๗ หมวด แบ่งเป็น ๓๗ ประการ^{๔๓}
 ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรค
 มีองค์ ๘^{๔๔} เมื่อผู้ปฏิบัติได้ปฏิบัติตามหลักธรรมในหมวดใดหมวดหนึ่งนี้ ก็เป็นการปฏิบัติที่
 ครอบคลุมหลักการปฏิบัติทั้งหมด^{๔๕} เช่น ถ้าปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ก็เท่ากับได้ปฏิบัติใน
 หมวดที่เหลือด้วย

พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลทุกคนชั้นที่ส้ารวมกาย วาจา และใจ ด้วยการอาศัยการ
 เจริญโพธิปักขิยธรรมแล้ว ย่อมปรินิพพานในปัจจุบันนี้^{๔๖} และตรัสอีกว่า โพธิปักขิยธรรมนี้เป็น
 ทางที่จะให้ถึง อสังขตะ^{๔๗} และผู้ที่มีปัญญาในโพธิปักขิยธรรมนี้ ชื่อว่านักปราชญ์^{๔๘} พระพุทธ
 องค์ทรงยกย่องโพธิปักขิยธรรมนี้ว่าเป็นกัลยาณธรรม ซึ่งหมายถึง ธรรมที่มีความงาม^{๔๙} นอกจากนี้
 พระสารีบุตรซึ่งเป็นพระธรรมเสนาบดีได้ยกย่องโพธิปักขิยธรรมนี้ว่า เป็นข้อธรรมที่เยี่ยมในกุศล

^{๔๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โฆดก ญาณสิริเถระ), โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๕,
 (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑.

^{๔๑} ชู.อป. (บาลี) ๓๒/๒๖๖/๔๔๕, ชู.อป. (ไทย) ๓๒/๒๖๖/๖๑๘.

^{๔๒} อจ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๗/๒๕๐, อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗/๔๔๑.

^{๔๓} พระคันธसारิกวิสั, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : บุญศิริการพิมพ์,
 ๒๕๔๕), หน้า ๓-๔.

^{๔๔} คุรายละเอียดใน ชู.ม. (บาลี) ๒๕/๕๐/๑๒๐, ชู.ม. (ไทย) ๒๕/๕๐/๑๗๔, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๑๘/
 ๓๖๐, วิสุทฺธิ (ไทย) ๘๑๘/๑๑๘๐, อจ.ทศก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๔๓๘.

^{๔๕} คุรายละเอียดใน ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๕๑/๑๓๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๑/๑๕๔, ตี.ม. (บาลี) ๑๕/๔๘๑/
 ๑๓๔-๑๓๕, ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๔๘๑/๒๕๒, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๕๒/๒๘๕-๒๘๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๒/๓๓๔-
 ๓๓๕, พุทธทาสภิกขุ, โพธิปักขิยธรรม ธรรมสูงสุดแห่งความรู้แจ้ง ๓๗ ประการ, หน้า ๑๒๔-๑๓๕.

^{๔๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๓๘/๘๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๘/๑๐๑.

^{๔๗} ตี.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๓๐-๓๓๖/๓๒๐-๓๒๑, ตี.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๐-๓๓๖/๔๕๐-๔๕๑.

^{๔๘} คุรายละเอียดใน ชู.ม. (บาลี) ๒๕/๑๐/๓๖, ชู.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐/๕๔.

^{๔๙} ชู.อิติ. (บาลี) ๒๕/๕๗/๓๑๕, ชู.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๗/๔๗๒.

ธรรมทั้งหลาย^{๕๐} และ R.M.L Gethin ได้กล่าวว่า โภธิปักขิยธรรมเป็นทางไปสู่การบรรลุธรรม^{๕๑} จากข้อความนี้จึงทำให้ทราบได้ว่า โภธิปักขิยธรรมมีความสำคัญ และ โภธิปักขิยธรรมเป็นหลักปฏิบัติที่มีจุดมุ่งหมายหรืออุดมการณ์ คือนิพพานหรืออสังขตะ กล่าวคือ โภธิปักขิยธรรมเป็นหลักเพื่อการบรรลุธรรม^{๕๒}

๔.๒.๒ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรกับสติปัฏฐาน ๔

คำว่า “สติปัฏฐาน”^{๕๓} เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ ศัพท์ คือ สติ + ปฏฐาน “สติ” แปลว่า การระลึกรู้ เป็นปัจจุบันเฉพาะหน้า คำว่า “ปฏฐาน” แปลว่า เข้าไปตั้ง เพราะฉะนั้น “สติปัฏฐาน” แปลว่า ธรรมเครื่องระลึกปัจจุบันเฉพาะหน้าที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง หมายถึง สติที่ตั้งมั่น ได้แก่ สติเจตสิก พร้อมสัมปยุตตธรรม และมีธรรมปัจจุบันอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ หมายถึง อารมณ์ของสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อขจัดความผูกพันด้วยตัณหาและทิฏฐิ^{๕๔}

อีกประการหนึ่งสติปัฏฐาน ๔ คือ ธรรมเป็นที่ตั้งของสติ หรือการปฏิบัติที่มีสติเป็นประธาน หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง^{๕๕} ปฏิบัติการใน ๔ หน้าที่^{๕๖} คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ดังนี้

หน้าที่แรก กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเจริญสติกำหนดพิจารณากายให้รู้ตามเป็นจริงว่าเป็นเพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ซึ่งวิธีการปฏิบัติจำแนกได้ดังนี้ คือ อานาปานสติ กำหนดรู้ชัดลมหายใจ อิริยาบถ กำหนดรู้ทันอิริยาบถ สัมปชัญญะ สร้างความรู้สึกรู้ตัวอยู่เสมอในการกระทำความเคลื่อนไหว ปฏิคุณมนสิการ พิจารณาส่วนประกอบอันไม่

^{๕๐}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๔๕/๘๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖.

^{๕๑}R.M.L Gethin, *The Buddhist Path To Awakening*, 3rd printing, (Oxford : Oneworld, 2003), p 240.

^{๕๒}นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้นที่ ๕ กัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

^{๕๓}พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), *มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน*, หน้า ๒๔.

^{๕๔}พระคันธสารากวีวงศ์, *โภธิปักขิยธรรม*, หน้า ๓-๔.

^{๕๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

^{๕๖}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๕/๑๘๕-๑๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๕/๒๒๒-๒๒๓, ๓๗๓-๔๐๓/๓๐๑-๓๑๘, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๖/๗๗, ม.อ. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้นที่ ๕ กัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๑๕๔.

สะอาดที่ประชุมเป็นร่างกาย ชาติมนตรีการ พิจารณาร่างกายของตนโดยเพียงธาตุแต่ละอย่าง และนิวาสติกา พิจารณาซากศพสภาพต่างๆ ใน ๕ ระยะเวลา เพื่อให้เห็นคติธรรมคาของร่างกาย คือร่างกายของผู้อื่นเป็นเช่นใด ร่างกายของตนก็จักเป็นเช่นนั้น^{๕๖}

หน้าที่ที่สอง เวทนานุปัสสนา สติปัญญา ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเจริญสติกำหนดพิจารณา เวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นเพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติรู้ชัดเวทนา อันเป็นสุข ทุกข์ และเฉยๆ ตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ^{๕๗}

หน้าที่ที่สาม จิตตานุปัสสนา สติปัญญา ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเจริญสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติรู้ชัดจิตของตนที่มีระคะ ไม่มีระคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่าน หรือเป็นสมาธิ ฯลฯ อย่างไร ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ^{๕๘}

หน้าที่สุดท้าย ธรรมานุปัสสนา สติปัญญา ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเจริญสติกำหนดพิจารณา ธรรม ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติรู้ชัด ธรรมทั้งหลาย ได้แก่ นิวรณ์ ๕ ขันธ์ ๕ อายุคนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร ตามที่เป็นจริงนั้นๆ เช่น มีในคนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร^{๖๐}

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรจะพบว่า หลักปฏิบัติ นั้นเน้นการมีสติรู้ชัดธรรมปัจจุบัน^{๖๐} โดยที่ธรรมนี้คือขันธ์ ๕ หรืออายุคนะ ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องมี สติระลึกรู้ชัดเข้าใจชัดอาการที่ปรากฏอยู่ทุกๆ ขณะปัจจุบันอย่างจดจ่อตลอดเวลา ไม่มัวนอนแง่น ไม่คลอนแคลน หมายถึง รู้ชัดเข้าใจชัดแบบตั้งมั่นไม่หวั่นไหวโดยไม่คำนึงถึงอาการที่ผ่านไปแล้ว (อดีต) หรืออาการที่ปฏิบัติที่ยังไม่มาถึง (อนาคต)^{๖๒}

หลักปฏิบัติที่เน้นการมีสติรู้ชัดธรรมปัจจุบันดังกล่าวจัดเป็นการปฏิบัติที่มีสติเป็น ประธานที่หมายถึงการตั้งสติกำหนดพิจารณาลึกลงทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง ซึ่งการปฏิบัติ ที่มีสติเป็นประธานนั้นเป็นลักษณะเด่นชัดของหลักปฏิบัติสติปัญญา และเมื่อพิจารณาละเอียดลง

^{๕๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๒/๓๘-๑๐๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖-๑๑๒/๑๐๒-๑๐๕.

^{๕๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๓/๘๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๕-๑๑๐.

^{๕๘} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๔/๘๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๖๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๕-๑๑๕/๘๓-๘๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๕-๑๑๕/๑๑๒-๑๑๘.

^{๖๑} คู่มือหัวข้อ ๓.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๓๖.

^{๖๒} คู่มือหัวข้อ ๓.๑.๓.๑ การไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๒๗.

ไปจะเห็นได้ว่า “ธรรมปัจจุบัน” ที่เป็นสิ่งให้สติรู้ชัดในหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทกัตตสูตร คือ “สิ่งทั้งหลาย” ที่ถูกสติกำหนดพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงในหลักปฏิบัติสติปัญญา โดยที่ “ธรรมปัจจุบัน” นั้นแสดงตัวผ่านขั้น ๕ หรืออายตนะ ในขณะที่ “สิ่งทั้งหลาย” นั้น แสดงตัวผ่านสิ่งที่ถูกรู้ในหน้าที่ทั้ง ๔ ของสติปัญญา กล่าวคือ สิ่งที่ถูกรู้ในหน้าที่ทั้ง ๔ ของสติปัญญาสามารถสังเคราะห์เข้ากับขั้น ๕ หรืออายตนะได้

สติปัญญา ๔ มีองค์ธรรมที่เป็นตัวถูกปฏิบัติคือการคือสติ^{๖๓}ที่เป็นธรรมปัจจุบัน ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม^{๖๔} ร่างกายซึ่งสามารถจัดเข้ากับรูปขั้น^{๖๕} เวทนาสามารถจัดเข้ากับเวทนาขั้น^{๖๖} และจิตสังเคราะห์เข้าได้กับวิญญาณขั้น^{๖๗} และสุดท้ายธรรม ได้แก่ นิเวศน์^{๖๘} ขั้น ๕ อายตนะ ๑๒^{๖๙} โพชฌงค์ ๗^{๗๐} และอริยสัจ ๔^{๗๑} ซึ่งสามารถสังเคราะห์เข้ากับขั้น ๕ ได้ทั้งสิ้น

^{๖๓}นั่นทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุดูธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๔๘.

^{๖๔}แม่ชีระวีวรรณ รมุมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๙.

^{๖๕}ดูรายละเอียดใน นั่นทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุดูธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๔-๑๕.

^{๖๖}ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^{๖๗}ถ.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๑/๕๑, ถ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๕, ถ.นิ.อ. (บาลี) ๑๑๒, ถ.นิ.อ. (ไทย) ๒๕๔, นั่นทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุดูธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๔๘.

^{๖๘}นิเวศน์เครื่องกางกั้น ๕ ประการ คือ กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) พยาบาท (ความคิดร้าย) ถีนมิทธะ (ความหุดหู่และเซื่องซึม) อุทธัจจกุกกัจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ดูใน อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๕๑/๕๕, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๘๕, อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๑/๔๖๑, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๑/๕๕๕, นิเวศน์ทั้ง ๕ นี้จัดเป็นอกุศลธรรม ดูใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๖๔/๓๐๐, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๔/๔๐๒, ดังนั้นนิเวศน์ทั้ง ๕ จึงสามารถสังเคราะห์เข้าได้กับสังขารขั้น ดูใน นั่นทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุดูธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๔๔, ๔๖.

^{๖๙}นั่นทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุดูธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๗๑-๗๓

^{๗๐}ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖-๑๕๘.

^{๗๑}ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓-๑๔๓.

นอกจากนั้นยังสามารถ สงเคราะห์ชั้น ๕ เป็นรูปนาม^{๓๒} ได้อีกด้วย กล่าวคือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น เมื่อย่อลงเป็น ๒ ได้แก่ รูปชั้น จัดเป็น รูปธรรม คือสภาวะธรรมที่เป็นรูป ส่วนเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นทั้ง ๔ จัดเป็น นามธรรม คือสภาวะธรรมที่เป็นนาม ไม่มีรูปร่าง วัฒนธรรมสถานปรากฏ โดยนัยนี้ จะเห็นว่า คำว่า ชั้น ๕ กับคำว่า รูปนาม นั้น หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปรมาณ้อย่างเดียวกัน ต่างแต่อันหนึ่ง ย่อเข้าเป็นจำนวนน้อย อีกอันหนึ่งแยกออกเป็นจำนวนมาก อันผู้ปฏิบัติจะพึงสำเหนียกไว้เป็น สำคัญคึงมีตารางสรุปไว้ ดังนี้

สติปัฏฐาน	ชั้น ๕	รูปนาม
กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	รูปชั้น	เป็นรูปธรรม
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	เวทนาชั้น	เป็นนามธรรม
จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	วิญญาณชั้น	เป็นนามธรรม
ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	ชั้นทั้ง ๕	เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม

ตารางแสดงการสงเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ เข้ากับชั้น ๕ และรูป นาม

ยิ่งไปกว่านั้น ชั้น ๕ ที่เป็นปรมาณธรรม ยังสามารถสงเคราะห์ ลงเป็นรูปธรรม นามธรรม ดังนี้

รูปชั้น	คือ รูป ๒๘ รูป	เป็น รูปธรรม
เวทนาชั้น	คือ เวทนาเจตสิก ๑ ดวง	เป็นนามธรรมเจตสิก
สัญญาชั้น	คือ สัญญาเจตสิก ๑ ดวง	เป็นนามธรรมเจตสิก
สังขารชั้น	คือ สังขารชั้นเจตสิก ๕๐ ดวง	เป็นนามธรรมเจตสิก
วิญญาณชั้น	คือ วิญญาณจิต ๘๘ ดวงหรือ ๑๒๑ ดวง	เป็นนามธรรมจิต

^{๓๒}ดูรายละเอียดใน แม่ชีระวีวรรณ ทุมจาริณี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๑.

รวมนามธรรมเจตสิก ๓ กับ นามธรรมจิต ๑ เป็นนามชั้น ๔ เรียกว่า นามธรรม รูปชั้นจึงเป็นรูปธรรม (พระนิพพานไม่นับเข้าเป็นชั้น เรียกว่า “ชั้นวิมุตติ” เพราะพ้นจากชั้น ๕)^{๓๓}

ในสติปัฏฐานสูตรทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา ก็ปรากฏว่ามีการแสดงให้นำเอา (ชั้น ๕) ปัจจุบันที่กำลังเป็นไปอยู่เท่านั้นมาพิจารณาเป็นอารมณ์^{๓๔} ดังปรากฏข้อความที่มากายานุปัสสนาสติปัฏฐานที่ว่า คจฺจนฺโต วา “คจฺจามิ” ติ ปชานาติ. ผู้ที่กำลังเดิน หรือไปอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า “กำลังเดินอยู่” ซึ่งชั้น ๕ ย่อมมีปรากฏขึ้นพร้อมกัน^{๓๕} กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดก้าวเท้า เป็น รูปชั้น ความรู้สึกดีหรือไม่ดี เป็น เวทนาชั้น การกำหนดอยู่ เป็น สัญญาชั้น การทำความพยายามอยู่ เพื่อจะก้าวเท้าไป เป็น สังขารชั้น และการรับรู้ด้วยใจ เป็น วิญญาณชั้น^{๓๖}

จากข้อความข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่า ผู้ปฏิบัติจะสามารถรับรู้สภาวะธรรมชั้น ๕ ปัจจุบันคือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ได้เพียงชั้นเดียวในขณะที่กำลังเดินหรือกำหนดรู้อยู่เท่านั้น หากผู้ปฏิบัติมีสติเข้าไปกำหนดรู้ในส่วนของกาย คือ กงฺกรูปหรือรูปชั้น คือ การเดิน จึงสามารถสังเคราะห์เข้าเป็นการกำหนดในส่วนของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

หากผู้ปฏิบัติรู้ชัดในขณะที่เสวยอารมณ์ที่ดีหรือไม่ดี (เวทนาชั้น) เป็นสุขหรือเป็นทุกข์จากการเดิน จึงสังเคราะห์เข้าเป็นการกำหนดรู้ในส่วนของเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังมีปาฐะเป็นต้นว่า สุขํ วา เวทณํ เวทยมาโน “สุขํ เวทณํ เวทยามิ” ปชานาติ. เมื่อเสวยสุขอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า “เราเสวยสุขอยู่”^{๓๗} การรู้สุขเวทนาในข้อความนี้ หมายถึง การรู้โดยปัจจุบัน มิได้หมายถึงการรู้เวทนาที่เป็นอดีตหรืออนาคตแต่อย่างใด

นอกจากนั้นหากรู้ชัดในส่วนของกำหนดอยู่ (สัญญาชั้น) การทำความพยายามอยู่ (สังขารชั้น) และการรับรู้ที่เกิดขึ้น (วิญญาณชั้น) จึงสังเคราะห์เข้าเป็นการกำหนดในส่วนของจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังมีปาฐะในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นว่า “ในขณะที่ใด ๆ (หมายถึงทุกขณะ) จิตใด ๆ กำลังเกิดขึ้นอยู่. ในขณะที่นั้น ๆ โยคีย่อมกำหนดจิตนั้น ๆ จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้โดยตาม

^{๓๓}ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโศติกวิทยาลัย รวบรวม, **วิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสังฆมมโศติกะ, ๒๕๓๐), หน้า ๑๕, พระครูภาวนาวิสุทธิญาณ (หลวงพ่อพระมหาพันธ์ สีลวิสุทโธ), **วิปัสสนากรรมฐาน กัมมัฏฐานรูป-นาม** (เลข : รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์, หน้า ๒๕.

^{๓๔}พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ**, หน้า ๑๑๖.

^{๓๕}สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภเถระ), **ธรรมบรรยาย ธมฺมปทญฺจกถา**, (ม.ป.ท.), หน้า ๕๗.

^{๓๖}สยาตอว์ อู จาติละ, **ธรรมบรรยายภาคปฏิบัติ**, (กรุงเทพมหานคร: (ม.ป.ท.), ๒๕๕๑), หน้า ๒.

^{๓๗}ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๓/๘๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๕.

พิจารณาจิตทั้งที่เป็นของคนบ้าง ของผู้อื่นบ้าง ทั้งของตนและของผู้อื่นสลับกันเป็นครั้งคราว บ้าง”^{๗๘}

จากข้อความที่มาจากพระบาลีพระไตรปิฎกโดยตรงนั้น ดูเหมือนจะไม่ได้แสดง กาลเวลาไว้โดยระบุเจาะจง ด้วยเหตุนี้พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงได้อธิบายขยายความไว้เพื่อให้ เกิดความชัดเจน โดยข้อความนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงพระพุทธประสงค์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า ทรงมีพระประสงค์ให้ผู้ปฏิบัติทำการพิจารณากำหนดรู้จิตที่กำลังดำเนินไปในปัจจุบันกาลเท่านั้น เป็นหลัก^{๗๙}

หากผู้ปฏิบัติรู้ชัดถึงสภาวะธรรมขั้นทั้ง ๕ คือรูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขาร ขั้น และวิญญาณขั้น ที่เกิดขึ้นเป็นเพียงสภาวะธรรมที่ถูกกำหนดรู้คือรูปที่เคลื่อนไหวและจิตใจที่ รู้ยู่เท่านั้น ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่กำลังเดินอยู่ จัดเป็นธรรมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังมีปาฐะเป็นต้นว่า “ภิกขเว อปริ ปฺน จ, ภิกขเว ภิกขุ วิหริติ ปญฺจสุ อฺปาทานกฺขนฺธสุ ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสฺสึ” “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หลักการเจริญสติพิจารณาด้วยวิธีการอื่น ยังมีอยู่อีก ดูก่อนภิกษุ ทั้งหลาย ภิกษุย่อมอยู่ โดยเป็นผู้พิจารณาตามเห็นธรรมกล่าวคือ อฺปาทานขั้น ๕ ว่า “เป็นเพียง สภาวะธรรมเท่านั้น”^{๘๐} ซึ่งการรู้ขั้น ๕ ในข้อความนี้ หมายถึง การรู้ขั้นที่เป็นปัจจุบัน มิได้ หมายถึง ขั้นที่เป็นอดีตหรืออนาคตแต่อย่างใด

เมื่อขั้น ๕ สามารถสังเคราะห์เข้ากับสิ่งที่ถูกรู้ในหน้าที่ทั้ง ๔ ของสติปัฏฐานได้ อยาตนะย่อมสามารถสังเคราะห์เข้ากับสิ่งที่ถูกรู้ในหน้าที่ทั้ง ๔ ของสติปัฏฐานได้เช่นกัน เนื่องจาก ขั้น ๕ กับอายตนะสามารถสังเคราะห์เข้ากันได้^{๘๑} กล่าวโดยสรุป เมื่อเจริญสติรู้ชัดปัจจุบันตาม หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทภทตตสุตรย่อมครอบคลุมถึงการปฏิบัติแบบการเจริญสติปัฏฐาน

^{๗๘} พระโสภณมหาเถระ, **วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ**, หน้า ๑๗๗, ยสฺมี ยสฺมี ขณฺธ ยํ ยํ จิตฺตํ ปวคฺคฺติ, ตํ ตํ สลฺลกฺเขนโต อตฺตโน วา จิตฺเต ปฺรสุตฺต วา จิตฺเต, กาลฺเนน วา อตฺตโน กาลฺเนน วา ปฺรสุตฺต จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสึ วิหริติ - ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๕๑, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๑๑๕.

^{๗๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนาธุณี ภาคปฏิบัติ**, หน้า ๑๗๖.

^{๘๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๓/๒๕๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.ธ. (บาลี) ๓๖/๒๒-๒๓/๔-๕, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒๒-๒๓/๘-๙.

๔.๒.๓ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรกับสัมมปปชาน ๔

สัมมปปชาน ๔ เป็นหลักธรรมที่สำคัญยิ่ง คือธรรมที่โน้มน้าวไปสู่พระนิพพาน^{๒๒} ดังที่พระพุทธองค์ตรัสเรื่องนี้ไว้ในสังยุตตนิกายว่า^{๒๓} สัมมปปชาน ๔ เหล่านี้เหมือนกับแม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่ทิศตะวันออกตามธรรมชาติ ไม่ไหลไปสู่ทิศตะวันตก สัมมปปชาน ๔ ก็เช่นเดียวกัน เป็นธรรมที่ลาดไหลไปสู่พระนิพพาน ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุพระนิพพานได้

“สัมมปปชาน” แปลว่า ความเพียรที่ตั้งไว้โดยชอบหรือความเพียรที่ถูกต้อง หรือเรียกสั้นๆ ว่า “ปชาน” ซึ่งความหมายของความเพียรในที่นี้คือเพียรเพ่งเพื่อเผากิเลส^{๒๔} สัมมปปชานมี ๔ หน้าที่ ได้แก่ (๑) เพียรเพื่อจะระมัดระวังป้องกันอกุศลธรรมกล่าวคือสิ่งไม่ดีทั้งหลาย เช่น ความโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้นภายในจิต เรียกว่า “สังวรปชาน” (๒) เพียรเพื่อจะละหรือกำจัดอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดหรือเบาบางไป เรียกว่า “ปหานปชาน” (๓) เพียรเพื่อจะเจริญกุศลธรรมกล่าวคือสิ่งดีงามทั้งหลาย เช่น ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง เป็นต้น หมายความว่า ทำให้กุศลธรรมเหล่านั้นที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดมีขึ้นภายในจิตใจของตน เรียกว่า “ภาวนापชาน” (๔) เพียรเพื่อจะรักษาส่งเสริมกุศลธรรมที่เกิดขึ้นภายในจิตแล้ว ให้ตั้งอยู่ได้นาน ไม่ให้สาบสูญ ให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น เรียกว่า “อนุรักษนापชาน”^{๒๕} ในขณะที่ผู้ปฏิบัติกำลังกำหนดรู้อยู่กับปัจจุบันขณะ ย่อมปรากฏรายละเอียดตามลักษณะหน้าที่ต่างๆ ในสัมมปปชาน ๔ เกิดขึ้น ดังนี้

สังวรปชาน ๕ ประการ เกิดขึ้น คือ ผู้ปฏิบัติข่มยั้งฉันทะให้เกิด เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น^{๒๖} ข่มพยายาม เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ข่มปรารถนาความเพียร เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ข่มระงับจิตไว้ เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ข่มสำรวมระงับอินทรีย์ คือ สำรวมระงับตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิให้อกุศลธรรมอันลามกคือ โลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำได้ เมื่อมีการเห็นรูป ฟังเสียง สูดกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้อง โภกฐัพพะรัฐธรรมนูญเกิดขึ้น ข่มไม่ถือเอานิมิต ไม่ถือเอาพยัญชนะ ข่มระงับจิตไว้ เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ข่มรักษา

^{๒๒} คุรายละเอียดใน อภ.ปญจก. (บาลี) ๑๔/๒๖/๓๓, อภ.ปญจก. (ไทย) ๑๔/๒๖/๓๓

^{๒๓} ส.ม.หา. (ไทย) ๑๕/๓๖๐/๒๑๔-๒๑๕, ส.ม.หา. (ไทย) ๑๕/๓๖๐/๒๑๔.

^{๒๔} อภ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓/๑๓-๑๘, อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๒๓-๒๔/๒๓.

^{๒๕} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๐/๒๐๑-๒๐๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๓-๒๘๕, อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๐/๒๔๕,๔๐๘/๒๕๓, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๐/๓๒๘,๔๐๘/๓๓๓.

^{๒๖} อภ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๓๕/๒๘๕, อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๕/๓๕๐, อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๒/๒๕๐, ๔๑๐/๒๕๔, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๒/๓๒๕, ๔๑๐/๓๓๓-๓๓๔.

อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และสุดท้าย ย่อมสำรวจในอินทรีย์ทั้ง ๖ นั้น และย่อมตั้งจิตไว้มั่น เพื่อไม่ให้กุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น^{๘๗}

ถัดจากนั้นปหานประธานมี ๑๐ ประการ ได้เกิดขึ้น คือ ผู้ปฏิบัติยังฉันทะให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมพยายาม เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมระครองจิตไว้ เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว^{๘๘} ย่อมตั้งจิตไว้มั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว^{๘๙} ย่อมครอบงำอกุศลวิตก ๓ ที่เกิดขึ้นแล้ว^{๙๐} ย่อมละอกุศลวิตก ๓ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมบรรเทาอกุศลวิตก ๓ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำอกุศลวิตก ๓ ที่เกิดขึ้นแล้ว ให้พินาศไป ย่อมยังอกุศลวิตก ๓ ที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ถึงความไม่มี^{๙๑}

นอกจากนั้นภวานาประธานมี ๖ ประการ ย่อมเกิดขึ้น คือ ผู้ปฏิบัติยังฉันทะให้เกิดขึ้น เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ย่อมพยายาม เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ย่อมปรารภความเพียร เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ย่อมระครองจิตไว้ เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น ย่อมตั้งจิตไว้มั่น เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น^{๙๒} ย่อมเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในความสละ^{๙๓}

ลำดับสุดท้ายอนุรักษนาประธาน มี ๖ ประการ ก็เกิดขึ้นด้วย คือ ผู้ปฏิบัติยังฉันทะให้เกิดขึ้น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อให้มียิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความเต็มรอบแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมพยายามเพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อให้มียิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมปรารภความเพียร เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อให้มียิ่งๆ ขึ้นไป

^{๘๗}ที.สี. (บาลี) ๕/๒๑๓/๗๐, ที.สี. (ไทย) ๕/๒๑๓/๗๒-๗๓, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๓-๓๕๕/๒๕๐, ๔๑๑-๔๑๓/๒๕๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๓-๓๕๕/๓๒๕, ๔๑๑-๔๑๓/๓๓๔.

^{๘๘}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๖/๑๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๕/๒๕๑, ๔๑๖/๒๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕/๓๓๐, ๔๑๖/๓๓๕.

^{๘๙}อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑/๑๕-๑๖, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑/๒๑.

^{๙๐}อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๐๒/๒๕๑, ๔๑๖/๒๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๐๒/๓๓๑, ๔๑๖/๓๓๕.

^{๙๑}อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑/๑๕-๑๖, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑/๒๑.

^{๙๒}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๖/๑๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๐๔/๒๕๒, ๔๑๘/๒๕๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๐๔/๓๓๑, ๔๑๘/๓๓๕.

^{๙๓}ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๓.

เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๕๔} ย่อม
 ประคองจิตไว้ เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อให้มียิ่งขึ้นไป เพื่อความไพบุลย์ เพื่อ
 ความเจริญ เพื่อความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมตั้งจิตไว้มั่น เพื่อความตั้งมั่น
 ไม่หลงลืม เพื่อให้มียิ่งขึ้นไป เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความเต็มรอบ แห่งกุศล
 ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๕๕} ย่อมตามรักษาสมาธิ นิमित อันเจริญ ที่เกิดขึ้นแล้ว^{๕๖}

สัมมปธานเป็นหมวดธรรมที่กล่าวถึงความเพียร ๔ ประการดังกล่าวข้างต้นเปรียบ
 เหมือนการวางหลักการในการปฏิบัติไว้เป็นหลักใหญ่ๆ ๔ ประการ เพียงแต่ผู้ปฏิบัติเข้าใจใน
 หลักการแล้วก็สามารถปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการที่วางไว้ก็จะบรรลุจุดประสงค์คือการบรรลุ
 ธรรมได้ ซึ่งเป็นความเพียรที่ผู้ปฏิบัติจะต้องมีความเพียรปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ความเพียรเป็นคະที่
 คอยแผดเผากิเลสให้เหือดแห้งไป เปรียบเหมือนไฟที่ทำลายได้ทุกอย่างทุกอย่างแม้กระทั่งน้ำก็ถูกไฟ
 เผาให้เหือดแห้งได้^{๕๗}

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรจะพบว่า ความเพียร
 ปรากฏตัวเด่นชัด ซึ่งงานวิจัยฉบับนี้นำเสนออยู่ในหัวข้อ “หลักการมีความเพียร (ชาคริยานุโยค)”
 แม้ว่ารายละเอียดจะไม่แสดงถึงหลักปฏิบัติอย่างครบถ้วนเทียบเท่าในเรื่องสัมมปธาน แต่หากจะ
 เข้าใจหลักความเพียรอย่างครบถ้วนย่อมต้องเชื่อมโยงเข้ากับเรื่องสัมมปธาน

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาข้างออกไปถึงหลักปฏิบัติส่วนอื่นในภัทเทกรัตตสูตรจะเข้าใจ
 ได้ว่า เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในสัมมปธาน
 ๔ กล่าวคือ ภัทเทกรัตตสูตรแสดงให้เห็นว่า ควรพยายามเจริญสติกำหนดรู้ในขั้น ๕ ปัจจุบันอย่าง
 มั่นคง^{๕๘} เมื่อเกิดการคิดถึงขั้น ๕ ในอดีตเกิดขึ้นมา ก็พยายามที่จะละการคิดถึงขั้น ๕ ในอดีต
 นั้นๆ และพยายามระวังจิตใจที่จะคำนึงถึงขั้น ๕ ในอนาคต^{๕๙} ความพยายามดังกล่าวอย่าง
 ต่อเนื่องตามภัทเทกรัตตสูตรนี้ สอดคล้องกับสัมมปธาน ๔ เริ่มจากความพยายามที่จะละการ
 คิดถึงขั้น ๕ ในอดีตที่เกิดขึ้นนั้นจัดเป็นปหานปธาน ความพยายามระวังจิตที่จะคำนึงถึงขั้น ๕

^{๕๔}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๖/๑๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

^{๕๕}อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๐๖-๔๐๗/๒๕๒-๒๕๓, ๔๒๐/๒๕๖, ๔๒๕/๒๕๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๐๖-
 ๔๐๗/๓๓๒, ๔๒๐/๓๓๖, ๔๒๕/๓๓๗.

^{๕๖}อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๔/๑๕, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔/๒๖.

^{๕๗}พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา,
 วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒, หน้า ๑๒-๑๓.

^{๕๘}ดูใน หัวข้อ ๑.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๓๕.

^{๕๙}ดูใน หัวข้อ ๑.๑ หลักการระลึกหรืออย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หน้า ๕.

อนาคตนั้นจัดเป็นสังวรปธาน ความพยายามที่จะเจริญสติให้มั่นคงอยู่กับขั้น ๕ ปัจจุบันนั้นจัดเป็นภาวนापธาน และความพยายามที่จะรักษาการเจริญสติกำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันนั้นไว้อย่างต่อเนื่องนั้นจัดเป็นอนุรักษนปธาน ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติมีความพยายามในการเจริญสติกำหนดรู้ในขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคงตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในสัมมปธาน ๔

๔.๒.๔ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรกับอิทธิบาท ๔

อิทธิบาท คือ ทางแห่งความสำเร็จ ๔ อย่าง จัดเข้าในโพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ กล่าวคือ หนทางแห่งการตรัสรู้ธรรม^{๑๑๑} เพราะไม่ว่าจะทำการงานสิ่งใดๆ ถ้ามีอิทธิบาทแล้วสามารถจะยังกิจนั้นๆ ให้สำเร็จได้ทุกอย่าง จนกระทั่งถึงขั้นสูงสุดคือ พระนิพพาน^{๑๑๒}

อิทธิบาท ๔ นี้ คือคุณธรรมให้ถึงความสำเร็จ หมายถึง คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมายประกอบไปด้วย ฉันทะ คือความพอใจ หมายถึงความต้องการที่จะทำ ใส่ใจรัก จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอและปรารถนาจำทำให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป วิริยะ คือความเพียร หมายถึงขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง จิตตะ หมายถึงการตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยการเอาจิตฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป และวิมังสา คือความไตร่ตรอง หรือ ทดลอง หมายถึง หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อที่ยังห้อยในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น^{๑๑๓}

อิทธิบาท ๔ นี้ ที่ขึ้นไปเพื่อการบรรลุธรรม เกี่ยวข้องกับสมาธิโดยสมาธิที่เกิดจากอิทธิบาทข้อใดจะมีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น ดังนั้นสมาธิในอิทธิบาท ๔ ได้แก่^{๑๑๔} ฉันทสมาธิ คือสมาธิที่เกิดจากฉันทะ หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ วิริยสมาธิ คือสมาธิที่เกิดจากวิริยะ หรือสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ จิตตสมาธิคือสมาธิที่เกิดจากจิตตะ หรือสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่ และวิมังสาสมาธิ คือสมาธิที่เกิดจากวิมังสา หรือสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ สมาธิเหล่านี้จะเกิดร่วมกับ

^{๑๑๑}พระคันธสารากวีวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๖๐.

^{๑๑๒}พระธรรมธีรราชหมานูณี (โชดก ญาณสิทธิเถระ), คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๑๑.

^{๑๑๓}วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๒๑/๓๖๑, วิสุทธิ. (ไทย) ๘๒๑/๑๐๕-๑๑๐.

^{๑๑๔}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๗/๑๘๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๗/๒๑๘, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๑๐/๖๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๐-๘๑, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๘๕/๑๖๐, ม.อุ. (ไทย) ๑๒/๑๘๕/๒๐๓, อญ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๓๖/๒๘๖, อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๖/๓๕๑.

ความเพียรที่เรียกว่า ปรธานสังขาร^{๑๑๔} แปลว่า สังขารที่เป็นตัวความเพียร หรือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่ง กล่าวอีกนัยหนึ่ง ปรธานสังขาร หมายถึง ความเพียรที่เป็นแรงสร้างสรรค์ หรือความเพียรสร้างสรรค์^{๑๑๕}

การปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท ๔ เพื่อการบรรลุธรรมนั้น ต้องดำเนินไปตามแนวทางข้างต้น คือ การใช้อิทธิบาท ๔ ประกอบเข้ากับสัมมัตตปรธาน ๔ เป็นการใช้อิทธิบาทในการละความชั่วและทำความดีให้ถึงพร้อม ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรม คือ การบรรลุธรรม^{๑๑๖}

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรจะพบว่า เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในอิทธิบาท ๔ กล่าวคือ ภัทเทกรัตตสูตรแสดงให้เห็นว่า การจะเจริญสติกำหนดรู้ในขั้น ๕ ปัจจุบันได้อย่างมั่นคง^{๑๑๗} นั้น ผู้ปฏิบัติต้องมีความพอใจในการกำหนดรู้และพยายามตั้งจิตรับรู้ในขั้น ๕ ปัจจุบัน โดยการเอาจิตฝึกใฝ่ในขั้น ๕ ปัจจุบันขณะอย่างมั่นคง ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไปกับขั้น ๕ ในอดีตหรือขั้น ๕ ในอนาคต ด้วยการไตร่ตรองขั้น ๕ ปัจจุบันทุกๆ ขณะอย่างมั่นคง^{๑๑๘} เมื่อมีความมั่นคงในขั้น ๕ ปัจจุบัน ได้ความแน่วแน่แห่งจิต (หรือความตั้งมั่นแห่งจิต) ก็จะนำมาซึ่งสมาธิ^{๑๑๙} ความพอใจ ความพยายาม การเอาจิตฝึกใฝ่ และการไตร่ตรองขั้น ๕ ปัจจุบันทุกๆ ขณะดังกล่าวตามภัทเทกรัตตสูตรนี้ สอดคล้องกับอิทธิบาท ๔ เริ่มจากความพอใจในการกำหนดรู้ขั้น ๕ นั้นจัดเป็นฉันทะ เมื่อฉันทะนี้ปฏิบัติการจนเกิดความแน่วแน่แห่งจิต เรียกว่า ฉันทสมาธิ^{๑๒๐} ความพยายามตั้งจิตรับรู้ในขั้น ๕ ปัจจุบันนั้นเป็นวิริยะ เมื่อวิริยะนี้ปฏิบัติการจนเกิดความแน่วแน่แห่ง

^{๑๑๔}ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๓๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๑๘๒.

^{๑๑๕}นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๑๕๔.

^{๑๑๖}พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๑๔.

^{๑๑๗}ดูใน หัวข้อ ๓.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๓๕.

^{๑๑๘}ดูใน หัวข้อ ๓.๑ หลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หน้า ๕.

^{๑๑๙}การจดจ่ออยู่กับขั้น ๕ และปฏิบัติได้ทันปัจจุบัน จะนำมาซึ่งสมาธิ ดูใน นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** หน้า ๑๖๓.

^{๑๒๐}ฉันทสมาธิ อธิปที กริควา ลกคิ สมาริ ลกคิ จิตตสุส เอกคัคคิ อัย วุจจติ ฉนุทสมาริ. อ้างใน พระธรรมธีรราชฆาณูณี (โชคน ญาณสิทฺธิเถร), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ : ว่าด้วยมหาสติปัฏฐาน**, หน้า ๖๒๕.

จิต เรียกว่า วิริยสมาธิ การเอาจิตฝึกไว้ในขั้น ๕ ปัจจุบันขณะอย่างมั่นคง โดยไม่ปล่อยใจให้ ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไปในขั้น ๕ ในอดีต หรือขั้น ๕ อนาคตนั้น จัดเป็นจิตตะ เมื่อจิตตะนี้ปฏิบัติ การจนเกิดความแน่วแน่แห่งจิต เรียกว่า จิตตสมาธิ และการไต่ร่องขั้น ๕ ปัจจุบันทุกๆ ขณะอย่าง มั่นคงนั้น จัดเป็นวิมังกสา เมื่อวิมังกสานี้ปฏิบัติจนเกิดความแน่วแน่แห่งจิต เรียกว่า วิมังกสาสมาธิ

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติมีความพอใจและมีความพยายามตั้งจิตรับรู้โดย ไตร่ตรองขั้น ๕ ปัจจุบันทุกๆ ขณะอย่างมั่นคงตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรย่อม ครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในอิทธิบาท ๔

๔.๒.๕ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรกับอินทรีย์ ๕

อินทรีย์ แปลว่า เป็นใหญ่ คือ เป็นใหญ่ในการควบคุมจิตตน ประกอบด้วย ๕ องค์ ธรรม คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ และปัญญาอินทรีย์^{๑๑๑} เป็นหลักปฏิบัติทาง จิตใจ ให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง เพราะธรรมเหล่านี้เมื่อเกิดขึ้น จะส่งผลให้จิตสงบพร้อมเย็น ไม่ถูก กิเลสต่างๆ รบกวน^{๑๑๒} เมื่อพยายามทำอินทรีย์ให้แก่กล้ามั่นคง จะสามารถกำจัดอกุศลธรรมได้^{๑๑๓} ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

สัทธินทรีย์ คือความเชื่อที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความไร้ศรัทธา^{๑๑๔} ได้แก่ ความเชื่อในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า^{๑๑๕} ความเชื่อในการละอกุศล เจริญกุศล ความเชื่อ ในการละกรรมที่มีโทษ ความเชื่อในการรักษาคณิหับริสุทธี^{๑๑๖} แต่สำหรับแนวการปฏิบัติ นั้น หมายถึงความเป็นใหญ่ในการกำหนดหน้าที่ในการปฏิบัติ ได้แก่ ทรงใจไว้อยู่กับรูปนาม ให้อยู่ กับศีลปัญญา ให้อยู่กับปัจจุบัน^{๑๑๗}

^{๑๑๑}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๐/๒๑๒, ๓๕๕/๒๔๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐, ๓๕๕/๓๘๒, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๒/๑๕๗, ๒๔๗/๒๒๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๑๑, อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๓๐๖/๒๖๘.

^{๑๑๒}ดูใน พระคันธสารากิจ, โภธิปักขิยธรรม, หน้า ๗๖-๗๘.

^{๑๑๓}ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิรม, หน้า ๖-๗.

^{๑๑๔}อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒/๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒/๒๕, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๐, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑๕๘, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๘๒๒/๑๑๑๐.

^{๑๑๕}ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑/๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑.

^{๑๑๖}นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กัมมการบรรลุลุทธิธรรมใน พระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๕๕.

^{๑๑๗}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โฆดก ญาณสีหิเถร), โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ, หน้า ๘๖.

วิธียิทธิ คือความเพียรที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความเกียจคร้าน^{๑๑๘} ซึ่งความเพียรนี้มีความหมายครอบคลุมถึง การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความขวนขวาย ความพยายาม ความอดสาหัส ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ^{๑๑๙} แต่สำหรับแนวปฏิบัติ นั้น คือความเป็นใหญ่ในการตั้งใจทำให้ติดต่อกันจริง^{๑๒๐}

สติยิทธิ คือความระลึกได้ที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความประมาท^{๑๒๑} กล่าวคือ การนึกได้ก่อนทำ ก่อนพูด ก่อนคิด ไม่หลง ไม่พลั้งเผลอ แต่สำหรับในแนวปฏิบัติ นั้น คือความเป็นใหญ่ในการระลึกได้ก่อนที่รูปนามจะเกิดขึ้น^{๑๒๒}

สมาธิยิทธิ คือความตั้งจิตมั่นที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความฟุ้งซ่าน ได้แก่ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ เริ่มตั้งแต่ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม จนได้บรรลุปฐมฌาน ทุคฺคฌาน ตติยฌานตามลำดับ แต่สำหรับในแนวปฏิบัติ นั้น คือความเป็นใหญ่ในการทรงจิตไว้ชอบ ไม่ให้ผลออกจากรูปนามปัจจุบัน^{๑๒๓}

ปัญญาณิทธิ คือความรู้ทั่วรู้ชัดที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความหลง โดยที่ความรู้ทั่วรู้ชัดนี้มีความหมายครอบคลุมถึง กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาที่เหมือนดังแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี^{๑๒๔}

ปัญญาในที่นี้สามารถจำแนกได้ ๓ ประการ ได้แก่ จินตามยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการฟัง การเรียน การอ่าน การศึกษาค้นคว้า เป็นต้น ภวานามยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการเจริญวิปัสสนา

^{๑๑๘}วิสุทธิ. มหาฎีกา. (บาลี)๒/๕๒๕, วิสุทธิ. มหาฎีกา. (ไทย) ๓/๑๕๘.

^{๑๑๙}อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๓/๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓/๒๕.

^{๑๒๐}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร), โพรธิปักกยธรรม ๓๗ ประการ, หน้า ๘๖.

^{๑๒๑}อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๔/๒๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔/๒๕, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๒๒/๓๖๑, วิสุทธิ. (ไทย) ๘/๒๒๒/๑๑๑๐.

^{๑๒๒}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร), โพรธิปักกยธรรม ๓๗ ประการ, หน้า ๘๗.

^{๑๒๓}อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๐/๑๔๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

^{๑๒๔}อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๖/๒๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖/๓๐.

กรรมฐาน^{๑๒๕} แต่สำหรับในแนวปฏิบัตินั้น คือปัญหาที่รู้ปัจจุบัน รู้รูปนาม รู้ไตรลักษณ์ รู้มรรคผล นิพพาน^{๑๒๖}

อินทรีย์ ๕ ในการปฏิบัตินั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องพยายามปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน หมายความว่า ต้องปรับองค์ธรรมแห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้เท่ากันไม่ย่อหย่อนกว่ากัน “ศรัทธากับปัญญาต้องเท่ากัน วิริยะกับสมาธิต้องเท่ากัน ส่วนสติ ต้องมีในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ” คนมีศรัทธามากแต่มีปัญหาบ่อย ย่อมเสื่อมใสลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่ควรเสื่อมใส ส่วนคนที่มีปัญญามากแต่มีศรัทธาน้อย ก็มักเกรงเชื่ออะไรยาก ช่างสงสัย จนเกิดความลังเลใจในการปฏิบัติ ส่วนคนที่มีสมาธิกล้า มีความเพียรอ่อน ย่อมเกียจคร้าน ย่อมมัวงัวงวนนอน ส่วนคนที่มีความเพียรกล้า ก็มักมีความฟุ้งซ่าน ฉะนั้นนักปฏิบัติจะต้องปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมออยู่ตลอดเวลา เพื่อผลคือการบรรลุธรรม^{๑๒๗}

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรจะพบว่า เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในอินทรีย์ ๕ เช่นเดียวกันกับเรื่องอิทธิบาท กล่าวคือ ภัทเทกรัตตสูตรแสดงให้เห็นว่า ควรมีความเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตใจอยู่กับขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง^{๑๒๘} ด้วยการทรงใจไว้ให้อยู่กับขั้น ๕ ปัจจุบัน พยายามให้คิดต่อกันอย่างต่อเนื่อง ระลึกได้ก่อนที่ขั้น ๕ จะเกิดขึ้น ก่อนที่ขั้น ๕ จะเคลื่อนไหว และไม่ให้ไหลไปจากขั้น ๕ ปัจจุบัน จนสามารถรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันที่มีลักษณะ ๓ ประการได้^{๑๒๙} ความเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตดังกล่าวตามภัทเทกรัตตสูตรนี้ สอดคล้องกับอินทรีย์ ๕ เริ่มจากการทรงใจไว้ให้อยู่

^{๑๒๕}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๒๘/๑๔๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๑๑, สุตตมยปัญญา จินตมยปัญญาและภาวนามยปัญญา ตามที่พูดกัน มักเรียงสุตตมยปัญญาเป็นข้อแรก การที่ท่านเรียงจินตมยปัญญาก่อนหรือสุตตมยปัญญาก่อนนั้น พอจับเหตุได้ว่า ท่านมองที่บุคคลเป็นหลัก คือ ท่านเริ่มต้นมองที่บุคคลพิเศษประเภทมหาบุรุษมาก่อน เช่น พระพุทธเจ้าไม่ต้องอาศัยปรโตโมสะคือการฟังจากผู้อื่นแต่รู้จักโยนิโสมนสิการด้วยตนเอง ท่านจึงเริ่มด้วยจินตมยปัญญาก่อนและเข้าภาวนามยปัญญาเลย แต่บุคคลทั่วไป ท่านจะเริ่มต้นด้วยสุตตมยปัญญาเป็นข้อแรก โดยอธิบายว่า บุคคลเล่าเรียนสดับรับฟังแล้วเกิดศรัทธา นำไปใคร่ครวญพิจารณาเกิดเป็นจิตตามยปัญญา เมื่อใช้ปัญญาในการมนสิการในสภาวะธรรม แล้วเกิดญาณเป็นมรรคที่ทำให้เกิดผล เกิดเป็นภาวนามยปัญญา ดูเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๑๒.

^{๑๒๖}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริเถร), **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ**, หน้า ๘๗-๘๘.

^{๑๒๗}พระมหาอำนาจ อานนฺโท (จันทร์เปล่ง), การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๑๒๘}ดูใน หัวข้อ ๓.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๓๕.

^{๑๒๙}ดูใน หัวข้อ ๓.๑ หลักการระลึกหรืออย่างชัดเข้าใจชัดเห็นแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หน้า ๕.

กับขันธ ๕ ปัจจุบัน จัดเป็นศรัทธินทรีย์ ความพยายามให้ติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง จัดเป็นวิริยอินทรีย์ การระลึกได้ก่อนที่ขันธ ๕ จะเกิดขึ้น ก่อนที่ ขันธ ๕ จะเคลื่อนไหว จัดเป็นสติอินทรีย์ ความไม่ปล่อยจิตให้ผลออกไปจากขันธ ๕ ปัจจุบัน จัดเป็นสมาธิอินทรีย์ และการรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันที่มีลักษณะ ๓ ประการได้ จัดเป็นปัญญินทรีย์

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติมีความเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตให้กำหนดรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทภทตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในอินทรีย์ ๕

๔.๒.๖ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทภทตสูตรกับพละ ๕

พละ แปลว่า กำลัง คือ ธรรมที่มีกำลัง หมายถึง สภาวะที่มีกำลัง ถ้าพยายามสั่งสมอบรม (อินทรีย์) ย่อมมีกำลังในการกำจัดกิเลส ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้ธรรมในพระพุทธศาสนา ฉะนั้น พลธรรม จึงเป็นหนึ่งในโพธิปักขิยธรรม^{๑๑๑}

พละ ๕ ประกอบด้วย ๕ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ คือธรรมอันเป็นกำลัง เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจ ให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง ได้แก่ สัทธาพละ คือความเชื่อที่เป็นพลัง ทำให้เกิดความมั่นคงเป็นเครื่องต่อต้านความไร้ศรัทธา วิริยพละ คือความเพียรที่เป็นพลัง ทำให้เกิดความมั่นคงเป็นเครื่องต่อต้านความเกียจคร้าน สติพละ คือความระลึกได้ที่เป็นพลัง ทำให้เกิดความมั่นคงเป็นเครื่องต่อต้านความประมาท สมาธิพละ คือความตั้งจิตมั่นที่เป็นพลัง ทำให้เกิดความมั่นคงเป็นเครื่องต่อต้านความฟุ้งซ่าน ปัญญาพละ คือความรู้ทั่วชัดที่เป็นพลัง ทำให้เกิดความมั่นคงเป็นเครื่องต่อต้านความหลง^{๑๑๒}

พละ ๕ กับอินทรีย์ ๕ เป็นหมวดธรรมที่เหมือนกัน ต่างกันเพียงชื่อหัวข้อเท่านั้น ในอินทรีย์ ๕ มองในแง่ความเป็นใหญ่ย่อมครอบงำสิ่งอื่นๆ ไปได้ เป็นอิสระไม่ขึ้นกับใคร ส่วนพละ ๕ มองในแง่ของพลังในการปฏิบัติ เพื่อความเข้าใจง่ายขึ้น เปรียบเหมือนกับกองทัพที่มีกำลังพลมาก (พละ) ก็หมายถึงกองทัพที่มีความยิ่งใหญ่ ย่อมสามารถเอาชนะศัตรูได้ฉันทิ การปฏิบัติธรรมก็ฉันทิ^{๑๑๓}

^{๑๑๑}พระคันธสารากวีวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๑๔.

^{๑๑๒}ม.ม. (บาลี) ๑ ๑/๒๔๗/๒๒๓, ม.ม. (ไทย) ๑๑/๒๔๗/๒๕๓, อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๕-๑๖/๒๖๘, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕-๑๖/๑๕-๒๐/๔๐๘.

^{๑๑๓}พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๗.

นอกจากองค์ธรรมทั้งสองจะเหมือนกันแล้ว อีกแง่หนึ่งคือความเกี่ยวเนื่องกันขององค์ธรรมทั้งสอง องค์ธรรมทั้งสองเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกันและสัมพันธ์กันไปด้วยกัน เมื่อมีองค์ธรรมหนึ่งก็เท่ากับมีองค์ธรรมอีกองค์ธรรมหนึ่งด้วย สอดประสานกลมกลืนกันไป เปรียบเหมือนจุดไฟขึ้นมาแสงสว่างย่อมปรากฏความมืดย่อมหายไป^{๑๑๑}

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทรตตสูตรจะพบว่า เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในภทเทรตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในพละ ๕ ในทำนองเดียวกันกับเรื่องอินทรีย์ กล่าวคือ ภทเทรตตสูตรแสดงให้เห็นว่า ควรมีกำลังในการควบคุมจิตใจอยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง^{๑๑๒} ก็แตกต่างกัน มีความฟุ้งซ่านถึงขันธ ๕ ในอดีต หรือขันธ ๕ อนาคตเป็นต้น ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ด้วยการอบรมอินทรีย์ดังกล่าวแล้ว^{๑๑๓} ให้มีกำลังขึ้น^{๑๑๔} การทรงใจไว้ให้อยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบัน จนมีกำลังในการควบคุมจิตดังกล่าวตามภทเทรตตสูตรนี้ สอดคล้องกับพละ ๕ เริ่มจาก การมีกำลังในการทรงใจไว้ให้อยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบัน จัดเป็นศรัทธาพละ มีกำลังในความพยายามอยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบันให้ติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง จัดเป็นวิริยพละ การมีกำลังในการระลึกได้ก่อนที่ขันธ ๕ จะเกิดขึ้น ก่อนที่ ขันธ ๕ จะเคลื่อนไหว จัดเป็นสติพละ การมีกำลังในการไม่ปล่อยจิตให้ไหลไปจากขันธ ๕ ปัจจุบัน จัดเป็นสมาธิพละ และการมีกำลังในการรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันที่มีลักษณะ ๓ ประการได้ จัดเป็นปัญญาพละ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติมีกำลังในการควบคุมจิตให้กำหนดรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทรตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในพละ ๕

๔.๒.๓ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทรตตสูตรกับโพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ ๗ ประกอบด้วย ๗ องค์ธรรม คือ ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธัมมสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ โดยที่สติสัมโพชฌงค์ มีความหมายเท่ากับสติ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ มีความหมายเท่ากับวิปัสสนา วิริยสัมโพชฌงค์ มีความหมายเท่ากับวิริยะ ปิติสัมโพชฌงค์มี

^{๑๑๑}พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๗.

^{๑๑๒}ดูใน หัวข้อ ๓.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๓๕.

^{๑๑๓}ดูใน หัวข้อ ๔.๒.๒.๔ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทรตตสูตรกับอินทรีย์ ๕, หน้า ๗๓.

^{๑๑๔}สิ่งใดเป็นอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นพละ ดูใน ต.ม. (บาลี) ๑๕/๕๑๓/๑๕๓, ต.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๓/

ความหมายเท่ากับปีติ^{๑๓๗} ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มีความหมายที่ครอบคลุมไปถึงกายปัสสัทธิ และจิตปัสสัทธิ^{๑๓๘} สมาธิสัมโพชฌงค์ มีความหมายเท่ากับสมณะ และสุดท้ายอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีความหมายเท่ากับอุเบกขา^{๑๓๙} โพชฌงค์ ๗ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ คือความระลึกได้ สำนึกพร้อมอยู่ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับเรื่อง วิจัยสัมโพชฌงค์ คือความเพียร ความสอดส่องสืบค้นธรรม วิริยสัมโพชฌงค์ คือความเพียร ปีติสัมโพชฌงค์ คือความไม่กระวนกระวาย ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือความสงบกายสงบใจ สมาธิสัมโพชฌงค์ คือความมีใจตั้งมั่นและอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นความจริง^{๑๔๐}

โพชฌงค์ ๗ เป็นองค์ธรรมที่แสดงคุณลักษณะของผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม โดยเฉพาะ ผู้บรรลุธรรมจะต้องมีคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการนี้ เมื่อปฏิบัติไปแล้ว องค์ธรรมแห่งโพชฌงค์ ๗ จะปรากฏตัวให้เห็นและดำเนินไปเป็นลำดับจากข้อต้นมาหาปลาย และเพิ่มมากขึ้นไปเป็นลำดับ มีสติมากขึ้น ธรรมวิชายก็จะเพิ่มขึ้นมีผลให้เกิดความเพียรในการปฏิบัติยิ่งขึ้น ความปีติใจจากการปฏิบัติก็มากขึ้นๆ จนเกิดความสงบระงับทั้งกายทั้งจิต จิตจึงตั้งมั่นแน่วแน่สู่มรรคผลนิพพาน จนสามารถวางเฉยเป็นอุเบกขาในธรรมทั้งหลายเพราะเท่าทันสภาวะธรรมทั้งปวง จนบรรลุอรหัตตผล^{๑๔๑}

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรจะพบว่า เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในโพชฌงค์ เช่นเดียวกับหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมที่นำเสนอมาแล้วนั้น กล่าวคือ ภัทเทกรัตตสูตรแสดงให้เห็นว่า การเห็นธรรมอย่างแจ่มแจ้งนั้น^{๑๔๒} ผู้ปฏิบัติจะต้องมีสติกำหนดระลึกวิชุนธ์ ๕ ปัจจุบัน และใส่ใจในขั้น

^{๑๓๗} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๒๕๕,๓๓๒,๓๓๖,๘๖,๕๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๕๕,๓๓๖/๕๑, ๕๕-๑๐๑.

^{๑๓๘} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๒๑,๓๓๔/๕๒,๕๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๒๑,๓๓๒/๕๘,๑๐๐.

^{๑๓๙} จากข้อความข้างต้นที่กล่าวถึง สติสัมโพชฌงค์กับสติ เป็นต้น ทำให้ทราบว่าองค์ธรรมในโพชฌงค์ ๗ ที่มีคำว่า โพชฌงค์ตามท้ายมีความหมายเท่ากับองค์ธรรมที่ไม่มีคำว่าโพชฌงค์ตามท้าย - นันทพล โจรนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๕๘.

^{๑๔๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๐/๒๒๑, ๓๕๗/๒๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑, ๓๕๗/๓๕๗, ม.นุ. (บาลี) ๑๒/๑๑๘/๘๗, ม.นุ. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๑๑๖, พ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๗/๓๒๗, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗/๔๔๓, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๖๖-๔๗๑/๒๗๔-๒๗๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๖-๔๗๑/๓๕๘-๓๖๑.

^{๑๔๑} พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๘.

^{๑๔๒} คู่มือ หัวข้อ ๓.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๓๕.

๕ ปัจจุบันนั้นๆ ด้วยความพยายามอย่างต่อเนื่อง ไม่กระวนกระวายในชั้น ๕ ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น จิตจะสงบจากความฟุ้งซ่านในชั้น ๕ อดีตหรือชั้น ๕ อนาคต ส่งผลให้จิตตั้งมั่นรู้ชั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง จิตใจก็จะปล่อยให้ชั้น ๕ ปัจจุบันดำเนินไปตามลักษณะทั้ง ๓ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ^{๕๓} การเจริญสติกำหนดรู้ชั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง และทำให้ชั้น ๕ ปัจจุบันดังกล่าวให้แจ่มแจ้งตามกัณฑ์เทศสูตรนี้ สอดคล้องกับโพชฌงค์ ๗ เริ่มจากการมีสติกำหนดระลึกรู้ชั้น ๕ ปัจจุบัน จัดเป็นสติสัมโพชฌงค์ การใส่ใจในชั้น ๕ ปัจจุบันนั้นๆ จัดเป็นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ การมีความพยายามกำหนดรู้ชั้น ๕ ปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง จัดเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ ความไม่กระวนกระวายในชั้น ๕ ปัจจุบัน จัดเป็นปีติสัมโพชฌงค์ ความสงบจากความฟุ้งซ่านในชั้น ๕ อดีตหรือชั้น ๕ อนาคต จัดเป็นปีติสัมโพชฌงค์ จิตที่ตั้งมั่นรู้ชั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง จัดเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ การปล่อยให้ชั้น ๕ ปัจจุบันดำเนินไปตามลักษณะทั้ง ๓ จัดเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ จึงสรุปได้ว่า เมื่อได้ปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในกัณฑ์เทศสูตรนี้ ย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติตามหลักโพชฌงค์ ๗

๔.๒.๘ หลักปฏิบัติที่ปรากฏในกัณฑ์เทศสูตรกับมรรคมืองค์ ๘

มรรคมืองค์ ๘ ประกอบด้วย ๘ องค์ธรรม คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๕๔} เรียกว่ามรรคมืองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ คือความรู้แจ้งในอริยสัจ ๔^{๕๕} การเห็นไตรลักษณ์^{๕๖} และการเห็นปฏิจกสมุปปาท^{๕๗} เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ หมายถึง ความดำริชอบ สามารถจำแนกเป็นเนกขัมมสังกัปปะ อพยาบาทสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ สัมมาวาจา หมายถึง เจรจาชอบ คือ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ วาจาส่อเสียด วาจาหยาบคาย และการพูดเพ้อเจ้อ สัมมากัมมันตะ หมายถึง การงานชอบ คือเจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต การถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ และ

^{๕๓}ดูใน หัวข้อ ๓.๑ หลักการระลึกรู้อย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หน้า ๕.

^{๕๔}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๒๕/๒๑๔, ๔๐๒/๒๖๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๕/๒๕๘, ๔๐๒/๓๓๕, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๒๕/๒๕๗, ๓๑๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๕/๓๕๒, ๓๗๕/๔๒๑, อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๑๗๓, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๓.

^{๕๕}ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๑/๖๕-๖๖, ๑๓๕/๕๔-๕๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑/๘๕, ๑๓๕/๑๒๖, ตี.ม. (บาลี) ๑๕/๘/๗, ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๘/๑๑, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๐๕/๑๒๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑.

^{๕๖}ตี.บ. (บาลี) ๑๗/๕๑/๔๒, ตี.บ. (ไทย) ๑๗/๕๑/๗๒.

^{๕๗}ตี.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๑๗-๑๘, ตี.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

การประพาศิณในกามทั้งหลาย^{๔๘} สัมมาอาชีวะ หมายถึง เลี้ยงชีวิตชอบ คือการเว้นมิฉาชีพ
 ทุกรูปแบบ สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรชอบ คือ การสร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร
 คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่น โดยมีวัตถุประสงค์ ๔ ประการ คือเพื่อป้องกันอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้
 เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพื่อดำรงอยู่
 ซึ่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สัมมาสติ หมายถึง ความระลึกชอบ คือการพิจารณาภายในกาย
 พิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต และ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย
 ที่ประกอบด้วยความเพียร สัมปชัญญะ สติ เพื่อกำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกเสียได้^{๔๙}
 และสัมมาสมาธิ หมายถึง ความตั้งใจชอบ คือ ฉานในระดับต่างๆ^{๕๐}

มรรคมีองค์ ๘ เป็นแนวทางในการดำเนินไปของการปฏิบัติธรรม สำหรับทดสอบผล
 การปฏิบัติของผู้ที่กำลังปฏิบัติว่าดำเนินไปถูกทางหรือไม่ เริ่มตั้งแต่สัมมาทิฐิซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น
 ของการเดินทาง ถ้าเริ่มต้นถูกทางก็จะทำให้ผ่านต่อไปยังจุดต่างๆ ตามเส้นทางนั้นอย่างถูกต้อง
 โดยเฉพาะเส้นทางนั้นจะต้องมีจุดใหญ่ๆ ให้สังเกตตลอดเส้นทาง ถ้าเดินทางผิดเมื่อไร ก็จะไม่เห็น
 จุดสำคัญๆ เหล่านั้น ผู้เดินทางที่ศึกษาเส้นทางมาอย่างดีก็จะรู้ได้ในไม่ช้าว่ากำลังหลงทางให้
 ย้อนกลับมายังจุดที่เริ่มผิดทาง แล้วเริ่มเดินทางใหม่ต่อไปและหมั่นสังเกตเส้นทางอยู่ตลอดเวลา
 จะทำให้เดินทางได้ถูกต้องตลอดเส้นทาง จนถึงปลายทางที่ตนมุ่งหมายอย่างปลอดภัย ในการ
 ปฏิบัติธรรมก็เช่นกัน ผู้ปฏิบัติต้องคอยตรวจสอบการปฏิบัติของตนตลอดเวลาเพื่อให้ผลการ
 ปฏิบัตินั้นเป็นไปอย่างถูกต้อง ไม่เฉไฉไปนอกแนวทางที่ถูกต้อง ทำให้เสียเวลาหรืออาจหมด
 โอกาสที่จะบรรลุธรรมเลยก็เป็นได้ เพราะฉะนั้น มรรคมีองค์ ๘ จึงเป็นเครื่องตรวจสอบของ
 ผู้ปฏิบัติธรรม เพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมได้^{๕๑}

เมื่อย้อนกลับไปทบทวนหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรจะพบว่า เมื่อปฏิบัติ
 ตามหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตรย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ ในทำนอง
 เดียวกับหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมอื่น กล่าวคือ ภัทเทกรัตตสูตรแสดงให้เห็นว่า การเห็นฉันทะ ๕
 อย่างถูกต้องคือไม่เห็นฉันทะ ๕ ด้วยความมัวมืดตาหรือมืดตาอยู่ในอากัปภิกิริยาอาการต่างๆ

^{๔๘}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๒/๒๖๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๗๕/๓๒๐, ม.อ.
 (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๒, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๕/๕๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖, ๒๘๑.

^{๔๙}ถ.ม. (บาลี) ๑๕/๘/๘, ถ.ม. (ไทย) ๑๕/๘/๑๒-๑๓.

^{๕๐}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๒/๒๖๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๕/๕๕, ม.ม.
 (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๗-๑๒๘, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๗๕/๓๒๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๓-๔๒๔.

^{๕๑}พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา”,
 วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๒๐-๒๑.

เหล่านั้น^{๕๒} ผู้ปฏิบัติจะต้องกำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง โดยยกอารมณ์แห่งขั้น ๕ ปัจจุบันนั้นๆ ให้จิตได้รับรู้อาการต่างๆ ในขณะที่กำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันอยู่นั้น ก็เว้นจากการพูดจาใดๆ เว้นจากการประพฤติดิในกายทุจริต ๓ และเว้นจากการประกอบมิจลาชีพทุกรูปแบบ โดยมีความพยายามที่จะระลึกไว้ในขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง ด้วยการกำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบัน จนจิตตั้งมั่นรู้ชัดขั้น ๕ ปัจจุบันตามความเป็นจริง ไม่ฟุ้งซ่านไปในขั้น ๕ อดีตหรือขั้น ๕ อนาคต^{๕๓} ความเห็นถูกต้องดังกล่าวตามภัทเทรตตสูตรนี้ สอดคล้องกับมรรคมีองค์ ๘ เริ่มจากการกำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง จัดเป็นสัมมาทิฐิ การที่จิตได้รับรู้อาการต่างๆ แห่งขั้น ๕ ปัจจุบันนั้นๆ จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ การเว้นจากการพูดจาใดๆ จัดเป็นสัมมาวาจา การเว้นจากการประพฤติดิในกายทุจริต ๓ จัดเป็นสัมมากัมมันตะ การเว้นจากการประกอบมิจลาชีพทุกรูปแบบ จัดเป็นสัมมาอาชีวะ ความพยายามที่จะระลึกไว้ในขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง จัดเป็นสัมมาวายามะ การกำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบัน จัดเป็นสัมมาสติ จิตตั้งมั่นรู้ชัดขั้น ๕ ปัจจุบัน ไม่ฟุ้งซ่านไปในขั้น ๕ อดีตหรือขั้น ๕ อนาคต จัดเป็นสัมมาสมาธิ

จึงสรุปความได้ว่า เมื่อกำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคงตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรนี้ ย่อมครอบคลุมถึงหลักปฏิบัติตามหลักมรรคมีองค์ ๘

๔.๓ การบรรลุธรรมในฐานะเป้าหมายของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตร

เมื่อโพธิปักขิยธรรมเป็นหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม ซึ่งประกอบไปด้วย หมวดธรรม ๗ หมวด ได้แก่ สติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ ดังกล่าว และหากปฏิบัติตามหมวดธรรมใดหมวดธรรมหนึ่ง ก็เป็นการปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักการปฏิบัติทั้งหมด เช่น ถ้าปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ๔ ก็เท่ากับได้ปฏิบัติในหมวดที่เหลือด้วย นอกจากนี้ เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรอย่างสมบูรณ์ (ซึ่งรวมไปถึงการมีขั้น ๕ เป็นอุปกณ์) ย่อมครอบคลุมหลักการปฏิบัติทั้ง ๗ หมวดธรรมข้างต้น

ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่า เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรอย่างสมบูรณ์ย่อมครอบคลุมหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม กล่าวอีกนัยหนึ่ง การบรรลุธรรมคือเป้าหมายของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตร

^{๕๒}ดูใน หัวข้อ ๓.๑.๓.๒ การมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หน้า ๔๑-๔๓.

^{๕๓}ดูใน หัวข้อ ๓.๑ หลักการระลึกอย่างชัดเข้าใจชัดเจนแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หน้า ๕.

๔.๔ กรณีศึกษาผู้บรรลุนิคมด้วยหลักการปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตร

๔.๔.๑ กรณีศึกษาพระโสมสกังคิยะ

พระโสมสกังคิยะ เป็นโอรสของเจ้าสาकยะในกรุงกบิลพัสดุ์ โดยความเป็นสุขุมลาชาติของท่าน จึงมีชนเกิดที่ฝาเท้า ด้วยเหตุนี้ เขาจึงขนานนามท่านว่า โสมสกังคิยะ^{๕๔} ในคราวที่พระศาสดาทรงเสด็จถึงกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อทรงอนุเคราะห์เจ้าสาคยะ ครั้งนั้น พวกเจ้าสาคยะมีมานะจัดไม่รู้คุณของพระพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบความคำริชของเจ้าสาคยะเหล่านั้นจึงได้ทรงกระทำปาฏิหาริย์มากมาย ทรงปราบพวกพระญาติทั้งหลายจนหมดมานะ^{๕๕} ท่านโสมสกังคิยะมาฉพบ เห็นพุทธานุภาพนั้นแล้วเกิดอัสจรรย์ใจ จึงได้บรรพชา เพื่อทดแทนบุญคุณมารดา เมื่อบวชแล้วได้อาศัยอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์นั่นเอง

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่พระวิหารเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตพระนครสาวัตถี สมัยนั้น ท่านพระโสมสกังคิยะอยู่ที่พระวิหารนิโครธาราม เขตพระนครกบิลพัสดุ์ ในสักกชนบท ครั้งนั้นแล ล่วงปฐมยามไปแล้ว จันทเทพบุตร^{๕๖} เข้าไปหาท่านพระโสมสกังคิยะยังที่อยู่ แล้วถามถึงนัยทั้งโดยย่อและพิสดารแห่งภัทเทกรัตตสูตร^{๕๗} ท่านพระโสมสกังคิยะถูกจันทเทพบุตรตักเตือนแล้ว^{๕๘} จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อขอฟังภัทเทกรัตตสูตร เมื่อได้ฟังแล้วเกิดความสลัดใจต้องการปลีกวิเวกไปอยู่ป่า จึงได้ขออนุญาตมารดา^{๕๙}

เมื่อถูกมารดาห้ามปรามไม่ให้ไป เพราะท่านพระโสมสกังคิยะเป็นคนละเอียดอ่อน^{๖๐} เกรงว่าจะอยู่ป่าที่มีอันตรายต่างๆ ไม่ได้ แต่พระโสมสกังคิยะก็ยังชวนขวายที่จะเข้าไปอยู่ป่าเพื่อ

^{๕๔}ดูใน ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑๒๕, ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๑๘๐.

^{๕๕}ดูเพิ่มเติมใน ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๒๓๒-๒๓๔/๒๔๕-๒๕๐, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๓๒-๒๓๔/๓๒๒.

^{๕๖}จันทเทพบุตรเป็นสหายของท่านพระโสมสกังคิยะในกัปที่ ๕๑ ในภัททกัปนี้ ดูรายละเอียดใน ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑๒๕, ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๑๘๐.

^{๕๗}ดูใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๒-๒๓๕/๒๔๑-๒๕๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๒-๒๓๕/๓๑๕-๓๒๓.

^{๕๘}เพราะเหตุที่ท่านพระโสมสกังคิยะตั้งใจไว้ในกัปที่ ๕๑ ว่า “เราพึงกล่าวภัทเทกรัตตปฏิบัติทา” (ในอนาคต) แต่บัดนี้ แม้แต่ชื่อก็ไม่จำได้ จึงถูกจันทเทพบุตรตักเตือน ดูเพิ่มเติมใน ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑๒๕, ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๑๘๐.

^{๕๙}ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๒๔๐-๒๔๑/๒๕๐, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๔๐-๒๔๑/๓๒๓.

^{๖๐}โดยความเป็นสุขุมลาชาติของท่าน จึงมีชนเกิดที่ฝาเท้า ดูพระโสมสกังคิยะ ใน ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑๒๕, ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๑๘๐.

ปฏิบัติธรรมในป่าให้ได้ แม้จะรู้ว่า การไปอยู่ป่าอาจจะทำให้ทุกข์ทรมานได้ด้วยประการต่างๆ แต่ท่านก็ไม่เกรงกลัวต่อความทุกข์ยากลำบากที่จะเกิดขึ้น ดังคำกล่าวของพระโลมสกังคิยะที่ว่า^{๑๖๑} “ข้าพเจ้าจักใช้อกบคชยี่หญาคา หญาเลา หญาแฝก หญาปล้อง และหญาฆงกระต่ายให้เหลก ละเอียดทั้งหมด ปอกพูนวิเวก”^{๑๖๒}

ท่านพระโลมสกังคิยะมีความพยายามที่จะไม่ประมาทในชีวิต ด้วยการรีบเร่ง ขวนขวายในการประพฤติปฏิบัติธรรม พยายามทำจิตให้ตั้งมั่นในสัมมัปปธาน ๔ เพื่อพอกพูน ความมั่นคงแห่งจิต และจะต้องทำวันนี้ให้ได้ไม่ผลัดวันประกันพรุ่ง ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่ปรากฏ ในกัณฑ์เทรตตสูตร คือหลักการใช้ความเพียร^{๑๖๓}

ต่อจากเหตุการณ์นั้น เมื่อท่านพระโลมสกังคิยะได้เข้าป่า อาศัยความไม่ประมาทได้ บรรลุถึงความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอ พยายามที่จะปฏิบัติธรรมตามหลักสัมมัปปธาน ๔ ด้วยการพยายามละกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้น หมายความว่า กิเลสย่อมเกิดจากการระลึกถึงเรื่องอดีตที่เคย เห็น ได้ยิน สัมผัส หรือรู้ทางใจ เมื่อท่านพระโลมสกังคิยะใช้ความพยายามเจริญสติรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง จึงมีอาจรรู้ถึงอดีตได้ เพราะจิตรับรู้ได้เพียงอารมณ์เดียวในขณะที่เวลานั้น และกิเลสที่เกิดจากการคิดถึงอดีตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ แม้ในขณะที่หวนระลึกถึงอดีต ท่าน ก็ระวังอยู่และรักษาความเพียรพยายามในการเผากิเลส (อาตาปี) ด้วยการกำหนดรู้ชัดจิตที่คิด ฟุ้งซ่าน สภาวะเห็น ได้ยิน ฯลฯ พร้อมทั้งจิตที่คิดถึงอดีตที่เพ่งดับไป โดยความเป็นสันตติ ปัจจุบันได้ แม้กิเลสในอนาคต ที่มีความปรารถนาถึงเรื่องอนาคตก็ทำนองเดียวกัน

เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านพระโลมสกังคิยะจึงไม่มีการแสวงหา (การคิดถึง) ขั้น ๕ อดีตที่ผ่านมาและไม่คาดหวังขั้น ๕ อนาคตที่ยังไม่เกิดขึ้น รู้ชัดขั้น ๕ ปัจจุบันว่าเป็นเพียงรูปนาม ไม่ใช่อัตตา ตัวตน เรา ของเรา สามารถละสักกายทิฏฐิและกิเลสคือ สังโยชน์ ๑๐ ด้วยความเพียร ทั้ง ๔ ทำให้ปัญญาเกิดขึ้น หมดความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนที่เที่ยง เป็นสุข หรือบังคับบัญชา ได้ เป็นผู้อยู่อย่างไม่คำนึงถึงขั้น ๕ อดีต ไม่คาดหวังถึงขั้น ๕ อนาคต และไม่ยึดมั่นขั้น ๕ ใน

^{๑๖๑} พ.อุ. (บาลี) ๓๓/๒๔๒/๒๕๐, พ.อุ. (ไทย) ๓๓/๒๔๒/๓๒๓.

^{๑๖๒} คำว่า พอกพูน วิเวก (วิเวกมนุพฺพหฺย) หมายความว่า เพิ่มพูน กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิ วิเวก อธิบายว่า จิตตวิเวกย่อมมีแก่ผู้ที่ละการคลุกคลีด้วยหมู่ แล้วเพิ่มพูนกายวิเวกอยู่อย่างเดียว การบรรลู่ อุปธิวิเวก ด้วยการยังกิเลสให้สิ้นไป ย่อมมีแก่ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธินั้นแหละ ยังจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์ใด อารมณ์หนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ (โพธิปักขิยธรรม) ๓๘ ประการ คูณ พุ.เถร.อ. (บาลี) ๑๓๑, พุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๑๘๑.

^{๑๖๓} คุรยละเอียดในหัวข้อ ๓.๒ หลักการใช้ความเพียร หน้า ๔๕-๔๗.

ปัจจุบัน จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณทั้ง ๔ ตามลำดับ ในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผล ฉะนั้น ท่านพระโสมสกังคิยจึงได้กล่าวว่า “ข้าพเจ้าเข้าป่าจึงได้บรรลุอรหัตตผลเพราะได้นึกถึงคำสอนของพระชินเจ้าคือ กัทเทกรัตโตวาท”^{๑๖๔} เมื่อจะพยากรณ์พระอรหัตตผล พระโสมสกังคิยได้ภายิตถาคาว่า

กิเลสทั้งหลายข้าพเจ้าก็เผาได้แล้ว
ภพทั้งปวงข้าพเจ้าก็ถอนได้แล้ว
ข้าพเจ้าตัดกิเลสเครื่องผูกพันได้แล้วอยู่อย่างผู้ไม่มีอาสวะ
คุณพญาช้างตัดเครื่องพันธนาการได้แล้วอยู่อย่างอิสระ^{๑๖๕}

ดังนั้นกรณีศึกษานี้สามารถแสดงให้เห็นว่า พระโสมสกังคิยะบรรลุธรรมด้วยการปฏิบัติธรรมตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในกัทเทกรัตตสูตร โดยมีความมั่นคงในขั้น ๕ ปัจจุบัน

๔.๔.๒ กรณีศึกษาพระสมิทธิ

พระสมิทธิ เกิดในกรุงราชคฤห์ จำเดิมแต่เขาเกิดแล้ว ตระกูลนั้นก็เจริญมั่งคั่ง ด้วยทรัพย์และข้าวเปลือกและอัฐภาพของเขา ก็สวยงาม น่าดู มีคุณสมบัติ เพราะฉะนั้น เขาจึงมีนามปรากฏว่า " สมิทธิ " เพราะเจริญรุ่งเรืองด้วยทรัพย์สมบัติ และสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ^{๑๖๖}

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ตำบลยาสีสะตามพระอชยาศัยแล้วได้เสด็จจาริกไปทางกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ ๑,๐๐๐ รูปล้วนเคยเป็นชฎิลทั้งนั้น เสด็จจาริกไปตามลำดับ จนถึงกรุงราชคฤห์ ทราบว่าท่านพระอรุเวลกัสสปะได้ประกาศตนเองเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค สมิทธิมาพบได้เห็นพุทธานุภาพ^{๑๖๗} ในสมาคมของพระเจ้าพิมพิสาร ได้มีศรัทธาบวชแล้ว หมั่นขวนขวายในภาวนาอยู่^{๑๖๘}

^{๑๖๔} พ.อุ. (บาลี) ๓๓/๒๔๓/๒๕๑, พ.อุ. (ไทย) ๓๓/๒๔๓/๓๒๔.

^{๑๖๕} พ.อุ. (บาลี) ๓๓/๒๔๘/๒๕๑, พ.อุ. (ไทย) ๓๓/๒๔๘/๓๒๔.

^{๑๖๖} พ.เถร.อ. (บาลี) ๑๘๑, พ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๒๕๘.

^{๑๖๗} ทรงประกาศสามกัถศีลธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุอันปราศจากธุลีปราศจากมลทินได้เกิดแก่พราหมณ์ คหบดีชาวมคธ ๑๑ นหุต และพราหมณ์ คหบดีอีก ๑ นหุต ได้แสดงตนเป็นอุบาสก นอกจากนั้นเท้าตักกะเทวราชยังมาเข้าเฝ้า ครุรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๓-๕๔/๔๘-๕๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๓-๕๔/๖๘-๗๒.

^{๑๖๘} พ.เถร.อ. (บาลี) ๑๘๑, พ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๒๕๘.

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่พระวิหารตโปทาราม เขตพระนครราชคฤห์ ครั้งนั้น ท่านพระสมิทธิลุกขึ้นในราตรีตอนใกล้รุ่งเข้าไปยังสระตโปทะเพื่อสงสนานร่างกาย ครั้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว มีเทวดาคนหนึ่ง เข้าไปหาท่านพระสมิทธิแล้วกล่าวกับท่านว่า “ดูก่อนภิกษุ ขอท่านจงเล่าเรียน และทรงจำอุเทศและวิงศ์ของบุคคลผู้มีราตรีหนึ่งเจริญเกิด เพราะอุเทศและวิงศ์ของบุคคลผู้มีราตรีหนึ่งเจริญประกอบด้วยประโยชน์เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เทวดานั้น กล่าวดังนี้แล้ว จึงหายไป ณ ที่นั้นเอง”^{๑๖๕}

ครั้งนั้นแล ท่านพระสมิทธิจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้ายังที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดแสดงอุเทศและวิงศ์ของบุคคลผู้มีราตรีหนึ่งเจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า “บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว. . . มุนีเรียกบุคคลเช่นนั้นแล้ว ผู้มีราตรีหนึ่งเจริญ”^{๑๖๖} พระสมิทธิจึงมุ่งมั่นในการปฏิบัติธรรม อุทิศกายและใจอยู่ในที่นั้นนั่นเอง”^{๑๖๗}

ครั้งหนึ่ง ในคราวที่ท่านพระสมิทธิลุกขึ้นแต่เช้านั้น ไปที่แม่น้ำตโปทาเพื่อสงสนาน มีเทวดาอีกองค์หนึ่งเข้าไปหาท่านพระสมิทธิและได้กล่าวกับท่านว่า”^{๑๖๘} “กาล (เวลาแห่งการเสพงาม) อย่าได้ล่วงท่านไปเลย”^{๑๖๙} แต่พระสมิทธิกลับระลึกถึงกาลคือความตายของตนเอง ไม่รู้ว่าจะมาถึงเมื่อไหร่ ดังคำกล่าวของท่านที่ว่า “ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักกาลเลย เพราะกาล (เวลาแห่งความตาย) ถูกปกปิดอยู่ยังไม่ปรากฏ”^{๑๗๐}

จากข้อความนี้ ทำให้ทราบว่า พระสมิทธิได้ปฏิบัติธรรมด้วยการระลึกถึงความตายอยู่เสมอว่า ตนเองอาจจะตายในขณะกาลเวลาใดก็ได้ จะเป็นกลางวันหรือกลางคืน จะมีอายุมากหรืออายุน้อย ท่านก็พยายามที่จะระลึกอยู่เสมอ ซึ่งเป็นหลักการระลึกถึงความตายที่ปรากฏในหลักปฏิบัติของภัทเทกรัตตสูตร^{๑๗๑} แต่ท่านก็ไม่สามารถทราบได้ว่า ความตายจะมาถึงตนเมื่อไหร่ จึงทำให้พระสมิทธิกล่าวตอบกับเทวดาองค์นั้นว่า ตนเองไม่รู้จักกาลแห่งความตายของตนดังกล่าว

^{๑๖๕} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอุเทศและวิงศ์ของบุคคลผู้มีราตรีหนึ่งเจริญแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ ณ ปิณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ที่ควงไม้ปาริฉัตร คูใน ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๘, ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๔๕.

^{๑๖๖} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๘๐/๒๕๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๐/๓๓๒.

^{๑๖๗} ตี.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๘/๑๔๔, ตี.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๘/๒๐๔.

^{๑๖๘} คุรยละเอียดในตี.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐/๑๐, ตี.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐/๑๕-๒๐.

^{๑๖๙} ตี.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐/๑๐, ตี.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐/๑๕, กาลในที่นี้ หมายถึง เวลาที่ยังเป็นหนุ่มสาว ควรแก่การเสพมณฺฑน คูใน ตี.ส.อ. (บาลี) ๑/๔๑, ตี.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๑.

^{๑๗๐} ตี.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐/๑๐, ตี.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐/๑๕-๒๐, กาลในที่นี้ หมายถึง มรณกาล คูใน ตี.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๐๕, ตี.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๒.

^{๑๗๑} คุรยละเอียดในหัวข้อ หลักการระลึกถึงความตาย (มรณัสสติ) หน้า ๔๗-๕๑.

ต่อจากเหตุการณ์ข้างต้น พระสมิทยังได้กล่าวถึงความเพียรที่ต้องริบทำในวันนี้ ไม่ควรปล่อยให้กาลเวลาแห่งการปฏิบัติธรรมได้ผ่านไป ดังคำกล่าวของพระสมิทที่ว่า “กาล (เวลา สำหรับบำเพ็ญสมณธรรม) อย่าได้ล่วงเข้าเจ้าไปเลย” ^{๑๖๖} ซึ่งเป็นหลักการใช้ความเพียร^{๑๖๗} ภายหลังจากที่เทวดาได้ฟังแล้ว ก็ยังมีความพยายามที่จะให้พระสมิทบริโภคกามในปัจจุบันนี้ อย่าได้มุ่งหวังกามในอนาคต ดังคำกล่าวของเทวดาที่ว่า “ภิกษุ ท่านเป็นนักบวชที่ยังหนุ่มแน่นมีผมดำสนิท อยู่ในวัยแรกรุ่งอันเจริญไม่พลัดเปลี่ยนในกามทั้งหลาย ขอท่านจงบริโภคกามทั้งหลาย อันเป็นของมนุษย์เถิดอย่าละกามที่เห็นเฉพาะหน้าแล้ววิ่งไปหากามอันมีอยู่ตามกาลเลย”^{๑๖๘} พระสมิทจึงได้บอกปฏิปทาในการปฏิบัติธรรมของท่านว่า ท่านได้เจริญสติกำหนดรู้แต่ธรรมปัจจุบันเท่านั้น ไม่ได้มุ่งหวังสิ่งที่อยู่ในกาลภายอนาคต ดังคำกล่าวของท่านที่ว่า “เทวดา ข้าพเจ้ามิได้ละกามที่เห็นเฉพาะหน้าแล้ววิ่งไปหากามอันมีอยู่ตามกาลเลย ข้าพเจ้าละกามอันมีอยู่ตามกาลแล้ววิ่งไปหาธรรมที่เห็นเฉพาะหน้า”^{๑๖๙} เนื่องจากพระสมิทได้ปฏิบัติธรรมตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทจรัตสูตรอยู่ตลอดเวลา โดยการเจริญสติกำหนดรู้ในธรรมปัจจุบันขณะที่กำลังปรากฏ ไม่ทิ้งอารมณ์หรือธรรมปัจจุบันในขณะนั้นๆ แล้วย้อนกลับไปคิดถึงธรรมในอดีตที่ผ่านมาหรือคาดหวังธรรมอนาคตที่ยังไม่เกิดขึ้น แต่ท่านได้ปฏิบัติโดยการไม่คำนึงถึงอดีตและไม่คาดหวังธรรมในอนาคตที่ยังไม่เกิดขึ้น โดยพยายามกำหนดรู้ในธรรมปัจจุบันอย่างมั่นคงและเจริญไว้ให้ต่อเนื่องนั่นเอง

อีกเหตุการณ์หนึ่ง คือในคราวที่ ท่านพระสมิทได้หลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ปฏิบัติธรรมอยู่ ท่านได้เกิดความคิดคำนึงขึ้น เกิดปิติเป็นสันพัน^{๑๗๐} ครั้งนั้นมารผู้มีบาปทราบความคิดคำนึงของท่านพระสมิทด้วยใจแล้ว เข้าไปหาท่านพระสมิทถึงที่อยู่แล้วทำเสียงดังน่าสะพรึงกลัว และนำหาวาดเสียว ประจุแผ่นดินจะถล่ม ณ ที่ใกล้ท่านพระสมิท พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “สมิท! นั่นมิใช่แผ่นดินจะถล่ม นั่นคือมารผู้มีบาป มาเพื่อลวงให้เธอหลงเข้าใจผิด เธอจงไปเถิด

^{๑๖๖} ต.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐/๑๐, ต.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐/๑๕, กาล ในที่นี้ หมายถึง เวลาสำหรับบำเพ็ญสมณธรรม ดูใน ต.ส.อ. (บาลี) ๑/๔๑, ต.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๒.

^{๑๖๗} ดูรายละเอียดในหัวข้อ ๓.๒ หลักการบำเพ็ญเพียร หน้า ๕๖.

^{๑๖๘} ต.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐/๑๐, ต.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐/๑๕, กามอันมีอยู่ตามกาล หมายถึงกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โสภณูปะ ที่เป็นทิพย์และเป็นของมนุษย์ ดูใน ต.ส.อ. (บาลี) ๑/๔๒, ต.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๒.

^{๑๖๙} ต.ส.อ. (บาลี) ๑/๔๑, ต.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๒.

^{๑๗๐} จุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๑๘๒, จุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๒๕๘.

สมิทธี จึงเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร”^{๑๑๑}

จากข้อความนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแนะนำพระสมิทธีให้พยายามมีสติที่มั่นคงในธรรมปัจจุบัน จากนั้นพระสมิทธีก็ได้พยายามชวนชวายในการปฏิบัติธรรมตามหลักปฏิบัติในภทเทกรัตตสูตรที่เคยได้ฟังมา ด้วยความเพียรเจริญสติกำหนดรู้ชั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง ทำให้กิเลส (มาร) ที่เกิดจากการเห็น ได้ยิน สัมผัส หรือรู้ทางใจ จากการไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะจิตรับรู้ได้เพียงอารมณ์เดียวในขณะที่เดียวเท่านั้น นอกจากนี้ แม้ในบางขณะที่หวนคิดถึงอดีตจนเกิดปีติโสมนัส ท่านก็สามารถใช้ความเพียรในการกำหนดรู้ชัดจิตที่คิดฟุ้งซ่าน หรือความปีติยินดี ฯลฯ พร้อมทั้งจิตที่คิดถึงอดีตที่เพ็งดับไปโดยความเป็นสันตติปัจจุบันได้ แม้กิเลสในอนาคต ที่มีความปรารถนาถึงเรื่องอนาคตก็ทำนองเดียวกัน จนทำให้สติปัญญาพัฒนาและเจริญมากยิ่งขึ้น ทำให้จิตตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว จนสามารถบรรลุธรรมได้ในที่สุด เมื่อจะพยากรณ์พระอรหัตผล จึงได้ภาษิตกาลานี้ว่า

เราออกบวชเป็นบรรพชิต ด้วยศรัทธา มีสติและ
ปัญญาเจริญ มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว คุณก่อนมาร ถึงท่านจัก
บันดาลรูปต่างๆ ที่น่ากลัวให้เกิดขึ้น แต่ก็ไม่อาจทำ
เราให้สะดุ้งกลัวได้เลย ดังนี้^{๑๑๒}

สรุปได้ว่า พระสมิทธีปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทกรัตตสูตร โดยการระลึกถึงความตายอยู่เสมอ และเจริญสติกำหนดรู้ชั้น ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง จึงทำให้เกิดการบรรลุธรรม

๔.๔.๓ กรณีศึกษาพ่อค้าผู้มีทรัพย์มาก

สมัยหนึ่ง พระศาสดาประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภพ่อค้าผู้มีทรัพย์มากผู้บรรทุกผ้าที่ข้อมด้วยดอกคำ จนเต็มเกวียน ๕๐๐ เล่ม จากเมืองพาราณสี และจะนำมาขายที่เมืองสาวัตถี เขาถึงฝั่งแม่น้ำแล้ว คิดถึงแต่อนาคตว่า "พรุ่งนี้เราจึงจักข้ามแม่น้ำไป" และพักอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนั้น ตอนกลางคืน มหาเมฆตั้งขึ้นแล้วทำให้ฝนตกหนัก แม่น้ำก็เต็มไปด้วยน้ำอยู่ตลอด ๗ วัน ส่วนในเมือง พวกประชาชนก็เล่นน้ำกันตลอด ๗ วัน พ่อค้าจึงยังไม่ได้เข้าไปขายผ้า ได้แต่คิดถึง

^{๑๑๑}ดูรายละเอียดใน ต.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๘/๑๓๔, ต.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๘/๒๐๔, มาร ในที่นี้ หมายถึงอายตนะภายในและอายตนะภายนอก กับความรู้ที่เกิดขึ้น (วิญญาณ) ดูรายละเอียดใน ต.สพ. (บาลี) ๑๘/๖๕/๓๕-๓๖, ต.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๕/๕๖-๕๗.

^{๑๑๒}ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๔๖/๒๖๕, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๖/๓๒๐.

อนาคตว่า ถ้าเดินทางต่อไป การค้าขายก็จะล่าช้าไปอีก จึงควรอยู่ขายผ้าในเมืองนี้ตลอดกาลฤดูฝน ฤดูหนาว และฤดูร้อน ในขณะที่นั้น พระศาสดาเสด็จเที่ยวไปบิณฑบาตในเมือง ทรงทราบจิต (ความคิด) ของพ่อค้าแล้ว ทรงทำความยิ้มแย้มให้ปรากฏ พระอานนทเถระทูลถามเหตุแห่งการทรง ยิ้มแย้ม พระองค์จึงตรัสพ่อค้าผู้มีทรัพย์มากกว่า ชีวิตของเขาจะอยู่ได้อีก ๗ วัน เท่านั้น ก็จักต้องตาย แล้วได้ตรัสคาถาในภัทเทกรัตตสูตรว่า “ความเพียรเครื่องเผากิเลส ควรทำในวันนี้ทีเดียว, ใครพึงรู้ ได้ว่า ‘ความตายจะมีในวันพรุ่งนี้’ . . . มุนีเรียกบุคคลเช่นนั้นแล้วว่า ผู้มีราตรีหนึ่งเจริญ”^{๑๘๓}

พระอานนทจึงได้กราบทูลขออนุญาตพระพุทธเจ้าเพื่อไปบอกกับพ่อค้าว่า ชีวิตของ พ่อค้าจะอยู่ได้อีกไม่เกิน ๗ วัน เพื่อจะบอกให้เขาดำรงตนอยู่ด้วยความไม่ประมาท ไม่ควรคาดหวัง ถึงเรื่องในอนาคต ไม่ควรคำนึงถึงอดีต เพราะพระอานนทได้ฟังหลักปฏิบัติในภัทเทกรัตตสูตร จากพระผู้มีพระภาคเจ้า^{๑๘๔} และท่านก็มีความชำนาญในการอธิบายพระสูตรนี้^{๑๘๕} นอกจากนั้น พระอานนทยังได้แนะนำหลักการเจริญมรณัสสติที่ได้ฟังมาจากพระผู้มีพระภาคเจ้า^{๑๘๖} ให้พ่อค้าได้ พยายามฝึกสติโดยใช้ความตายนั้นแหละเป็นอารมณ์ ดังปรากฏข้อความว่า “อุบาสก อันตรายแห่ง ชีวิตรู้ได้ยาก การทำความไม่ประมาท จึงจะควร”^{๑๘๗}

ถัดจากนั้น พ่อค้าจึงได้อาศัยความไม่ประมาทระลึกรั้งถึงความตาย โดยเริ่มจากการ พิจารณาชีวิตที่กำลังเป็นอยู่ อาจเกิดอันตรายจากภัยต่างๆ ได้ และพัฒนายิ่งขึ้นมาโดยการระลึกถึง อายุของตนเองมีอยู่ก็ไม่เกิน ๑๐๐ ปี ก็จักต้องตาย^{๑๘๘} เมื่อพ่อค้าระลึกถึงความตายอย่างนี้บ่อยๆ จิต ของเขาจึงตั้งมั่น เพราะอาศัยความตายเป็นอารมณ์ ทำให้นิวรณ์ทั้งหลายย่อมระงับไป องค์กรฆาน และปัญญาทั้งหลายจึงปรากฏขึ้น^{๑๘๙}

^{๑๘๓} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๓๑๖, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๓๓.

^{๑๘๔} คุรยละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๓๑๖, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๓๓.

^{๑๘๕} คุโน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๒๔.

^{๑๘๖} พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงธรรมให้พระอานนทฟังทุกครั้ง คุรยละเอียดใน อจ.เอกก.อ. (บาลี) ๒๑๕-๒๒๓/๒๕๖, อจ.เอก.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๑๗.

^{๑๘๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๓๑๗, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๓๓.

^{๑๘๘} คุรยละเอียดในหัวข้อ ๓.๓.๒ หลักการระลึกถึงความตาย หน้า ๔๗-๕๑.

^{๑๘๙} คุรยละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๗๗/๒๗๐, วิสุทธิ. (ไทย) ๑๗๗/๔๑๐.

จากเหตุการณ์นี้จะเห็นได้ว่า ความไม่ประมาทระลึกลึงความตายของพ่อค้า จัดเป็นส่วนหนึ่งของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรที่ว่า “ความเพียรควรทำเสียแต่วันนี้ ใครเล่าจะล่วงรู้ความตายแม้พรุ่งนี้”^{๑๕๐}

ต่อจากเหตุการณ์ข้างต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงหลักการระลึกลึงความตายเพื่อย้ำเตือนพ่อค้าอีกวาระหนึ่ง ดังพุทธดำรัสที่ว่า “อุบาสก ธรรมดาบัณฑิตคิดว่า ‘เราจักอยู่ในที่นี้ นี่แหละตลอดฤดูฝนเป็นต้น จักประกอบกิจการงานชนิดนี้ๆ’ ย่อมไม่ควร ควรคิดถึงอันตรายแห่งชีวิตของตนเท่านั้น”^{๑๕๑} ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

อิธ วสุตฺถิ วสิสุตฺถิ อิธ เหมนุตฺถิ มุทฺติ
 อิธ พาลิ วิจฺจิตฺติ อนฺตรายํ น พุชฺชติ.
 คนพาลย่อมคิดว่า ‘เราจักอยู่ในที่นี้ตลอดฤดูฝน,
 จักอยู่ในที่นี้ ในฤดูหนาวและฤดูร้อน’ หารู้อันตรายไม่!^{๑๕๒}

พ่อค้าจึงได้ส่งจิตไปตามกระแสแห่งพระธรรมเทศนาและพยายามเจริญสติระลึกลึงความตายของตนดังกล่าวข้างแล้วดั้นให้เจริญยิ่งขึ้นไป มีสติอันมั่นคง จนเกิดปัญญาสามารถระลึกลึงย้อนกลับมาดูความตายที่กำลังเกิดขึ้นกับขั้น ๕ ของตนในแต่ละขณะๆ ในขณะปัจจุบันตลอดเวลา คือความเกิดดับของขั้น ๕ (รูปนาม) ปัจจุบันนั่นเอง ซึ่งเป็นการหยั่งเห็นขั้น ๕ ปัจจุบันตามความเป็นจริงตามลักษณะหน้าที่ของสัมมาทิฐิในมรรคมีองค์ ๘ เมื่อพ่อค้ามีความพยายามเจริญสติกำหนดรู้ความเกิดดับของขั้น ๕ (รูปนาม) ปัจจุบันอย่างมั่นคง จึงทำให้มรรคมีองค์ ๘ เจริญมากยิ่งขึ้นและสามารถทำให้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือจึงเกิดขึ้นด้วย และพัฒนาไปสู่การบรรลุธรรมได้ในที่สุด ทำให้พ่อค้าได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน^{๑๕๓}

ความพยายามเจริญสติระลึกลึงความตายของนี้ยังเน้นให้เห็นว่า พ่อค้าได้ปฏิบัติตามส่วนหนึ่งของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร นอกจากนี้เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาถึงคาถาที่พระพุทธองค์ตรัสกับพระอานนท์หลังจากทรงพยากรณ์ว่าชีวิตของพ่อค้าจะอยู่ได้อีก ๗ วันซึ่งเป็นเนื้อหาในภัทเทกรัตตสูตรดังกล่าว ทำให้งานวิจัยฉบับนี้เห็นว่า แม้หลักฐานจะไม่ปรากฏชัดเจนว่า พระอานนท์ได้ถ่ายทอดคาถานั้นกับพ่อค้า แต่สามารถตีความได้ว่า การนำเสนอตาม

^{๑๕๐}ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๕-๓๒๐.

^{๑๕๑}พ.อ. (บาลี) ๓๑๖, พ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๓๔.

^{๑๕๒}พ.อ. (บาลี) ๒๕/๒๘๖/๖๖, พ.อ. (ไทย) ๒๕/๒๘๖/๑๒๑.

^{๑๕๓}ดูรายละเอียดใน พ.อ. (บาลี) ๓๑๗, พ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๓๔.

หลักฐานดังกล่าวละไว้ในฐานที่เข้าใจว่าได้ถ่ายทอดค่านั่นแก่พ่อค้าด้วยแต่เน้นตรงความพยายามเจริญสติระลึกถึงความตาย

ดังนั้นแม้ปรากฏตามหลักฐานว่าพ่อค้าได้ปฏิบัติเพียงส่วนหนึ่งของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรเท่านั้น แต่หากตีความตามข้างต้นย่อมเข้าใจได้ว่า พ่อค้าได้ปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรอย่างครบถ้วนโดยเน้นไปที่ความพยายามเจริญสติระลึกถึงความตาย กล่าวโดยสรุปกรณีศึกษานี้สามารถแสดงให้เห็นว่า พ่อค้าบรรลุนิพพานด้วยการปฏิบัติธรรมตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร

๔.๔.๔ กรณีศึกษาพระอานนท์^{๑๕๔}

พระอานนท์ เป็นโอรสของพระเจ้าอมิตตทนะ ซึ่งเป็นพระญาติกับเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อท่านเกิดแล้วทำพระญาติทั้งหลายให้รำงับบันเทิงใจ เพราะฉะนั้น พระประยูรญาติจึงขนานนามท่านว่า อานันทะ

เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จออกบวช และได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ได้เสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์ ซึ่งเป็นการเสด็จครั้งแรก เมื่อเหล่าพระราชกุมารบรรพชา เพื่อเป็นบริวารของพระผู้มีพระภาคเจ้า อานันทราชกุมารก็ออกบวชในสำนักพระศาสดาพร้อมกับเหล่าเจ้าสาเกยะ

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่กรุงสาวัตถี ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายได้เลือกภิกษุผู้เป็นอุปัฏฐาก มีพระอสีติมหาสาวกได้ทูลขอโอกาส แต่พระองค์ก็ทรงห้ามเสีย เพื่อเปิดโอกาสให้แก่พระอานนท์^{๑๕๕} ตามที่ท่านได้เคยตั้งความปรารถนาไว้ตั้งแต่สมัยพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าพุมุตตระ เมื่อพระอานนท์ได้รับเป็นพระอุปัฏฐากแล้ว ได้ทูลขอพร ๘ ประการ^{๑๕๖} หนึ่งในนั้นคือ พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงธรรมที่ไคล้หลังของท่านพระอานนท์ ขอให้พระองค์ตรัสข้อความนั้นแก่ท่านพระอานนท์อีกครั้ง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระอานนท์ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าทุกๆ เรื่อง ซึ่งพระองค์ทรงยกย่องพระอานนท์ว่า เป็นยอดของภิกษุสาวกผู้เป็นพหูสูต มีสติ มีคิด มีจิต และพุทธอุปัฏฐากในพระศาสนา^{๑๕๗}

^{๑๕๔}ดูรายละเอียดใน อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๖-๒๖๔, อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๕๐-๔๕๓.

^{๑๕๕}อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๒-๒๖๓, อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๕๓.

^{๑๕๖}ข้อห้าม ๔ ข้อขอร้อง ๔ ดูรายละเอียดใน อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๓, อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๕๔.

^{๑๕๗}อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๖, อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๕๓.

ภายหลังจากบวชเป็นภิกษุใหม่ไม่นานนัก ได้ฟังธรรมกถาของท่านพระปุลณมณฑานี บุตรที่ว่า “เพราะถ้อมันขันธ ๕ ตัณหา มานะและ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงมี เพราะไม่ถ้อมันขันธ ๕ ตัณหา มานะและ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี และขันธ ๕ ไม่เที่ยง” ดังนี้แล้ว พระอานนทก็ดำรงอยู่ในโศคาปีติผล^{๑๙๘}

จากข้อความนี้ ถึงแม้จะไม่ปรากฏหลักฐานเป็นที่แน่ชัดว่า พระปุลณมณฑานีบุตรได้ ฟังภัทเทภรรตตคาถา แต่จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่าท่านได้แสดงหลักปฏิบัติที่เป็นไปตาม หลักปฏิบัติในภัทเทภรรตตสูตร ดังคำกล่าวของท่านที่ว่า “การถ้อมันขันธ ๕ ด้วยตัณหา มานะและ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงมีและการไม่ถ้อมันขันธ ๕ ด้วยตัณหา มานะและ ทิฏฐิว่า ‘เรามี’ จึงไม่มี” นั้น จัดเป็นส่วนหนึ่งของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทภรรตตสูตร ดังปรากฏข้อความในพระสูตรนี้ที่ว่า “บุคคลย่อมอ่อนแอในธรรมปัจจุบัน คือ บุคคลที่พิจารณาเห็นขันธ ๕ ว่าเป็นอัตตา และบุคคลที่ไม่อ่อนแอในธรรมปัจจุบัน คือ บุคคลที่ไม่พิจารณาเห็นขันธ ๕ ว่าเป็นอัตตา”^{๑๙๙} ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระอานนทสามารถบรรลุธรรมได้ เพราะได้ปฏิบัติตามหลัก ปฏิบัติในภัทเทภรรตตสูตร คือ หลักการมั่นคงในธรรมปัจจุบัน ด้วยการไม่อ่อนแอ ไม่คลอน แคลน ในการเจริญสติกำหนดรู้ขันธ ๕ อย่างต่อเนื่อง จึงทำให้รู้เพียงรูปนามที่กำลังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่เที่ยง ไม่มีอัตตา ตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นหลักสัมมาทิฏฐิในมรรคมืองค์ ๘ เมื่อท่าน พระอานนทที่ยังเจริญสติอย่างมั่นคงและต่อเนื่อง จึงทำให้โพธิปักขิยธรรมที่เลื้อยอ้อมบังเกิดขึ้น ในขณะจิตเดียว ทำให้พระอานนทได้บรรลุธรรมได้ในที่สุด

ครั้งหนึ่ง พระอานนทได้แสดงภัทเทภรรตตสูตรให้กับภิกษุทั้งหลายได้ฟัง ภายหลัง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบจึงทรงสรรเสริญท่านว่าเป็นผู้มีปัญญา แล้วได้ตรัสภัทเทภรรตตสูตร ให้พระอานนทได้ฟังอีกครั้งหนึ่ง^{๒๐๐} จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า พระอานนทเข้าใจหลักปฏิบัติ ในภัทเทภรรตตสูตรเป็นอย่างดีจึงสามารถแนะนำภิกษุทั้งหลายให้ปฏิบัติตาม นอกจากนั้น ถึงแม้ พระอานนทจะเป็นพระโศคาบันแล้ว แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังทรงแนะนำให้พระอานนทได้ ปฏิบัติธรรมตามหลักภัทเทภรรตตสูตร โดยมีพระประสงค์ให้เร่งปฏิบัติธรรมเพื่อผลในปัจจุบัน ต่อไป^{๒๐๑}

^{๑๙๘} คุรยละเอียดใน ส.บ. (บาลี) ๑๓/๘๓/๘๕, ส.บ. (ไทย) ๑๓/๘๓/๑๔๒-๑๔๓.

^{๑๙๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๔/๒๔๒-๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๕/๓๒๒-๓๒๓.

^{๒๐๐} คุรยละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๖/๒๔๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๖/๓๒๔-๓๓๐.

^{๒๐๑} ม.อ. (ไทย) -/[๗๑].

อีกเหตุการณ์หนึ่ง ภายหลังจากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปะได้ปรารภเรื่องการจัดทำสังคายนาขึ้น และได้คัดเลือกพระภิกษุผู้เป็นอรหันต์ ๔๙๙ รูป ส่วนอีก ๑ รูปเว้นไว้ให้พระอานนทซึ่งเป็นพระเสขอยู่คือเป็นพระโศคาบัน^{๒๐๒} ครั้งนั้น ท่านพระอานนทคิดว่า “พรุ่งนี้เป็นวันประชุม การที่เราผู้ยังเป็นเสขบุคคลอยู่จะไปร่วมประชุมด้วย ไม่สมควรเลย” จึงได้ปฏิบัติธรรมทั้งเวลากลางวันและกลางคืนด้วยการเจริญสติอยู่กับขันธ ๕ ของตนตลอดเวลา^{๒๐๓} ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตร^{๒๐๔} ดังข้อความที่ว่า “บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว . . .พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน ซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้วว่า ‘ผู้มีราตรีเดียวเจริญ’”^{๒๐๕}

เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอานนทจึงพยายามในการเจริญสติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรที่เคยได้ฟังมา^{๒๐๖} โดยพยายามเจริญสติอยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง ในทุกๆ อิริยาบถความเคลื่อนไหว ตามลักษณะหน้าที่ในสติปัฏฐาน ๔ แม้ในขณะที่เอนกายลงบนเตียงเพื่อที่จะนอน ท่านก็เจริญสติอย่างมั่นคงและพยายามรักษาสติไว้ให้ต่อเนื่องตามลักษณะหน้าที่ของสัมมปธาน ๔ เมื่อทำทั้งสองพ้นจากพื้น ศรีษะยังไม่ถึงหมอน จิตของพระอานนทก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวง ไม่ถือนั่นด้วยอุปาทานขันธ บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ในที่สุด^{๒๐๗} เมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์ผล ในวันทำสังคายนา ท่านจึงด่าลงในแผ่นดินแล้วแสดงตนบนอาสนะที่ว่างไว้สำหรับท่านนั่นเอง^{๒๐๘}

ดังนั้นกรณีศึกษาของพระอานนทนี้แสดงให้เห็นว่า แม้ว่าท่านจะบรรลุธรรมในขั้นเสขภูมิแล้ว (พระโศคาบัน) ก็ยังต้องปฏิบัติตามหลักภัทเทรตตสูตรนี้จึงสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ แม้ในขั้นพระเสขภูมิอื่นๆ คือพระสกทาคามี และพระอนาคามี ถ้าจะปฏิบัติให้บรรลุธรรมถึงขั้นสูงสุดคือพระอรหันต์ ก็ต้องปฏิบัติตามหลักปฏิบัติในภัทเทรตตสูตรนี้เช่นเดียวกัน

^{๒๐๒} คุรายละเอียดใน วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๓๘/๒๗๔-๒๗๕, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๖.

^{๒๐๓} วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๓๘/๒๗๖, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๘/๓๗๘.

^{๒๐๔} คุรายละเอียดในหัวข้อ ๑.๒ หลักการใช้ความเพียร หน้า ๔๕-๔๗.

^{๒๐๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๗๗/๒๗๐, วิสุทธิ. (ไทย) ๑๗๗/๔๑๐.

^{๒๐๖} คุรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๖/๒๔๔-๒๔๗, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๖/๓๒๔-๓๓๐.

^{๒๐๗} วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๓๘/๓๗๗-๓๗๘/๒๗๖, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๘/๓๗๘/๔๓๘.

^{๒๐๘} สถาบันบัณฑิตธรรม, อธิติมหาเถรสมาคม ๘๐ พระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร, ธรรมสภาการพิมพ์), หน้า ๒๑๐.

๔.๕ สรุป

จากการศึกษาในบทนี้ ผู้วิจัยพบว่า การบรรลุธรรมหมายถึงการบรรลุเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา เมื่อบรรลุธรรมแล้วจึงสามารถเปลี่ยนสถานะจากปุถุชนเป็นพระอริยะเจ้า ตั้งแต่ชั้นพระโสดาบันขึ้นไปตามลำดับ จนถึงชั้นพระอรหันต์ หมดสิ้นอาสวะกิเลสไม่ต้องกลับมาเกิดอีกต่อไป และการที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องประกอบด้วยเหตุแห่งการบรรลุธรรมซึ่งมี ๕ ประการ คือ (๑) ด้วยการฟังธรรม (๒) ด้วยการแสดงธรรม (๓) ด้วยการสาธยายธรรม (๔) ด้วยการตรีกตรองธรรม และ (๕) ด้วยการอบรมสมาธินิมิต ทำให้ไว้ในใจด้วยดี

ข้อปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรนี้แสดงให้เห็นว่าเป็นหลักปฏิบัติที่นำไปสู่การบรรลุธรรม คือหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิบัท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชณก ๗ และมรรคมืองค์ ๘ โดยมีขันธ ๕ คือรูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธและวิญญาณขันธ เป็นอุปกรรมในการปฏิบัติ

หลักปฏิบัติในสติปัฏฐาน ปฏิบัติการใน ๔ หน้าที คือ (๑) กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน (๒) เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน (๓) จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน (๔) ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน ซึ่งมีองค์ธรรมที่เป็น ตัวถูกปฏิบัติคือการมีสติอยู่กับปัจจุบันในฐานะทั้ง ๔ และยังสามารถสังเคราะห์สติปัฏฐานลงในรูปนามได้ด้วย แม้ในทางอายตนะก็สามารถสังเคราะห์เข้าได้กับสิ่งที่ถูกรู้ในหน้าที่ทั้ง ๔ ของสติปัฏฐานกับขันธ ๕ ได้เช่นกัน

ถัดจากนั้น สัมมัปปธาน เป็นความเพียรเพื่อเผากิเลสมี ๔ หน้าทีคือ (๑) เพียรระวังกิเลสที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น (๒) เพียรละกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว ให้หมดสิ้นไป (๓) เพียรเจริญกุศลที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น (๔) เพียรรักษากุศลใหม่ที่เกิดขึ้น ให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น โดยที่ผู้ปฏิบัติเพียรเจริญสติอยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบันและรักษาสตินั้นไว้อย่างต่อเนื่องให้เจริญยิ่งขึ้น ละการคิดถึงขันธ ๕ ในอดีตที่ผ่านมา ระวังจิตใจมิให้คาดหวังขันธ ๕ ในอนาคตที่ยังไม่มาถึง ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่ปรากฏอยู่ในภัทเทกรัตตสูตรนี้

นอกจากนั้น อธิบัท ซึ่งเป็นธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จมี ๔ ประการคือ (๑) ฉันทะ คือ ความพอใจ (๒) วิริยะ คือ ความขยัน (๓) จิตตะ คือ การเอาจิตใจในสิ่งที่ทำ (๔) วิมังสา คือความไตร่ตรอง ซึ่งพบในหลักปฏิบัติที่ปรากฏพระสูตรนี้คือ การที่ผู้ปฏิบัติจะเจริญสติกำหนดรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคงโดยมีความพอใจในการกำหนดรู้และพยายามตั้งจิตรับรู้ในขันธ ๕ ปัจจุบัน มีจิตที่ฝึกฝในขันธ ๕ ปัจจุบันขณะอย่างมั่นคง ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไปกับขันธ ๕ ในอดีต หรือขันธ ๕ ในอนาคต ด้วยการไตร่ตรองขันธ ๕ ปัจจุบันทุกๆ ขณะอย่างมั่นคง

ต่อจากนั้นคือ อินทรีย์ คือความเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตของตน ประกอบด้วย ๕ องค์ธรรมคือ (๑) สัทธินทรีย์ (๒) วิริยอินทรีย์ (๓) สตินทรีย์ (๔) สมာธินทรีย์ (๕) ปัญฺณินทรีย์ ซึ่งพบในหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทภรตตสูตรนี้เช่นกัน กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติที่มีความเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตให้อยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง ด้วยการทรงใจไว้ให้อยู่กับขันธ ๕ ปัจจุบันพยายามให้ติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง ระลึกได้ก่อนที่ขันธ ๕ จะเกิดขึ้น หรือก่อนที่ขันธ ๕ จะเคลื่อนไหว ไม่ให้ผลออกไปจากขันธ ๕ ปัจจุบัน จนสามารถรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันที่มีอนิจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะได้

อีกหลักปฏิบัติหนึ่งคือ พละ หมายถึง ธรรมที่มีกำลังในการกำจัดกิเลสมี ๕ องค์ธรรม ได้แก่ (๑) สัทธาพละ (๒) วิริยพละ (๓) สติพละ (๔) สมာธิพละ (๕) ปัญญาพละ เป็นหลักปฏิบัติปรากฏในภทเทภรตตสูตร คือ การอบรมอินทรีย์ดังกล่าวข้างต้นให้มีกำลังมากขึ้น

นอกจากนั้น ยังมีโพชฌงค์ คือ องค์แห่งการตรัสรู้ ประกอบด้วย ๗ องค์ธรรม ได้แก่ (๑) สติสัมโพชฌงค์ (๒) ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ (๓) วิริยสัมโพชฌงค์ (๔) ปีติสัมโพชฌงค์ (๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (๖) สมาริสัมโพชฌงค์ (๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ โดยที่สติสัมโพชฌงค์ มีความหมายเท่ากับสติ ซึ่งองค์ธรรมเหล่านี้ปรากฏในหลักปฏิบัติปรากฏในภทเทภรตตสูตร คือ ผู้ปฏิบัติที่มีสติกำหนดระลึกรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันได้อย่างแจ่มแจ้ง ใสใจในขันธ ๕ ปัจจุบันนั้นๆ ด้วยความพยายามอย่างต่อเนื่อง ไม่กระวนกระวายในขันธ ๕ ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น จิตจะสงบจากความฟุ้งซ่านในขันธ ๕ อดีตหรือขันธ ๕ อนาคต ส่งผลให้จิตตั้งมั่นรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง จิตใจปล่อยให้อันธ ๕ ปัจจุบันดำเนินไปตามลักษณะทั้ง ๓ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

สุดท้ายที่ปรากฏในหลักโพธิปักขิยธรรมคือ มรรคมองค์ ๘ ที่ประกอบไปด้วย (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ และ (๘) สัมมาสมาธิ ซึ่งองค์ธรรมเหล่านี้เป็นหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทภรตตสูตร กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันอย่างมั่นคง จะเห็นขันธ ๕ อย่างถูกต้องคือไม่เห็นขันธ ๕ ด้วยความมีอคตาหรือมีตนอยู่ในอากัปภิกิริยาอาการต่างๆ เหล่านั้น โดยยกอารมณ์แห่งขันธ ๕ ปัจจุบันนั้นๆ ให้จิตได้รับรู้อากัปภิกิริยาอาการต่างๆ ในขณะที่กำหนดรู้ขันธ ๕ ปัจจุบันอยู่นั้น ก็เว้นจากการพุดจาใดๆ เว้นจากการประพตติผิดในกายทุจริต ๓ และเว้นจากการประกอบมิจจาชีพรูปแบบ โดยมีความพยายามที่จะระลึกรู้ในขันธ ๕ ปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง ด้วยการกำหนดรู้ขันธ ๕ ปัจจุบัน จนจิตตั้งมั่นรู้ชัดขันธ ๕ ปัจจุบันตามความเป็นจริง ไม่ฟุ้งซ่านไปในขันธ ๕ ในอดีต หรือขันธ ๕ ในอนาคต ซึ่งองค์ธรรมทั้งหมดที่กล่าวมาเป็นองค์ธรรมที่ปรากฏใน

โพธิปักขิยธรรมซึ่งจะทำหน้าที่ขับเคลื่อนนำไปสู่การบรรลุธรรม เพราะองค์ธรรมเกือบทั้งหมด จะปฏิบัติการพร้อมกันในขณะที่บรรลุธรรม

พระสาวกที่บรรลุธรรม เพราะได้ปฏิบัติตามหลักธรรมที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรนี้ ซึ่งได้นำกรณีของพระ โลมสกังคิยะ พระสมิทธิ พระอานนท์ และพ่อค้าผู้มีทรัพย์มาก มาศึกษา พบว่า การบรรลุธรรมได้ เพราะท่านเหล่านั้น ใช้หลักการบำเพ็ญเพียร หลักการระลึกถึงความตาย เป็นหลักปฏิบัติเพื่อส่งเสริมสนับสนุนในการมั่นคงกับขั้น ๕ ปัจจุบัน ด้วยการเจริญสติกำหนดรู้ ขั้น ๕ อย่างมั่นคงและต่อเนื่อง ซึ่งเป็นหลักการมั่นคงในธรรมปัจจุบัน หลักปฏิบัติทั้งหมดเป็น หลักปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในภัทเทรตตสูตรนี้

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร” นั้น ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ ได้แก่ เพื่อศึกษาความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตร เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร เพื่อศึกษาภัทเทกรัตตสูตรกับการบรรลุนิพพาน การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าเอกสารจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา และรวมไปถึงตำรา เอกสาร งานวิทยานิพนธ์หรืองานวิจัยต่างๆ ของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้สามารถได้บทสรุปและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ ทำให้พบประเด็นคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ดังต่อไปนี้

ผู้วิจัยพบว่า การศึกษาความเป็นมา ความสำคัญ และเนื้อหาของภัทเทกรัตตสูตร เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ซึ่งสามารถสรุปได้เป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ (๑) ความเป็นมาของภัทเทกรัตตสูตร ด้วยพระสูตรนี้ตั้งชื่อตามเนื้อหาสาระของพระสูตร ซึ่งมีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติธรรมให้บรรลุถึงความเป็นผู้เจริญในธรรม ที่จะเข้าถึงได้ในปัจจุบัน เนื่องจากมีพระภิกษุกลุ่มหนึ่งได้เข้ามาเฝ้าพระบรมศาสดาถึงที่ประทับ ณ วัดพระเชตะวัน กรุงสาวัตถี พระองค์ทรงเล็งเห็นอหิชาสัยของพระภิกษุทั้งหลายที่พอที่จะตรัสรู้ได้ในปัจจุบัน จึงทรงแสดงพระสูตรนี้ โดยมีพระประสงค์ให้เร่งปฏิบัติธรรมเพื่อผลในปัจจุบัน สาเหตุการเกิดพระสูตรจึงเป็นไปตามอหิชาสัยของผู้ฟัง ซึ่งจัดเป็นประเภท ปรัชญาสาย ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ใช้รูปแบบและวิธีการนำเสนอระดับย่อย ๓ รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบและวิธีการนำเสนอประเภทคาถาหรือความร้อยกรอง รูปแบบและวิธีการนำเสนอโดยการตั้งประเด็นถามตอบเอง และรูปแบบและวิธีการการกล่าวสรุปย่อปิดท้าย (๒) ภัทเทกรัตตสูตรมีความสำคัญ เนื่องจากแสดงให้เห็นถึงหลักการปฏิบัติและข้อปฏิบัติเบื้องต้นแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ แม้ได้ปฏิบัติเพียง ๑ วัน กับ ๑ คืน ก็สามารถเจริญในธรรมได้ ซึ่งจะส่งผลให้สามารถบรรลุนิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้

นอกจากนี้ ยังพบว่าพระพุทธเจ้าไม่เพียงแต่แสดงกัณฑ์เทวรัตตสูตรนี้ ที่วัดพระเชตะวันเท่านั้น แต่ยังทรงแสดงพระสูตรนี้ ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์อีกด้วย ซึ่งยิ่งย้าให้เห็นถึงความสำคัญของพระสูตรนี้ (๓) ในส่วนเนื้อหา เป็นพื้นฐานความรู้ที่จะนำไปศึกษาวิเคราะห์ให้เข้าใจถึงหลักปฏิบัติตามกัณฑ์เทวรัตตสูตรได้

หลักปฏิบัติในกัณฑ์เทวรัตตสูตรที่ผู้วิจัยสนใจ คือหลักการระลึกอย่างชัดเจนเข้าใจชัดเจนเห็นแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หลักการใช้ความเพียร และหลักการระลึกถึงความตาย โดยที่ผู้วิจัยพบว่า

(ก) หลักการระลึกอย่างชัดเจนเข้าใจชัดเจนเห็นแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจนนั้น จะต้องประกอบไปด้วยหลักการย่อย ๓ หลักการ คือ (๑) การไม่คำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องไม่คิดถึงขั้น ๕ หรืออายตนะในอดีตที่ผ่านมาแล้ว ที่ได้ผ่านพ้นไปแล้วและได้ดับไปแล้ว ปัจจุบันเป็นธรรมที่ไม่ได้มีปรากฏอยู่ ผู้ปฏิบัติไม่ควรที่จะหวนระลึกคิดถึงและยึดมั่นถือมั่นขั้น ๕ หรืออายตนะที่ผ่านไปแล้วด้วยตัณหา เพราะความทะยานอยากดังกล่าวจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ นอกจากนั้น ยังเป็นสาเหตุที่ทำให้จิตใจตกไปสู่ความฟุ้งซ่านได้อีกด้วย เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว (๒) การไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่คาดหวังถึงขั้น ๕ หรืออายตนะที่ยังไม่มาถึง เพราะการคาดหวังถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึงดังกล่าว เป็นสาเหตุที่ทำให้ตัณหา (ความทะยานอยาก) และทิฏฐิ (ความยึดมั่นถือมั่น) อาศัยความพลัดพลินเกิดขึ้น ความทุกข์จึงปรากฏขึ้นเนื่องจากสภาพปัจจุบันไม่เป็นไปตามที่ตนปรารถนา และยังทำให้จิตกวัดแกว่ง จิตซัดสาย ส่งผลให้ฟุ้งซ่านในที่สุด จึงไม่ควรคาดหวังถึงขั้น ๕ หรืออายตนะที่ยังไม่มาถึง (๓) การเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบันไม่มัวนอนง่วง ไม่คลอนแคลน เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น จึงสามารถอธิบายได้เป็น ๒ ประเด็น คือ การไม่มัวนอนง่วงในธรรมปัจจุบันและการมัวนอนง่วงในธรรมปัจจุบัน

(ข) หลักการใช้ความเพียรที่ปรากฏพระสูตรนี้ เป็นการกล่าวถึงผู้มีราตรีเดียวเจริญ จักต้องเป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันกลางคืน ขยันในการเจริญสติในการตามกำหนดรู้ขั้น ๕ ปัจจุบันในแต่ละขณะ ๆ ตั้งแต่แรกเริ่มในการปฏิบัติจนกระทั่งถึงจบการปฏิบัติ ซึ่งเป็นความเพียรตามลักษณะหน้าที่ในชาคริยานุโยค ผู้ปฏิบัติที่มีความเพียรตามลักษณะของพระสูตรนี้ จะต้องขยันตื่นตัวอยู่โดยการตามรู้ชัดถึงธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ ณ ปัจจุบันขณะตลอดเวลา ทั้งในการเดินจงกรมหรือนั่งสมาธิอย่างมั่นคงและต่อเนื่องทั้งกลางวันจนถึงกลางคืน ไม่เห็นแก่การนอน ไม่ประกอบในสุขในการนอนหลับ นอนในยามกลาง ๔ ชั่วโมง ต่อจากนั้นลุกขึ้นชำระจิตให้สะอาดจนตลอดคยามสุดท้าย จึงจะถือว่าเป็น ผู้มีชีวิตอยู่เพียงแต่คืนเดียวก็นับว่าเป็นผู้เจริญ

(ค) หลักการระลึกถึงความตาย พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงการระลึกถึงความตายในพระสูตรนี้ โดยทรงมีพุทธประสงค์ให้บุคคลได้รับแรงจูงใจประกอบความเพียรในการปฏิบัติ การระลึกถึงความตายตามสาเหตุในลักษณะต่างๆ จะเป็นเหตุที่ทำให้เกิดความเพียร เพราะการระลึกถึงความตายเป็นอุบายปลุกเร้าคุณธรรม หรือ โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล เป็นความคิดเชื่อมโยงให้เกิดการลงมือกระทำด้วยความรู้สึกตื่นตัว ไม่ประมาท แรงจูงใจในการปฏิบัติต่อไป เริ่มจาก การพิจารณาความตายโดยชีวิต ผู้ปฏิบัติที่พิจารณาว่า ความตายนั่นเป็นความวิบัติของร่างกาย โดยร่างกายนี้เป็นของสาธารณะแก่สัตว์ทั้งหลาย และปัจจัยที่ทำให้ถึงความตายนั่นก็มีจำนวนมาก จากนั้นพิจารณาความตายโดยอายุ ผู้ปฏิบัติที่พิจารณาว่า ชีวิตของเรานี้เป็นชีวิตที่น้อยมนุษย์ที่มีอายุยืนยาวมากที่สุด อย่างมากก็เป็นอยู่ได้เพียงแค่ ๑๐๐ ปี เกินกว่า ๑๐๐ ปีไปก็มีบ้าง แต่ก็ มีน้อย สุดท้ายพิจารณาความตายโดยขณะ ผู้ปฏิบัติที่พิจารณาว่า ระยะเวลาแห่งชีวิตนี้สั้นจนไม่น่าวางใจ ช่วงขณะหนึ่งความตายจะเกิดขึ้นกับเราในทุกๆ ขณะเลย หายใจเข้าแล้ว ไม่หายใจออกก็ตาย หายใจออกแล้ว ไม่หายใจเข้าก็ตาย หรือแม้แต่จิตของเรานั้นมีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ในแต่ละขณะๆ ชีวิตของเราเหมือนตายแล้วในแต่ละขณะๆ นั้น

ความรู้ในเรื่องเนื้อหา หลักการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรเป็นพื้นฐานที่ทำให้ผู้วิจยสามารถศึกษาภัทเทกรัตตสูตรกับการบรรลุธรรมแล้วพบว่า

การบรรลุธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา เมื่อบรรลุธรรมแล้วเป็นพระอริยะเจ้าทั้งหมด ๔ ระดับชั้น ตั้งแต่ชั้นพระโสดาบันขึ้นไป จนถึงชั้นพระอรหันต์ หมดสิ้นอาสวะกิเลส ไม่ต้องกลับมาเกิดอีกต่อไป ซึ่งการบรรลุธรรมจะต้องประกอบด้วยเหตุแห่งการบรรลุธรรมมี ๕ ประการ คือ (๑) ด้วยการแสดงธรรม (๒) ด้วยการฟังธรรม (๓) ด้วยการสาธยายธรรม (๔) ด้วยการตรีกตรองธรรม และ (๕) ด้วยการอบรมสมาธินิมิต

หลักการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมมี ๗ หมวด ได้แก่ สติปัญญา ๔ สัมมัตถิยาน ๔ อธิปัตถ ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ ธรรมในแต่ละหมวดนี้มีความสมบูรณ์ในตัว การปฏิบัติตามหลักปฏิบัติใดหมวดหนึ่งอย่างสมบูรณ์ มีผลเท่ากับปฏิบัติธรรมในหมวดที่เหลือ หมวดธรรมทั้ง ๗ จำแนกแล้วมี ๗๗ หน้าที่แตกต่างกันเป็นองค์ธรรมเดียวกัน เมื่อสรุปแล้ว หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมมีเพียง ๑๔ องค์ธรรม โดยมีสัมมัตถิยาน ๔ เป็นตัวขับเคลื่อนให้องค์ธรรมที่เหลือทำหน้าที่อย่างสมบูรณ์ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร

การบรรลุธรรมคือเป้าหมายของหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร คือหลักการมั่นคงอยู่กับธรรมปัจจุบัน และหลักการมีความเพียร เป็นหัวข้อธรรมที่ปรากฏในหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม คือสติปัญญา ๔ และสัมมัตถิยาน ๔ เป็นวิธีการปฏิบัติจริงที่สามารถทำให้บรรลุ

ธรรมได้ เมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรอย่างสมบูรณ์ย่อมครอบคลุมหลักการปฏิบัติทั้ง ๘ หมวดธรรมข้างต้นและเป็นไปเพื่อการบรรลุธรรม ดังนั้นหากปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตรอย่างต่อเนื่องย่อมสามารถเป็นผู้บรรลุธรรม ซึ่งงานวิจัยนี้ได้นำกรณีของพระโลมสกังคิยะ พระสมิทธิ พระอานนท์ และพ่อค้าผู้มีทรัพย์มาก มาเป็นกรณีศึกษา ซึ่งทำให้สามารถเข้าใจถึงประเด็นนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ในปัจจุบันจะพบว่าผู้สนใจในการเข้าปฏิบัติธรรมและมีสำนักปฏิบัติธรรมมากมายหลายสำนัก ซึ่งมีเทคนิควิธีการสอนกันไปหลากหลาย ฉะนั้น เพื่อเป็นแนวทางให้กับผู้แสวงหาความดับทุกข์ ผู้เข้ารับการปฏิบัติธรรมหรือผู้ที่สนใจควรทราบถึงหลักการปฏิบัติที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักปฏิบัติไว้ในพระสูตรต่างๆ เมื่อมีความเข้าใจอย่างแท้จริงจะสามารถปฏิบัติได้ถูกต้อง เพราะแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์นั้น ไม่ว่าจะปรากฏอยู่ในพระสูตรไหน จะต้องไม่ขัดแย้งกัน ในขณะที่เดียวกันองค์ธรรมในพระสูตรนั้นๆ จะต้องเป็นไปในลักษณะที่ส่งเสริมหรือสนับสนุนให้ไปในแนวทางเดียวกัน

นอกจากนี้ บุคคลที่สนใจในเนื้อหานี้ ควรหาหนังสือ หรือเอกสารที่เกี่ยวข้องมาศึกษาประกอบ เนื่องจากการนำเสนอในรูปแบบของการทำวิจัยเรื่องความเป็นอนัตตตยาต่อการเข้าใจของบุคคลทั่วไป เพื่อให้การนำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในพระสูตรนี้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น โดยบุคคลทั่วไปที่สนใจควรศึกษาให้เข้าใจเรื่องชั้น ๕ สามัญญลักษณะแห่งชั้น ๕ ในไตรลักษณ์ ปัจจุบันขณะ หลักอริยสัจ ๔ และโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ นอกจากนี้ควรนำความรู้ที่เกิดขึ้นนำมาประพฤติปฏิบัติจริง เพราะจะทำให้เข้าใจในหลักปฏิบัติในพระสูตรนี้ได้ชัดเจน และพัฒนาไปสู่การบรรลุธรรมได้ในที่สุด

การวิจัยในครั้งนี้มุ่งศึกษาถึงหลักการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในภัทเทกรัตตสูตร ในขณะที่ดำเนินการวิจัยมีประเด็นที่เกี่ยวข้องน่าสนใจ ควรศึกษาวิจัยเพิ่มเติม ได้แก่

๑. ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติที่ปรากฏในอนัตตลักษณะสูตรกับการบรรลุธรรม
๒. ศึกษาวิเคราะห์ขณะปัจจุบันกับอริยสัจ ๔
๓. ศึกษาวิเคราะห์หลักอนุปัสสนาในภัทเทกรัตตสูตร
๔. ศึกษาวิเคราะห์ขณะปัจจุบันกับหลักปฏิจสงฺฆูปบาท

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

(๑) พระไตรปิฎก :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . ปกรณ์วิเสศภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕ - ๒๕๔๓.

มหาหมกฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาหมกฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๕ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ธรรมภาคปฏิบัติ ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๑.

จำนวน ๕ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

จิตตวนุ โณ ภิกขุ. วิปัสสนาภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

ชนิด อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. **วิปัสสนาภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ดิช นัท ฮันท์. **ปาฏิหาริย์ผู้ตื่นอยู่ (The Miracle of being Awake)**. พระประชา ปสนุนธมฺโมแปล. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๑.

ปัญญา ไข่ข้างบาง, **ธรรมอธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก**, กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๘.

บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจสงมุปบาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์, ๒๕๓๘.

พร รัตนสุวรรณ, **คำบรรยายพุทธปรัชญา ภาค ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, จำนวน ๒ ภาค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน. ๒๕๓๒.

_____. **พุทธวิทยา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, จำนวน ๒ เล่ม. เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗. หน้า ๕๗.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระคันธสารากิจังส์, **สอสงฆวธรรม**, ตรวจชำระโดยพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), กรุงเทพมหานคร : ห.จ.กไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๑.

_____. **โพธิปักขิยธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บุญศิริ, ๒๕๔๕.

พระญาณชเถระ(แลดีสชาติ), **อภิธมตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, พระคันธสารากิจังส์ แปลและเรียบเรียง. โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์ จอมทอง กรุงเทพฯ, ๒๕๔๖.

พระธรรมปาละเถระ. **สัจจะสังเขป**, แปลและอธิบายโดยพระคันธสารากิจังส์. กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ.๘). **คำบรรยายการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สหธรรมิก, ๒๕๔๘.

_____. **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

_____. **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ : ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป**. ม.ป.ท., ๒๕๕๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

_____ . **ต้นกำเนิดจากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”**. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗.

พระมหาณรงค์ศักดิ์ ฐิติญาโณ, **พระอภิธรรมปิฎก ๑**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) Phra Brahmagunabhorn (P.A. Payutto). **พจนานุกรมพุทธ**

ศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม Dictionary of Buddhist. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.

กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้งแมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕.

พระภัททันตะ อาสภเถระ. **วิปัสสนาที่ป็นฎีกา**. กรุงเทพมหานคร : ไทสภาวิทยา, ๒๕๑๘.

พระพุทธโฆษาจารย์. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล**

พิมพ์ครั้งที่ ๔ , กรุงเทพฯ : บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖.

พระโพธิญาณมุนี, **หลวงปู่ฝายไผ่**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรือนธรรม, ๒๕๒๘.

พระมหาไสว ญาณวีโร. **อนุสรณ์พระวิปัสสนาจารย์ รุ่นที่ ๒๓**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์.

กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๒.

_____ . **วิปัสสนาธุระ ภาคปฏิบัติ**. แปลและเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร, ตรวจชำระโดย พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๕, Ph.D). โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๐.

_____ . **มหาสติปัฏฐานสูตรทางสุนิพพาน**. เรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์. ตรวจชำระโดย พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๕, Ph.D). กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พุทธทาสภิกขุ. **โพธิปักขิยธรรม ธรรมสูงสุดแห่งความรู้แจ้ง ๓๗ ประการ**. กรุงเทพมหานคร .
ธรรมสภา, ม.ป.ป.

สถาบันบัณฑิตธรรม. **อสีติมหาเถระสาวก ๘๐ พระอรหันต์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา.
ม.ป.ป.

(๒) วิทยานิพนธ์

มาลี อาณากุล. “ศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะกับวิสุทธิมรรค และวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักอ้อมน้อยกับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์”.

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ). บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๕.

แม่ชีระวีวรรณ ทุมมาจารินี. “การศึกษาสภากาญจนาเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐

นัตติมา ชูดวงแก้ว. “การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

นันทพล โรจนโกศล. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

ณัชชา ธารสนธยา. “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในคณกโมกข์กาลานสูตร”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระครูวิรัช วิริยธมฺโม. “ศึกษาเกี่ยวกับวิริยะในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระณัฐกิตติ อนารโท (มุขเหง้า). “ศึกษาหลักมรณสติในพระไตรปิฎก”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาอดุลย์ ยโสธโร. การศึกษาวิเคราะห์บัณฑิตเจ้าเกี่ยวกับการบรรลุธรรม. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

(๓) ภาษาอังกฤษ

Gethin, R.M.L. **The Buddhist Path To Awakening**. printing. Oxford : Oneworld, 2003.

Sayadaw U Jatila. **Dhamma Discourses** . Yangon (Myanmar) : Buddha Sasana Nuggaha Organization, 1994.

ภาคผนวก

ภัทเทภกรัตต์

สิ่งล่วงแล้ว	แล้วไป	อย่าไฝหา
ที่ไม่มา	ก็อย่าพึง	คะนึ่งหวัง
อันวันวาน	ผ่านพ้น	ไม่วนวัง
วันข้างหน้า	หรือก็ยัง	ไม่มาเลย
ผู้ใดเพื่อน	เห็นชัด	ปัจจุบัน
เรื่องนั้น	แจ่มกระจ่าง	อย่างเปิดเผย
ไม่ถ่วงง่วน	คลอนคลั่ง	ดังเช่นเคย
รู้แล้วเลย	ยิ่งเร็ว	ให้ก้าวไป
วันนี้เอง	เร่งกระทำ	ซึ่งหน้าที่
อันวันตาย	แม่พรงนี้	ใครรู้ได้
เพราะไม่อาจ	บอกปิด	หรือผลัดไว้
ต่อความตาย	และมหา	เสนามัน
ผู้มีเพียร	เวียนเป็น	อยู่เช่นนี้
ทั้งทิพา	ราตรี	แข็งขยัน
นั่นแหละผู้	ภัทเท	กรัตต์ อัน
สัตบุรุษ	ผู้รู้ท่าน	กล่าวกันเอย

พุทธทาสภิกขุ

ภาคผนวก ก

สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์

สิ่งที่ปิดบังขณะปัจจุบันนั้น ได้แก่ ไตรลักษณ์ที่ทำให้เกิดวิปlass คือความเห็นผิด เข้าใจผิด จำผิดขึ้นเพราะไม่รู้แจ้งในกฎแห่งธรรมชาติคือพระไตรลักษณ์ ที่ไม่แจ้งในไตรลักษณ์ ก็เพราะมีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์อยู่ คือ

๑. สันตติ ปิดบัง อนิจจัง สันตติ คือ ความสืบทอดของรูปนามที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็วเหลือเกิน จึงทำให้ไม่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามและของรูป ทำนองเดียวกับที่เห็นแสงไฟที่รูป ซึ่งแกว่งหมุนเป็นวงกลมอย่างรวดเร็ว ๆ ในที่มีมืด ๆ จึงทำให้เห็นไปว่าแสงไฟนั้นติดกันเป็นพิศ เป็นวงกลมไปเลย ฉะนั้น เมื่อไม่เห็นความเกิดดับ ก็ทำให้เข้าใจผิดไปว่ารูปนามนี้ไม่มีการเกิดดับ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนเราเขา เป็นของสวยงามน่าชื่นชมยินดี ต่อเมื่อได้กำหนดจนเกิดปัญญาเห็นความดับไปของนามของรูปอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งแล้ว จึงจะทำลายความวิปlass ที่เห็นว่าเที่ยงว่ายั่งยืน และประหลาด มานะได้

๒. อิริยาบถ ปิดบังทุกข์ อันความทุกข์เวทนาทั้งหลาย ตามปกติเป็นส่วนมากนั้นเกิดจากอิริยาบถ เช่น นั่งมากก็เมื่อยเกิดทุกข์เวทนาจนมาแล้วทนอยู่ไม่ได้ เดินมากก็เมื่อยทนไม่ได้ ยืนมากก็ทนไม่ไหว แม้แต่นอนมากก็ลำบากทนอยู่ไม่ได้ นานเหมือนกัน อิริยาบถเก่าเป็นทุกข์นั้นย่อมรู้เห็นกันทั่วไปได้โดยง่าย เมื่อนั่งนานก็เมื่อยทนไม่ได้จึงลุกเดิน ก็นึกว่าการเดินนั้นเป็นสุขสบายเพราะหายเมื่อย เดินนานหน่อยก็เหนื่อยทนไม่ได้ก็จึงนอน ก็นึกว่าการนอนนั้นเป็นสุขสบายเพราะหายเหนื่อย คือเห็นว่าอิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่นั้นเป็นสุข เพราะขณะที่เปลี่ยนใหม่ ๆ นี้ทุกข์เวทนายังไม่ทันเกิด แท้จริงอิริยาบถเก่าเป็นทุกข์ อิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่ก็จะเป็นทุกข์อีกเหมือนกัน รวมความว่า หนีทุกข์เก่าไปสู่ทุกข์ใหม่นั้นเอง อิริยาบถเก่านั้นเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะทุกข์เวทนายากำลังมีอยู่ แต่อิริยาบถใหม่ก็ไม่สามารถพ้นทุกข์ไปได้ จะต้องสำแดงให้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างแน่นอนไม่เร็วก็ช้า

อิริยาบถเก่าที่กำลังมีทุกข์เวทนาอยู่ เป็นที่ตั้งแห่ง โทมนัส อิริยาบถใหม่ที่นี่ถือว่าเป็น
สุขนั้นก็เป็นที่ตั้งแห่ง ตัณหา คือ อภิชฌา แต่ว่าการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น เพื่อกำจัด
อภิชฌา และโทมนัส ทั้งสองอย่าง

ที่กล่าวมานี้ เป็นการกล่าวถึงการเห็นทุกข์เวทนา ซึ่งผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน
ย่อมจะเห็นทุกข์เวทนามาก่อนเป็นเบื้องต้น เพราะทุกข์เวทนาเป็นของหยาบ เห็นได้ง่าย ขั้นที่สอง
จึงจะเห็นสังขารทุกข์ที่จะต้องถูกเบียดเบียนโดยความเกิดดับอยู่เป็นนิจ ต่อไปก็เห็น ทุกข์ลักษณะ
คือ ความเกิดดับเป็นขั้นที่สาม และจะปรากฏทุกข์สังขาร เป็นขั้นสุดท้าย

ทุกข์เวทนา เห็นได้ในอิริยาบถเก่า เห็นสังขารทุกข์ได้ในอิริยาบถใหม่ และสามารถ
เห็นทุกข์ลักษณะได้เมื่อกำหนดนามรูป จนสันตติชัค และจะเห็นทุกข์สังขาร ได้ในสังขารูปเบกขา
ญาณที่แก่กล้า มีกำลังพอที่จะอนุโลมให้เห็น อริยสังขาร ทั้ง ๔ ได้ เมื่อเห็นทุกข์ ก็ทำลายวิปลาส
ธรรมที่เห็นว่าสุข ว่าสบายนั้นได้ และประหารตัณหาหลงได้

๑. ฉนัตถุญา ปิตบังอนัตตา ฉนัตถุญา คือ ความสำคัญว่าเป็นก้อน เป็นแห่ง
ความสำคัญว่าเป็นก้อนเป็นแห่งนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่าเป็นตัวเป็นคน เป็นคนเป็นสัตว์ ที่ว่า
เป็นคนก็สำคัญเอาหมดทั้งก้อนหมดทั้งแห่งนี้ว่าเป็นคน ถ้าย่อยก้อนนี้แห่งนี้ออกไปแล้ว ก็จะมี
แต่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เท่านั้นเอง หาสิ่งที่เป็นคนเป็นคนเป็นตัวนั้นไม่มีเลย ถ้ายัง
ถือทั้งก้อนทั้งแห่งว่าเป็นคนอยู่ ก็ย่อมจะเข้าใจผิดไปว่าเป็นของเที่ยง เพราะยังยืนอยู่บนสลิปๆ ปี
เป็นสุข เป็นสาระ สวยงามน่ารักน่าใคร่ เมื่อเห็นอนัตตา ก็ทำลายวิปลาสว่า เป็นตัวเป็นคนบังคับ
บัญชานั้นได้ และประหารทิฏฐิลงได้

สิ่งที่ปกปิดพระไตรลักษณะทั้งสันตติ (ความเที่ยง) อิริยาบถ (ความสุข) และฉน
ัตถุญา (ตัวตน) เป็นความรู้สึกที่เราเข้าใจและคุ้นเคยมาช้านานจนกลายเป็นความยึดมั่นถือมั่น
และเชื่อว่าเป็นความจริงไปแล้ว สิ่งปกปิดทั้ง ๓ นี้ จึงมีอิทธิพลต่อความจำ ความคิด และทัศนคติ
(ความเห็น) ของเราอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดความจำที่ผิดพลาด (สัญญาวิปลาส) คือ เลือกรำแต่
ส่วนที่ให้ความรู้สึกที่ดี มีความสุข มีตัวเรา มีของของเราเป็นประธาน ไม่เคยนึกถึงว่ามีลักษณะ
ตรงกันข้ามอยู่ด้วย คือ อสุภะ (ความไม่สวยงาม) ทุกขะ (สภาพที่ทนอยู่ไม่ได้) อนัตตะ (สภาพที่

บังคับบัญชาไม่ได้) และ อนิจจะ (สภาพที่แปรเปลี่ยนไปตลอดเวลา) เมื่อเลือกจำแต่ส่วนเดียว ความคิดที่ตามมาจึงเป็นความคิดที่ผิด (จิตตวิปาส) ด้วย คือ คิดว่าชีวิตควรมีแต่สิ่งที่เป็น สุขะ (สิ่งที่สวยงาม) สุขะ (สภาพที่มีแต่ความสุข) อัตตะ(สภาพที่เป็นตัวเป็นตนและบังคับบัญชาได้) เกิดเป็นพฤติกรรมการดูแลชีวิตด้วยวัตถุธรรมภายนอก เพื่อรักษาความรู้สึกทั้ง ๓ (สุข สุข อัตตะ) ให้เป็นนิจจะ (เที่ยง) แล้วหลอกตัวเองด้วยความคิดนั้น สัมผัสความจำผิด ความคิดผิดดังกล่าวจนกลายเป็นความเห็นผิด (ทัญญูวิปาส) อันเป็นความวิปาสที่ลึกซึ้งและมั่นคงยิ่งกว่าการจำและการคิด ความเห็นผิดนี้จะย้อนกลับมาสนับสนุนความจำและความคิดเดิมที่ผิด ๆ นั้นให้มั่นคงเช่นกัน

เมื่อสิ่งปิดบังทั้ง ๓ เป็นเหตุของความติดยึด การถ่ายถอนความติดยึดดังกล่าวจึงไม่ใช่สิ่งที่ทำได้ง่ายนัก ธรรมเนียมที่สามารถถ่ายถอนและทำลายสิ่งที่ปิดบังใดรัลक्षणโดยตรง มีเพียงวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้น เมื่อสิ่งปิดบังถูกทำลายแล้ว วิปาสธรรมซึ่งเป็นผลที่ต้องถูกทำลายด้วย เพราะธรรมทั้งหลายย่อมเป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน เมื่อทำลายเหตุหมดแล้ว ผลก็หมดไปด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า วิธีการทำลายเครื่องปิดบังมีทางเดียว คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยใช้หลักการและวิธีการของสติปัญญา ๔ ในสันตติ อริยาบท และฆนตัญญา นั้นความจริงแล้วเป็นลักษณะที่เกี่ยวข้องต่อเนื่องกัน จนเกือบเป็นลักษณะเดียว เหมือนกับการกล่าวถึง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การทำความเข้าใจลักษณะสภาวะธรรมใดสภาวะธรรมหนึ่ง ย่อมคลี่คลายสภาวะธรรมที่เหลือด้วย ยกตัวอย่างเช่น การคลี่คลายและทำความเข้าใจสันตติ อันเป็นความสืบทอดรวดเร็วไม่ขาดสาย เนื่องจากชีวิตประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๒ ส่วน คือ รูปธรรมและนามธรรม ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นและดับสลายไปพร้อมกับการเกิดขึ้นใหม่อย่างรวดเร็ว สติปัญญา ๔ จึงมุ่งการสังเกตไปที่กิริยาทำทาง (รูป) และความรู้สึกนึกคิด (นาม) ที่เราใช้ (รูปนาม) อยู่ทุกวันนี้ แต่ไม่เคยระลึกว่ากิริยาทำทางเกิดขึ้นก่อน หรือความรู้สึกนึกคิดเกิดก่อน การสังเกตทำให้รู้ว่ากิริยาทำทางกับความรู้สึกนึกคิดเป็นคนละส่วนกัน ความรู้สึกนึกคิดเกิดขึ้นและสิ้นสุดลงก่อน จึงมีกิริยาอาการแสดงตามที่คิด เมื่อแสดงกิริยาอาการสิ้นสุดลง จึงมีความคิดใหม่ขึ้น การสิ้นสุดของความคิดใหม่ อุปการะให้มีกิริยาทำทางที่ต่อเนื่องตามมา ในแต่ละกิริยาอาการและความรู้สึกนึกคิดมีอายุของตนเองและเป็นคนละส่วนกัน การยอมรับลักษณะของความขาดตอนเช่นนี้จึงจะทำลายสันตติได้ เป็นต้น

สรุปได้ว่าการเพิกถอนสิ่งที่ปกปิดไตรลักษณ์ เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์นั้น คือ การกำหนดรูปนามในปัจจุบันอารมณ์ให้ต่อเนื่องตามวิธีการที่เรียกว่า การเจริญวิปัสสนา โดยมีหลักโพธิปักขิยธรรม มีสติปัญญาน ๔ เป็นต้น เป็นองค์ขับเคลื่อนนำไปสู่จุดหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนาคือพระนิพพาน

ภาคผนวก ข

การตามเห็นแจ้งธรรมปัจจุบันด้วยอนุปัสสนา ๗

เริ่มจากพุทธคำรัสว่า “บุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบัน” ซึ่งคำว่า “เห็นแจ้ง” ในที่นี้มีความหมายตรงกับคำว่า “วิปัสสนา” ซึ่ง มีความหมายว่า ปัญญาที่เห็นแจ้งโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของสภาวะธรรมรูป สภาวะธรรมนาม หรือรูปกับนาม^{๘๕} ในปัจจุบัน ขณะที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ตามความเป็นจริงว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ว่าตัวตนที่สามารถบังคับบัญชาได้^{๘๖} จึงมีความหมายตรงกับการเห็นแจ้งในพระสูตรนี้ ที่ต้องเห็นแจ้งด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ดังคำกล่าวของพระอรชกถาจารย์ที่ว่า บุคคลผู้เข้าถึงธรรมแม้ปัจจุบันในธรรมใด ๆ (ต้อง) เห็นแจ้งธรรมนั้นด้วยอนุปัสสนาทั้ง ๗^{๘๗} เพราะ คำว่า วิปัสสติ [พึงเจริญวิปัสสนาญาณให้รู้แจ้ง] คือ การหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริงด้วยอนุปัสสนาและอนุปัสสนาจะไม่มีแก่ผู้ปราศจากสติ^{๘๘}

บุคคลผู้มีวิปัสสนานั้นย่อมไม่คำนึงถึงอดีตและไม่มุ่งหวังอนาคตและประกอบด้วยสติเห็นแจ้งธรรมปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง ย่อมไม่เกิดความรู้สึกว่าผูกพันด้วยความกำหนดยินดี^{๘๙} ในรูปธรรมและนามธรรม (ขันธ ๕) นั้นว่า เป็นตัว เป็นตน เป็นหญิง เป็นชาย พระองค์จึงทรงตรัสว่า เป็นบุคคลที่ไม่อ่อนแอในธรรมปัจจุบัน คำว่า ไม่อ่อนแอ ไม่คลอนแคลนนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อทรงแสดงวิปัสสนาและปฏิบัติวิปัสสนา^{๙๐}

ธรรมคำว่า วิปัสสนา มี ๒ ประเภท คือ ปัจจกขวิปัสสนา และ อนุমানวิปัสสนา ในบรรดาวิปัสสนาสองอย่างนั้น พึงทราบว่า ญาณที่ทำการกำหนดรู้พิจารณาได้เห็นรูปนามที่เกิดขึ้นโดยประจักษ์เหมือนกับได้สัมผัสด้วยมือ ฉะนั้น ท่านเรียกว่า ปัจจกขวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติ

^{๘๕}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๕/๗๕.

^{๘๖}แม่ชีระวีวรรณ ธมฺมาจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, หน้า ๗.

^{๘๗}วิปัสสนา หมายถึง อนุปัสสนา ๗ ประการ คุรายละเอียดยใน ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๑๕.

^{๘๘}ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๖๖๘.

^{๘๙}ว.อ. (บาลี) ๓/๓๒๕/๕๗๒, พ.ม.อ. (บาลี) ๘/๑๐๕.

^{๙๐}ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/๒๑๕.

ย่อมรู้สภาวะลักษณะของรูปนามตามความเป็นจริงของรูปนามที่แท้จริง ด้วยปัจจักขวิปัสสนา ญาณนี้นั้นเทียว รู้กระทั่งอนิจจลักษณะเป็นต้นที่เป็นลักษณะของการเกิดดับได้ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติผู้จึงควรที่จะเจริญปัจจักขวิปัสสนานี้เท่านั้นโดยไม่ขาดสาย นับตั้งแต่ เริ่มต้นของการลงมือเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งถึงขั้นอนุโลมญาณ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า “วิปัสสนา” แปลว่า ธรรมเครื่องรู้เห็นรูปนามตามสภาวะแห่งไตรลักษณ์ หมายถึง ปัญญา^{๔๕} ที่หยั่งรู้สภาวะ (ปรากฏการณ์) ของสภาวะธรรม อารมณ์ภายในกายใจ หรือรูปกับนาม^{๔๖} ตามความเป็นจริงว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตน ซึ่งหลักการของวิปัสสนานี้พระพุทธเจ้าทรงเน้นให้ผู้ปฏิบัติอยู่กับปัจจุบันขณะให้มากที่สุด ดังปรากฏพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตร เช่นว่า ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ คจฺจนฺโต วา คจฺจามิติ ปชานาติ.

ธรรมที่เป็นปัจจุบัน คือสภาวะธรรมที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนั้นๆ นั่นเอง ดังพระบาลีอุทเทสที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงคำที่เป็นอาชารวีเสสนะกล่าวคือคำว่า ตตฺถ ตตฺถ แปลว่า “ในทีนั้น ๆ” ไว้โดยทรงมีพระประสงค์ให้ผู้ปฏิบัติควรรู้ชัดซึ่งสภาวะธรรมในขณะที่สภาวะธรรมนั้นกำลังเกิดขึ้นอยู่เท่านั้น ดังนั้น พระอรธกถาจารย์ จึงได้กล่าวเสริมว่า

ตตฺถ ตตฺถาติ ปจฺจุปฺปนฺนํปิ รมฺมํ “ขตุถ ขตุเถว โส อุปฺปนฺโน”, ตตฺถ ตตฺถเอว อนิจฺจานุปฺสสนาทีหิ สตฺตฺหิ อนุปฺสฺสาหิ อนุปฺสฺสตี.

บทว่า ตตฺถ ตตฺถ หมายความว่า สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันซึ่งเกิดขึ้นในขณะใด ๆ ผู้ปฏิบัติย่อมกำหนดพิจารณาเห็นสภาวะธรรมคือขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันนั้นเทียวด้วย อนุปัสสนาทั้ง ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ในขณะที่เกิดขึ้นนั้น ๆ นั้นเทียว

๑. อนิจจานุปัสสนา (การหยั่งเห็นว่าไม่เที่ยง)

อนิจจานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการเห็นเป็นประจักษ์แห่งการเกิดขึ้นและดับไป ในขณะที่กำหนดรูปนามอยู่นั้นแหละ ปัญญานี้ได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา

^{๔๕} พ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๕๓/๑๒๑.

^{๔๖} พ. ม. (ไทย) ๒๕/๔๖๘/๒๑๒.

ความต่างกันระหว่างคำว่า อนิจจะ อนิจจลักษณะ อนิจจานุปัสสนา

อนิจจะ	ธรรมที่ไม่เที่ยง
อนิจจลักษณะ	เครื่องหมายที่รู้ว่าไม่เที่ยง
อนิจจานุปัสสนา	ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงอยู่เนื่องๆ ในรูปนามขั้น ๕ หรือกายใจ

รูปนามขั้น ๕ ชื่อว่า “อนิจจัง” เพราะว่ามีภาวะวิปริตผดแปรเปลี่ยนไปด้วยความเกิดดับ และเป็นอย่างอื่น (ชรา) หรืออีกนัยหนึ่งเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นดับไปไม่มีเหลือ ความเป็นไปที่มีอาการผดแปรเปลี่ยนไปโดยความเกิดดับและเป็นอย่างอื่น ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ” หรืออีกนัยหนึ่งอาการเป็นไปที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมสิ้นดับไปไม่มีเหลือ ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ” หมายถึงเอาความสลายด้วยการดับไปแห่งรูปนาม ขั้น ๕ ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ตั้งอยู่ในอาการนั้นอย่างเดียว (นั่นแหละเรียกว่า อนิจจลักษณะ) การพิจารณาเห็นในรูปธรรมเป็นต้นว่าไม่เที่ยง ด้วยอำนาจแห่งอนิจจลักษณะนั้น ได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา

การพิจารณารูปนามที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า อนิจจลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมปรากฏ แล้วเห็นโดยความเป็นอนิจจังในขณะนั้นพร้อมกันไปด้วย การรู้เห็นในความเป็นอนิจจัง ด้วยการกำหนดรู้ที่อยู่เช่นนี้แหละเรียกว่า “อนิจจานุปัสสนา” ดังปรากฏข้อความว่า

อนิจจัง ทุกขัง อนตตาคิ สงฺขารเ สภาวโต สลฺลภฺเขนฺโตว ลกฺขณานิ นามาติ
อาห โย ปน อนิจจัง ทุกขัง อนตตาคิ ติณฺณิ ลกฺขณานิ สลฺลภฺเขเตติ

ผู้ที่พิจารณากำหนดสังขารธรรม โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนตตาคิ ตามสภาวะที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าเท่านั้น จึงจะเรียกว่าได้กำหนดรู้เห็นไตรลักษณ์

เมื่อสรุปแล้ว ปัญญาที่พิจารณาเห็นอนิจจะลักษณะ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยอาศัยการกำหนดรู้ในสังขารธรรม รูปนาม ตามสภาวะที่เกิดอยู่ปัจจุบันเฉพาะหน้านั้นแหละที่ได้ชื่อว่า “อนิจจานุปัสสนา” ซึ่งการกำหนดระยะ “อนุปัสสนาญาณ” ของผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงความเป็น “อนิจจานุปัสสนา” เป็นได้กับการกำหนดรู้เห็น “ไตรลักษณ์” เป็นคนละขณะ กล่าวคือปัญญาที่กำหนดรู้เห็นสังขารธรรม รูปนาม ที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าตามสภาวะและปัญญาที่กำหนดพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของสังขารธรรม รูปนามอยู่นั้นหาไม่ใช่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ผู้ปฏิบัติได้กำหนดพิจารณาเห็นในสังขารธรรม รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าตามสภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัยอยู่ สันตติบัญญัติและฉนบัญญัติที่กำบังปกปิดการเกิดดับของสังขาร

ธรรม รูปนามก็ขาดแตกไป เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์เกิดขึ้นเวลาใดเวลานั้น ปัญญาญาณของผู้ปฏิบัติก็เข้าถึงความเป็น “อนิจจานุปัสสนา” ได้

ผู้ที่ไม่ได้กำหนดรู้ชัดในสังขารธรรม รูปนามที่เกิดเฉพาะหน้าทุกๆ ระยะของจิตและรูปนั้นย่อมรู้เห็นรูปนามทั้งหลายเป็นเพียงบัญญัติ เช่น เมื่อได้เห็นสีก็คงรู้คงเข้าใจไปแต่ว่าเป็นชาย หญิง เด็ก ผู้ใหญ่ สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น นี่ก็เป็นด้วยสันตติบัญญัติและฉนบัญญัติได้กำบังปกปิดในอารมณ์ภายนอกต่างๆ และอารมณ์กวีถิจิตภายในเอาไว้ นั่นเอง จึงมีความรู้ความเข้าใจเป็นไปดังนี้ เรียกว่า “สันตติบัญญัติ” ไม่ขาด และ “ฉนบัญญัติ” ก็ไม่แตก

ตัวอย่างเช่น มีการเห็นเป็นต้น เกิดขึ้น ย่อมมีความเห็นผิดว่ามีตัวตน แท้ที่จริงแล้วมีเพียงรูปารมณ์ที่เป็นสีต่างๆ (อันเป็นสภาวะแห่งการเห็นในขณะนั้นๆ) เมื่อผู้ปฏิบัติไม่รู้เห็นสภาวะที่แท้จริงคือรูปารมณ์เกิดขึ้น ย่อมหลงคิดในอัตตภาพและถูกกิเลสผูกไว้โดยเข้าใจผิดว่าเป็นตัวตน ดังพระอรชธกถาจารย์กล่าวว่า “บุคคลดูสิ่งใด ไม่ชื่อว่าเห็นสิ่งนั้น เห็นสิ่งใด ไม่ชื่อว่าดูสิ่งนั้น เมื่อไม่เห็น (สภาวะแห่งการเห็นในขณะนั้นๆ ตามความเป็นจริง) ย่อมหลงคิด คิดอยู่ย่อมไม่หลุดพ้น”^{๘๖}

ตามความเป็นจริงนั้น ขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ รูปารมณ์เก่าย่อมดับไป รูปารมณ์ใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ผู้เห็นคงเห็นแต่รูปารมณ์ที่เกิดใหม่ตลอดระยะเวลาที่ดูอยู่ วิถิจิตที่เกิดขึ้นรับรูปารมณ์คือการเห็นนั้นเล่าก็มีการเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทนติดต่อกันโดยไม่ขาดสายเช่นกัน. ขณะได้ยิน ได้กลิ่น รุรส ได้สัมผัสอยู่กับ เสียงกับการได้ยินก็ดี, กลิ่นกับการได้กลิ่นก็ดี, รสกับการรูรสก็ดี, เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง กับการสัมผัสเหล่านี้ก็ดี มีสภาพเช่นเดียวกัน คือเก่าดับไปใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย

การเกิดขึ้นสืบต่อกันแห่งอารมณ์ภายนอกและอารมณ์กวีถิจิตภายในเป็น “สันตติบัญญัติ” การเกิดขึ้นสืบต่อกันมีสภาพไม่ขาดสายแห่งอารมณ์ภายนอกและอารมณ์กวีถิจิตภายในนั้นแหละคล้ายๆ กับเป็นกลุ่มเป็นก้อนนี้เป็น “ฉนบัญญัติ” ในบัญญัติ ๒ ประการนี้เมื่อ “สันตติบัญญัติ” ปรากฏในใจ “ฉนบัญญัติ” ก็ปรากฏในใจด้วยพร้อมๆ กัน ดังนั้นจะเรียกรวมกันทั้ง ๒ อย่างว่า “สันตติฉนบัญญัติ” ก็ได้

^{๘๖} ยี่ ปุสฺสติ น ตั ทิฏฺฐ

อปฺสฺสตี พฺชฺชเต มุพฺโพ

คฺุใน ที. อ. ๒.๓๗๑

ยี่ ทิฏฺฐิ ตั น ปุสฺสติ.

พฺชฺชมาโน น มุจฺจติ.

สันตติมนบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ดังกล่าว จึงทำให้ผู้ที่ไม่มีสติกำหนดรูปรูปนาม ที่เกิดเฉพาะหน้าไม่มีการรู้เห็นความเกิด-ดับ ที่เป็น “อนิจจลักษณะ” ได้

ฝ่ายผู้ปฏิบัติที่ทำการกำหนดรู้ชัดในสังขารธรรม รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า โดยมีสติรู้ชัดอยู่ติดต่อกัน ไม่ขาดสายนั้น ย่อมรู้เห็นแทงทะลุปรุโปร่งสันตติมนบัญญัติที่กำบังปกปิด การเกิดดับของสังขารธรรม รูปนาม ไปได้ ด้วยการกำหนดรู้เห็นวิจิตรที่เกิดก่อนและวิจิตรที่เกิดหลังในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้สัมผัสกับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เมื่อย เจ็บ ปวด ตีใจ เสียใจ คิดนึกต่างๆ เหล่านี้ขนาดลงเป็นตอนๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในด้านรูปก็คงกำหนดรู้เห็นรูปที่เกิดก่อนและรูปที่เกิดหลัง ในระยะที่หายใจเข้า และหายใจออก ยกมือ ยกขา ก้าวไปข้างหน้า ถอยมาข้างหลัง ลุกนั่ง นั่งลง เหลียวซ้าย แลขวา กระทบตา อ้าปาก เหล่านี้ขนาดเป็นตอนๆ มิใช่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

การรู้เห็นในวิถีและอารมณ์เป็นตอนๆ ดังนี้เรียกว่า สันตติบัญญัติขาด มนบัญญัติแตก อนิจจลักษณะคือ ความเกิดขึ้นดับไปก็ปรากฏขึ้น เข้าถึงความเป็น “อนิจจานุปัสสนา” จึงทำให้เข้าใจได้ว่า แม้รูปนามที่เป็นอดีตและอนาคตคืออดีตกับปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคตนั้น ไม่มีข้อที่น่าสงสัยต้องปรากฏเฉพาะๆ อย่างแน่นอน ดังปรากฏข้อความว่า

อุทฺทพฺพํ ปสฺสโต น อุทฺทวตฺถา วยวตฺถํ ปาปฺณาติ วยวตฺถา วา
อุทฺทวตฺถํ อญฺโฆว อุทฺทกฺขโณ อญฺโฆว วยกฺขโณติ เอโกปิ ธมฺโม จณวเสน เกทโต
อุปฺภูจฺจติ ปเคว อตีตาทิโกติ อหา อุทฺทพฺพํ ปน ฯ๑ อุปฺภูจฺจตีติ ฯ

ผู้ที่กำหนดพิจารณาเห็นการเกิดดับอยู่นั้น ขณะเกิดก็ไม่ถึงขณะดับ ขณะดับก็ไม่ถึงขณะเกิด ขณะเกิดปรากฏเป็นอย่างหนึ่ง ขณะดับปรากฏเป็นอย่างหนึ่งไม่ปะปนกันแม้ในรูปอันหนึ่งนามอันหนึ่งก็ปรากฏเป็นคนละอย่างในขณะเกิดและในขณะดับดังที่กล่าวมานี้ สำหรับรูปนามที่เป็นอดีตและอนาคตคือ อดีตกับปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคตนั้น ไม่มีข้อสงสัยต้องปรากฏโดยเฉพาะๆ อย่างแน่นอน

ธรรมที่ถูกประหารด้วยอนิจจานุปัสสนา

เมื่อวิปัสสนาญาณได้รู้เห็น “อนิจจลักษณะ” ตามสภาวะแล้ว สัญญาความจำหมายว่าเที่ยง คงที่ ไม่เปลี่ยนแปลง ที่เป็นนิจสัญญาวิปลาสก็หายไป เมื่อนิจสัญญาวิปลาสหายไป นิจทัญญูวิปลาส นิจจิตวิปลาสทั้ง ๒ ก็บรรเทาเบาลงไปด้วย พร้อมกันนั่นเอง ก็มีการประหารกิเลสวัฏ กัมมวัฏ วิปากวัฏ ที่เนื่องมาจากนิจสัญญาวิปลาสอันจักเกิดต่อไปนั้น ลงได้ อีกตามสมควร กิเลสวัฏนั้นหมายเอา อวิชชาความหลง ความไม่รู้ในสภาวะที่กำลังปรากฏอยู่

เฉพาะหน้าและค้นหาความยินดีพอใจรักใคร่อยู่ในอารมณ์ อุปาทานความยึดมั่นในอารมณ์ด้วยอำนาจของโลภะและทิฏฐิ กัมมวิภูนั้นหมายเอาสังขาร คือ การจัดแจงปรุงแต่งกาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดีและไม่ดี และกัมมวิภู คือ การลงมือกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ในเรื่องที่ดีและไม่ดี วิปากวิภูนั้น หมายเอาวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรา มรณะ

การประหารวิปลาสธรรมต่างๆ ของ “อนิจจานุปัสสนา” นี้มีข้อความปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคพระบาลีและวิสุทธิมรรคมหาภูิกว่า “อนิจโต อนุปัสสนโต นิจฺจสณฺณปชฺหติ ฯ แปลความว่า ผู้พิจารณาเห็นสังขารธรรม รูปนามโดยความเป็นอนิจจังย่อมละนิจฺจสณฺณเสียได้

๒. ทุกขานุปัสสนา (ความหยั่งเห็นว่า เป็นทุกข์)

ทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความลำบากของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็นประจักษ์แห่งการเบียดเบียนโดยอาการเกิดขึ้นและดับไปติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย ในขณะที่กำหนดรูปนามอยู่นั้นแหละ ปัญญานี้ได้ชื่อว่าทุกขานุปัสสนา ดังมีพุทธพจน์แสดงว่า ทุกขสฺส อนุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา แปลว่า การพิจารณาเห็นรูปนามที่เป็นทุกข์อยู่เนืองๆ หรืออีกนัยหนึ่ง ทุกขตฺย อนุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความทุกข์อยู่เนืองๆ ได้ชื่อว่าทุกขานุปัสสนา องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก

แสดงความต่างกันของคำทั้ง ๓

ทุกขธรรม	ธรรมที่เป็นทุกข์ ได้แก่ รูปนาม
ทุกขลักษณะ	เครื่องหมายที่กำหนดว่าเป็นทุกข์ของรูปนาม
ทุกขานุปัสสนา	ปัญญาที่มีการพิจารณาเห็นเป็นทุกข์อยู่เนืองๆ ในรูปนาม

ทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความทนอยู่ไม่ได้ของรูปนาม ที่เนื่องมาจากการพบเห็นเป็นประจักษ์แห่งการเบียดเบียน โดยอาการเกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันอยู่อย่างขาดสายในขณะที่กำหนดรู้รูปนามตามสภาวะอยู่นั้น ปัญญานี้ชื่อว่า “ทุกขานุปัสสนา”

ทุกขะ เมื่อว่าโดยย่อตามธรรมาธิษฐานแล้วก็มีเพียง ๓ อย่าง คือ

ทุกขทุกข์ ชื่อว่าทุกข์เพราะทนได้ยาก เป็นทุกข์จริง ได้แก่ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ

วิปริณามทุกข์ ชื่อว่าทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไปโดยไม่หยุดยั้ง ได้แก่ สุขกาย สุขใจ

สังขารทุกข์ ชื่อว่าทุกข์เพราะมีการจัดแจงปรุงแต่งด้วยความเกิดดับ ได้แก่ รูปนามหรือกาย ใจ

ใน ๓ อย่างนี้ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ชื่อว่าทุกข์ก็เพราะกายมีอาการเป็นไปต่างๆ เช่น จุกเสียด แน่นเฟ้อ ขัดขอก ปวดศรีษะ ปวดฟัน เจ็บไข้ โรคต่างๆ เป็นต้น ส่วนใจที่ทุกข์ก็เพราะ เสียดเสียดใจ โกรธ กลัว เนื่องจากพบกับเหตุภัยต่างๆ ทุกข์ทั้ง ๒ นี้ล้วนแต่ทนได้ยากทั้งสิ้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นทุกข์

ความสุขกาย สุขใจ ที่ชื่อว่าวิปริณามทุกข์นั้น เพราะมีการเปลี่ยนแปลง ปรวนแปรไปไม่คงที่อยู่ได้นั่นเอง เช่น ขณะที่ร่างกายกระทบกับความเย็นโดยที่ถูกลมเย็นพัดมาก็ดี หรือกำลังพักอยู่ที่ดี ขณะนั้นความสุขกายสุขใจ ย่อเกิดขึ้น ครั้นลมหยุดพัดหรือหยุดนิ่ง ความสุขกายสุขใจก็หายไป หรือแปรปรวนไป ดังนั้นท่านจึงกล่าวหาว่า ความสุขกายสุขใจเป็นวิปริณามทุกข์

รูปนาม ชื่อว่า สังขารทุกข์ เพราะมีการจัดแจงปรุงแต่งด้วยการเกิดดับ คือ นามขั้นธ ๕ หรือจิตใจชั่วขณะคิดนึกมีอยู่ครั้งหนึ่งเกิดขึ้นแสนโกฏฐิครั้ง ดับไปแสนโกฏฐิครั้ง รูปหรือกายเกิดขึ้นมากกว่าห้าพันโกฏฐิครั้ง ดับไปมากกว่าห้าพันโกฏฐิครั้ง การเกิดดับดังนี้คงรู้เห็นแต่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาเท่านั้น เพราะสังขารมีการเกิดดับติดต่อกันแห่งรูปนามอย่างไม่ขาดสายอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวหาว่า รูปนามทั้งหมดที่เป็นสังขารทุกข์

ทุกข์ลักษณะ เครื่องหมายอันเป็นเหตุที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นทุกข์มี ๓ อย่าง

ทุกข์ทุกข์ลักษณะ เครื่องหมายอันเป็นเหตุที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นทุกข์ทุกข์ คือ ทุกข์จริงๆ ได้แก่อาการที่ทนได้ยากมีอยู่ภายในกายและใจขณะที่เสวยอารมณ์อยู่

วิปริณามทุกข์ลักษณะ เครื่องหมายอันเป็นเหตุที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นวิปริณามทุกข์ คือ ไม่ใช่ทุกข์จริง ไม่มีใครคำนึงถึงทุกข์ชนิดนี้ ได้แก่ อาการไม่คงที่ของความสุขสบายที่มีอยู่ภายในกายและใจ ขณะที่เสวยอารมณ์อยู่

สังขารทุกขลักษณะ เครื่องหมายอันเป็นเหตุที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นสังขารทุกข คือ ทุกขทั่วไปที่รู้ได้ยาก ได้แก่ อาการที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ติดต่อกันไปไม่ขาดสาย

ทุกข ๓ อย่างนี้ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดบัญญัติให้มีให้เป็นขึ้นมา หากมีอยู่ตามธรรมชาติ และลักษณะที่มีอยู่ของธรรมเหล่านี้ก็แสดงออกมาให้เห็นความจริงว่า คือทุกข

ทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นความทุกขอยู่เนืองๆ ในรูปนาม มี ๓ อย่าง คือ

ทุกขทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นทุกขที่เป็นทุกขแท้จริง

วิปริณามทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นทุกขที่ไม่ใช่ทุกขที่แท้จริงอันบุคคลไม่ได้คำนึงถึง

สังขารทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นทุกขทั่วไปที่รู้ได้ยาก

ทุกขานุปัสสนาทั้ง ๓ อย่างนี้ ทุกขทุกขานุปัสสนาและวิปริณามทุกขานุปัสสนา ทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นทุกขานุปัสสนาเทียม หมายความว่า การรู้เห็นใน ทุกขทุกขและวิปริณามทุกข ยังเป็นการรู้เห็นที่เป็นบัญญัติอยู่ ทั้งยังไม่ตรงตามหลักพุทธประสงค์ที่พระองค์ทรงวางไว้ใน การที่จะได้มรรคผล ส่วนสังขารทุกขานุปัสสนานั้น เป็นทุกขานุปัสสนาแท้ หมายความว่า การรู้เห็นสังขารทุกข เป็นการรู้เห็นความเป็นไปแห่งรูปนามตามสภาวะ ไม่มีบัญญัติเข้ามาเจือปน และสามารถประหาคณิเลศได้ถูกต้องตามพุทธประสงค์ที่ทรงวางไว้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

สพเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยถา ปญฺญา ย ปสฺสติ

อถ นิพฺพินฺนติ ทุกฺเข เอส มกฺโข วิสุทฺธิยา ฯ

เมื่อใดผู้ปฏิบัติมาพิจารณาเห็นด้วยวิปัสสนาญาณว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในสังขารทุกขคือ กายใจ การเบื่อหน่ายเช่นนี้เป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสทั้งปวง

อนึ่ง รูปนาม ที่ได้ชื่อว่า ทุกข นั้น เพราะว่าเป็นอนิจจะ มีการเกิดขึ้นแล้วดับไป ส่วนอาการเกิดดับนั้นเป็นทุกขลักษณะ เครื่องหมายที่ทำให้รู้ได้ว่าธรรมเหล่านี้เป็นทุกข ดังที่ พระพุทธโฆษาจารย์แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

“ยทนิจจํ ตํ ทุกขนฺติ วจน โโต ปน ตเทว ขนฺธปญฺจํ ทุกฺขํ, กสฺมา?
อภินฺหปฺปฏิปฺพนา, อภินฺหปฺปฏิปฺพนากาโร ทุกฺขลฺกขณํ ฯ”

“ขันธ ๕ นั้นแหละเป็นธรรมที่เป็นทุกข์เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสไว้ว่าธรรมใดเป็นอนิจจะ ธรรมนั้นเป็นทุกข์, เพราะเหตุว่าขันธ ๕ นี้ได้ถูกความเกิดดับเบียดเบียนอยู่เสมออันเอง อาการเบียดเบียนด้วยการเกิดดับอยู่เสมออันนี้เป็นทุกข์ลักษณะ”

ผู้ปฏิบัติที่ขาดสติในการกำหนดรู้รูปนามนั้น มีอาการที่จะรู้การเบียดเบียนด้วยอาการเกิดดับที่เป็นไปอยู่ในรูปนาม โดยไม่ขาดสายในทวาร ๖ ฉะนั้น เมื่อมีอาการปวด เมื่อย เจ็บ ชัด ร้อน เป็นต้น ที่เป็นทุกข์กายเกิดขึ้นเนื่องมาจากการยืน เดิน นั่ง นอน อย่างใดอย่างหนึ่งมากเกินไปในเวลานั้นหาได้รู้ความทุกข์ที่มีอยู่ในกายโดยความเป็นสังขารธรรมรูปนามแต่อย่างใดไม่ คงเห็นเป็นเพียงบัญญัติที่เนื่องมาจากสักกายทัญญูว่า เราปวด เราเมื่อย เราเจ็บ เราชัด เราร้อน เพราะนั่งหรือนอนมากเกินไป จึงได้ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอยู่ตลอดเวลา

ดังนั้น ทุกข์กายที่เป็นทุกข์ทุกข์ และสภาพที่ทนได้ยากที่เป็นทุกข์ลักษณะจึงมีอาจที่จะปรากฏแก่ผู้นั้น โดยสภาวะปรมาตถ์ได้ เนื่องจากการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถได้ปกปิดความทุกข์กาย และสภาพทนได้ยากไว้โดยที่ไม่มีการรู้ตัวเมื่อทุกข์ทุกข์ และทุกข์ทุกข์ลักษณะมีอาจปรากฏโดยความเป็นสภาวะปรมาตถ์ใจได้แล้ว การปรากฏแห่งวิปริณามทุกข์และวิปริณามทุกข์ลักษณะสังขารทุกข์และสังขารทุกข์ลักษณะเหล่านั้นก็ไม่มีข้อที่ต้องสงสัย เพราะจักปรากฏแก่ใจไม่ได้ อย่างแน่นอน

ผู้ปฏิบัติที่มีสติในการกำหนดรู้อยู่ในรูปนามนั้น ย่อมรู้เห็นการเบียดเบียนด้วยอาการเกิดดับที่เป็นไปอยู่ในรูปนาม โดยไม่ขาดในทวารทั้ง ๖ ฉะนั้น เมื่อวิปริณามทุกข์ลักษณะปรากฏคือ ความสุขกายที่เกิดขึ้น ในขณะที่แรกแห่งอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่ง แต่มาภายหลังหายไป ผู้นั้นก็สามารถรู้เห็นวิปริณามทุกข์ลักษณะนี้ได้ ทั้งสามารถรู้เห็นในการปวด เมื่อย เจ็บ ชัด ร้อน เป็นต้นที่เกิดขึ้นในขณะนั้น โดยความเป็นสังขารธรรมรูปนามล้วนๆ มิได้เกี่ยวข้องกับความรู้สึกว่าเป็นเราปวด เราเมื่อย เราเจ็บ เราชัด เราร้อน ซึ่งเป็นบัญญัติแม้แต่ประการใด

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดอาการปวด เมื่อย ดังกล่าวข้างต้นอยู่เป็นเวลานานจนกระทั่งทนไม่ไหว มีจิตคิดจะเปลี่ยนก็รู้วาระจิตที่ต้องการจะเปลี่ยนนั้นด้วยตลอดจนถึงกำลังทำการเปลี่ยนอิริยาบถโดยลำดับ ครั้นเปลี่ยนเสร็จแล้วความสุขกายก็เกิดขึ้น ก็สามารถรู้ในความสุขกายนี้ได้ อีก ต่อมาภายหลังความสุขกายได้หายไป ผู้ปฏิบัติก็สามารถรู้เห็นได้อีก

เป็นอันว่าผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดรู้อยู่ในสังขารทุกข์และสังขารทุกข์ลักษณะ, วิปริมาณทุกข์และวิปริมาณทุกข์ลักษณะ, ทุกขทุกข์และทุกข์ทุกข์ลักษณะ, ที่เกิดขึ้นในอริยาบถต่างๆ ได้โดยลำดับต่อเนื่องกันไม่ขาดระยะ ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้อยู่ในอริยาบถ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ได้กล่าวมานี้

การปฏิบัติได้เช่นนี้ ชื่อว่า เพิกอริยาบถเป็นทุกขานุปัสสนาที่แท้จริง ดังที่พระพุทธโฆษาจารย์แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “ทุกขลक्षण อภินุสุมปฏิบัติพินสุส อมนสิการา อริยาบถเหติ ปฏิจจนนตตา น อุปภูจาทิ, อภินุสุมปฏิบัติพิน มนสิกตวา อริยาบถ อุคฆาฎิตะ ทุกขลक्षण ยถาวสรัสโต อุปภูจาทิ ฯ” แปลความว่า ทุกขลักษณะไม่ปรากฏเพราะไม่มีการกำหนดพิจารณาความเบียดเบียนโดยอาการเกิดดับอยู่เสมอ และการเปลี่ยนอริยาบถใหม่คือ การขึ้น เดิน นั่ง นอน มาปกปิด(ทุกข์ลักษณะ)ไว้ แต่เมื่อได้กำหนดพิจารณาความเบียดเบียนโดยอาการเกิดดับอยู่เสมอและเพิกถอนอริยาบถที่ปกปิดไว้ กล่าวคือ มีการกำหนดการปวดเมื่อยก่อนที่จะทำการเปลี่ยนอริยาบถ ตลอดจนจิตที่คิดจะเปลี่ยน, การเปลี่ยนอริยาบถ, ความสุขที่เกิดขึ้นใหม่, เช่นนี้แล้วทุกข์ลักษณะย่อมปรากฏโดยสภาพของตนอย่างแท้จริง

การประหามวิปัสสนาทั้ง ๓ เป็นต้น ด้วยทุกขานุปัสสนา

ทุกขานุปัสสนาแท้ที่รู้เห็นรูปนาม ชันธ ๕ ว่าเป็นทุกข์เกิดขึ้น โดยอาศัยการปรากฏแห่งทุกข์ลักษณะ ขณะใดขณะนั้นย่อมละวิปัสสนาทั้ง ๓ มีสุขสัญญาวิปัสสนา, สุขจิตตวิปัสสนา, สุขทัญญีวิปัสสนาพร้อมด้วยกิเลสที่เป็นบาริวารตลอดจนการทำชั่วอันเป็นกุศล-อกุศลกรรมได้

ตามธรรมชาติวิสัยจิตใจของคนเรานั้น เมื่อมีการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ตลอดจนการนึกคิดเกิดขึ้นที่เกี่ยวกับตนหรือคนอื่นนั้น ขณะนั้นวิปัสสนาทั้ง ๓ ก็ย่อมเกิดขึ้นเป็นประจำ เช่น ขณะที่เห็น ได้ยิน การได้กลิ่น การได้รส การถูกต้องนั้นว่า สบายหรือเมื่อขณะคิดนึกเรื่องราวต่างๆ อยู่ก็มีความรู้สึกว่าสบาย ขณะนั้นกิเลสต่างๆ มีตัณหา มานะ ทิฏฐิ ตลอดจนการทำชั่วอันเป็นกุศล-อกุศลกรรม ก็เกิดขึ้นแล้วโดยอาศัยใจ

ขณะที่กำลังเปลี่ยนอริยาบถใหญ่มีการขึ้น เดิน นั่ง นอนอยู่ก็ดี เหลียวซ้าย แลขวา ก้ม เงย เหยียดแขนขา กระพริบตา อ้าปาก อันเป็นอริยาบถน้อยก็ดี ขณะที่ตัวเย็นในฤดูร้อน ตัวอุ่นในฤดูหนาวก็ดี ตัวเบาห้อยสบายก็ดี มีความจำ คิด เห็น ว่าสบาย ขณะนั้นกิเลสต่างๆ มีตัณหา มานะ ทิฏฐิ ตลอดจนการทำชั่วอันเป็นกุศล-อกุศลกรรม ได้เกิดขึ้นแล้ว คือ วิปัสสนาทั้ง ๓ พร้อมด้วยกิเลสที่เป็นบาริวารกุศล-อกุศลกรรมได้เกิดขึ้นแล้วโดยอาศัยกาย

เมื่อเป็นเช่นนี้วิบากนามขั้น ๔ และกัมมชรูปอันเป็นสัตว์บุคคลที่เป็นผลเนื่องมาจาก กุศล-อกุศลกรรม ก็ย่อมเกิดขึ้นวนเวียนกันไปอยู่ในภพทั้ง ๓ โดยไม่มีโอกาสที่จะขาดสายลง ได้ การเกิดขึ้นแห่งวิปัสสนาธรรมเป็นต้นจนถึงกุศล-อกุศลธรรมอันเป็นเหตุและการเกิดขึ้นแห่ง ผลคือสัตว์บุคคลดังกล่าวนี้ ส่วนแต่เป็นโทษที่เนื่องมาจากมิได้กำหนดรู้เห็นความทุกข์ที่มีอยู่ใน ภายใจนั่นเอง

เมื่อผู้ปฏิบัติได้ทำการกำหนดรู้เห็นกายใจว่าเป็นทุกข์ โดยอาศัยการปรากฏแห่งทุกข์ ลักษณะ เวลานั้นปัญญาที่รู้เห็นความเป็นทุกข์ในกายใจคือทุกขานุปัสสนาทำการประหาร วิปัสสนาธรรมทั้ง ๓ พร้อมด้วยกิเลสอันเป็นบริวารตลอดจนถึงกุศล-อกุศลไม่ให้เกิดขึ้น เมื่อ ธรรมที่เป็นฝ่ายเหตุเกิดขึ้นไม่ได้ ธรรมที่เป็นฝ่ายผลก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน ความเป็นไปเช่นนี้ ย่อมกล่าวได้ว่าเป็นการประหารวิปัสสนาธรรมทั้ง ๓ เป็นต้นด้วยทุกขานุปัสสนา

๓. อนัตตานุปัสสนา (ความหยั่งเห็นว่าไม่เป็นตัวตน)

อนัตตานุปัสสนา ปัญญาที่ได้กำหนดรู้เห็นโดยไม่มีการบังคับบัญชาของรูปนามที่ เนื่องมาจากการเห็นเป็นประจักษ์แห่งการไม่ใช่ตัวตน เรา เขา โดยอาการเกิดขึ้นแล้วดับไป ติดต่อกันอยู่อย่างไม่ขาดสาย ในขณะที่กำหนดรูปรูปนามตามสภาวะปัจจุบันอยู่ ปัญญานี้ได้ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา ดังแสดงพุทธพจน์ว่า น + อดตา = อนตตา แปลความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้ไม่ใช่อัตตา ฉะนั้น จึงชื่อว่าอนัตตา

อีกนัยหนึ่ง นตฺถิ อดตา เอตฺสฺส ขนฺธปญฺจกฺสุตฺตํ วา อนตฺตา แปลความว่า อัตตาไม่มีแก่รูปนามขั้น ๕ นั้น ฉะนั้น รูปนามขั้น ๕ นั้น จึงเรียกว่า อนัตตา หมายความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แห่งรูปนามขั้น ๕ นั้นไม่มีอัตตา ฉะนั้น รูปนามขั้น ๕ ทั้งหมดเป็นอนัตตา

อีกนัยหนึ่ง อนตฺตา อสารถฺฏเฐน แปลว่า เป็นอนัตตา เพราะธรรมดาว่าไม่มีแก่นสาร หรือไม่อยู่ได้อำนาจของใคร ฉะนั้น จึงเรียกว่า อนัตตา หมายความว่า ธรรมดารูปธรรม ย่อมไม่เป็นสาระ ทุกๆ ขณะย่อมไปสู่ความดับ เมื่อปราศจากชีวิต, อสมาเตโชและวิญญาณทั้ง ๓ นี้แล้วจะหารูปที่ใช้การสักอันหนึ่งก็ไม่ได้ เมื่อจวนจะตายก็ดี จะเอารูปที่เป็นสาระแล้วใช้การสิ่ง หนึ่งสิ่งใดก็ไม่ได้ว่าโดยอาการก็มีการเกิดดับอยู่เสมอ ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงทรงตรัส เปรียบเทียบอุปมาไว้ว่า เณณปิณฑุปมํ รูปํ แปลว่า รูปเหมือนฟองน้ำ ส่วนนามก็เหมือนกัน จะกระทบหรือจับไม่ได้ เอาเวทนา สัญญาเหล่านี้ไปใช้การสิ่งใดก็ไม่ได้ เกิดแล้วดับสูญไปห้าม ไม่ให้เกิดหรือดับก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น โดยสภาวะจึงเรียกว่า อนัตตา

ความต่างกันระหว่างอนัตตา, อนัตตลักษณะ, อนัตตานุปัสสนา

อนัตตา รูปนามขั้น ๕ ที่เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ในวิสุทธิมรรคแสดงว่า “อํทุกขํ ตทนตฺตาคิ ปน วจนโต ตเทว ขนฺธปญฺจกํ อนตฺตา กสฺมา? อวสวตฺตนโต” แปลว่า รูปนามขั้น ๕ ซื่อว่าเป็นอนัตตา สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา เพราะรูปนามขั้น ๕ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดทั้งสิ้น

อนัตตลักษณะ เครื่องหมายที่กำหนดรู้ว่าไม่ใช่ตัวตนของรูปนามในวิสุทธิมรรคแสดงว่า อวสวตฺตนาภาโร อนตฺตลกฺขณํ อากาโรที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดชื่อว่า อนัตตลักษณะ อีกนัยหนึ่ง อนัตตลักษณะ แสดงวณัตตะว่า อนตฺตสฺส ลกฺขณํ อนตฺตลกฺขณํ เครื่องหมายของธรรมทั้งปวงที่ไม่ใช่อัตตาชื่อว่า อนัตตลักษณะ ได้แก่ ความไม่มีแก่นสารปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการ

อนัตตานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความไม่เป็นไปในอำนาจ บังคับบัญชาของรูปนาม แสดงวณัตตะว่า อนตฺตสฺส อนุปฺสฺสนา อนตฺตานุปฺสฺสนา แปลว่า การกำหนดรู้เห็นรูปนามที่เป็นอนัตตาอยู่เนืองๆ จนอนัตตลักษณะปรากฏ ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา หรืออีกนัยหนึ่ง อนตฺตตาย อนุปฺสฺสนา อนตฺตานุปฺสฺสนา การกำหนดรู้ความไม่มีแก่นสารปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามต้องการของผู้ใดอยู่เนืองๆ ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

เมื่อผู้ปฏิบัติได้กำหนดพิจารณาในสังขารธรรม รูปนาม ที่กำลังเกิดอยู่เฉพาะหน้าตามสภาวะที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยอยู่ สันตติบัญญัติและฉนบัญญัติที่ปกปิดการเกิดดับของสังขตธรรมรูปนามก็ขาดแตกไปเป็นความเห็นที่บริสุทธิ์เกิดขึ้นในเวลานั้น วิปัสสนาญาณของผู้ปฏิบัติก็เข้าถึงความเป็นอนัตตานุปัสสนาได้

ผู้ที่ไม่มีกำหนดรู้ในสังขตธรรมรูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าทุกๆ ระยะของจิตและรูปนาม ย่อมไม่สามารถเห็นความเกิดดับของสังขตธรรมได้ แม้รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าก็ไม่สามารถรู้เห็นได้ เข้าใจเพียงแคंबัญญัติ เช่น ชาย หญิง สัตว์ ต้นไม้ ร่างกายหยาบ เบา ยกมือ ยกขา เขยิบมือ เขยิบขา ดังนี้เป็นต้น นี่ก็เป็นโดยสันตติบัญญัติและฉนบัญญัติได้ปกปิดอารมณ์ภายนอกและอารมณ์ภายในต่างๆ และอาร์มณิกวิจิตรไว้นั่นเอง

ตามความเป็นจริงนั้น ขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ รูปารมณณ์เก่าย่อมดับไป และรูปารมณณ์ใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ผู้เห็นคงเห็นแต่รูปนามที่เกิดใหม่ตลอดเวลาที่ดูอยู่ วิจิตรที่เกิดขึ้นรับรูปารมณณ์คือการเห็นนั้น ก็มีให้เห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทนติดต่อกันไม่ขาดสายเช่นเดียวกัน แต่ผู้ดูผู้เห็นอยู่ก็เข้าใจผิดในรูปารมณณ์และการดูของตนว่า รูปารมณณ์ที่ตนดูอยู่ก็ดี การเห็นของตนที่กำลังเห็นอยู่ก็ดีในขณะแรกและขณะหลังคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ตลอดไปเรียกว่า สันตติบัญญัติ การเกิดขึ้นติดต่อกันแห่งอารมณ์ภายนอกภายใน และอารมณ์กวีจิตภายในนั้นคล้ายๆ กับเป็นกลุ่มเป็นก้อนเรียกว่า ขนบัญญัติ ในบัญญัติ ๒ ประการนี้ เมื่อสันตติบัญญัติปรากฏในใจ ขนบัญญัติก็ปรากฏพร้อมๆ กัน ดังนั้นจึงเรียกรวมกันทั้ง ๒ อย่างว่า สันตติขนบัญญัติ

สันตติขนบัญญัติได้ปกปิดไว้ จึงทำให้ผู้ขาดสติในการกำหนดรู้รูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า ไม่มีการได้รู้เห็นการเกิดดับและความปราศจากเราเขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามสภาวะที่เป็นอนัตตลักษณะได้

ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้สังขตธรรมรูปนามที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า โดยมีสติรู้อยู่ติดต่อกันไม่ขาดสายนั้น ย่อมรู้ทะลุปรุโปร่งสันตติบัญญัติ, ขนบัญญัติที่ปกปิดการเกิดดับของสังขตธรรมรูปนามเสียได้ โดยการกำหนดรู้เห็นวิจิตรที่เกิดก่อนและวิจิตรที่เกิดทีหลัง ในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้สัมผัสกับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เมื่อย เจ็บ ปวด ดีใจ เสียใจ คิดนึกต่างๆ เหล่านี้ขาดลงเป็นตอนๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและไม่มีแก่นสารปราศจากเราเขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการ

ในด้านรูปก็กำหนดรู้เห็นรูปที่เกิดก่อนและรูปที่เกิดทีหลัง ในระยะเวลากำหนดรูปนาม อริยาบทใหญ่เป็นต้นเหล่านี้ก็ขาดเป็นตอนๆ นี้เรียกว่า สันตติบัญญัติขาด, ขนบัญญัติแตก อนัตตลักษณะ คือความไม่มีแก่นสารปราศจากเราเขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของธรรมทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เป็นอันว่าวิปัสสนาญาณของผู้นั้นได้เข้าถึงความเป็นอนัตตานุปีศนาอย่างแท้จริง

ไตรลักษณ์นี้เป็นลักษณะสามัญหรืออาการตามปกติตามธรรมดาของรูปนามที่เป็นสังขาร ดังนั้นก่อนที่จะเห็นไตรลักษณ์ จะต้องรู้จักรูปธรรมและนามธรรมเสียก่อน เพราะรูปธรรมนามธรรมนี้แหละเป็นสิ่งที่เริ่มต้นแห่งการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน รูปนามที่เป็นกัมมัฏฐานในการเจริญวิปัสสนานั้น เมื่อกล่าวโดยพิสดารแล้ว เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ คือ พื้นเพในการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีขั้น ๕ เป็นต้น

อนิจจานุปีศนา ทุกขานุปีศนา และอนัตตานุปีศนา จะเริ่มปรากฏก็ต่อเมื่อได้เข้าสู่สัมมสนญาณ เป็นต้นไปแล้วแต่อาการปรากฏชัดของผู้ปฏิบัติ ถ้ากำหนดมีสติรู้เห็นอาการในสังขตธรรมของรูปนามโดยความไม่เที่ยง ไม่คงที่ถาวร เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ก็เรียกว่า อนิจจานุปีศนา ถ้ากำหนดมีสติรู้เห็นอาการในสังขตธรรมของรูปนามโดยความเป็นทุกข์ เบียดเบียน ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เรียกว่า ทุกขานุปีศนา ถ้ากำหนดมีสติรู้เห็นอาการในสังขตธรรมของรูปนามโดยความเป็นอนัตตา และไม่สามารถบังคับบัญชาได้ ก็เรียกว่า

จำแนกวิปัสสนาฝ่ายโลกิยะ ดังปรากฏข้อความว่า^{๑๐} ความดับไปในทุกขณะของสังขารทั้งหลาย (ความสิ้นไปอย่างยิ่ง) คือพระนิพพาน (ด้วยการรู้เห็นความคลายกำหนด) คือ วิปัสสนาและมรรคที่เป็นไปด้วยการเห็นระคะทั้งสองนั้น”

ผู้ที่บรรลุถึงญาณไปแล้วสามารถรู้เห็นความดับไปของสังขารได้ชัดเจนย่อมเข้าใจว่าสังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะนั้นที่มีลักษณะเบื่อหน่ายชื่อว่า นิพพิทานุปัสสนา ส่วนปัญญาที่มีลักษณะคลายกำหนดชื่อว่า วิราคานุปัสสนา ดังนั้น ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรบริกรรมในใจว่าเบื่อหน่ายๆ หรือคลายกำหนดๆ แต่ให้รู้สึกถึงสภาวะเบื่อหน่ายหรือคลายกำหนดในสังขารที่ปรากฏไตรลักษณ์อย่างแท้จริง

๖. นิโรธานุปัสสนา (ความหยั่งเห็นในการดับทุกข์)

นิโรธานุปัสสนา คือ ปัญญา^{๑๑}รู้เห็นความดับไป เป็นมัจจุตถกัมมตาญาณที่มีกำลังแก่กล้าซึ่งต้องจะปล่อยวางสังขารที่ได้เห็นประจักษ์ความดับไป คนทั่วไปที่มีได้รู้เห็นความดับไปโดยพร้อมด้วยการปล่อยวางสังขารในภพใหม่ต่อไปโดยเนื่องด้วยสังขารที่ตนมิได้เห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง แต่เมื่อรู้เห็นความดับไปด้วยนิโรธานุปัสสนา สังขารในภพใหม่ก็ไม่เกิดขึ้น การกำหนดรู้เพื่อไม่ให้สังขารเกิดขึ้นในภพใหม่^{๑๒}เป็นการทำให้สังขารดับไป ดังคำอธิบายในคัมภีร์มหาภูติกาวสุทธรมรรคว่า^{๑๓}

๑. คำว่า นิโรธานุปัสสนาย (ปัญญา^{๑๔}รู้เห็นความดับไป) คือ ปัญญา^{๑๕}รู้เห็นความดับไปของสังขารทั้งหลาย

๒. อีกนัยหนึ่ง คือ ปัญญา^{๑๖}รู้เห็นโดยสังขารดับไปไม่เกิดขึ้นอีกโดยความเป็นภพใหม่

๓. แท้จริงแล้ว อนุปัสสนานี้คือมัจจุตถกัมมตาญาณที่บรรลุความแก่กล้า

^{๑๐}[๑] ขยวิราโคติ สงขารานํ ขณฺณฺโกติ [๒] อจฺจนฺตวิราโคติ นิพฺพานํ. [๓] วิราคานุปัสสนาติ ตทฺถยทสฺสนนฺวเสน ปวตฺตา วิปัสสนา จ มคฺโค จ.

^{๑๑}[๑] นิโรธานุปัสสนายาติ สงขารานํ นิโรธสฺส อนุปัสสนาย. [๒] ยถา สงขารานํ ฐนฺณณฺณตฺเตว, อายตฺตี ปุณฺนพฺภวเวสน น อฺปฺปชฺชนฺตฺติ, เอวํ วา อนุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา. [๓] มุญฺจิตฺตมฺมุขตา หิ อธิ พลปฺปตฺตา. (วิสุทฺธิ. ฐีภา. ๑.๔๑๐)

๑. ปัจจกขณฺณ ปญฺญาเห็นประจกัษัว่ารูปนามในปัจจุบันดับไป รูปนามเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่อดีตตัวตน หลังจากเข้าใจว่ารูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือบังคับบัญชาไม่ได้

๒. อนุমানณฺณ ปญฺญาที่อนุมานรู้ว่ารูปนามในอดีตหรืออนาคตก็ดับไปเหมือนรูปนามในปัจจุบัน โดยเข้าใจตามปัญญาที่เห็นประจกัษัจากประสบการณ์ของตนแล้ว มักเกิดขึ้นเมื่อปัจจกขณฺณมีกำลังแก่กล้า ในบางแห่งเรียกว่า อนุยณฺณ คือ ปัญญาคล้อยตามปัญญาเห็นประจกัษั

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า^{๑๓}

๑. ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้ว่าดับไปในกองสังขารที่ปรากฏในปัจจุบันอันตนเห็นแล้ว ฉันทิ

๒. ย่อมอนุমানกำหนดรู้สังขารที่เป็นอดีตอนาคตอันตนมิได้เห็นแล้วว่าดับไป คือ ใส่ใจความดับไปของกองสังขารที่ตนใส่ใจ แม้สังขารอื่นก็ดับไปเหมือนกองสังขารนี้ในปัจจุบัน ฉันทัน

อนึ่ง อาจกล่าวได้ว่าวิราคานุปีสสนาเป็นมูญฺจิตุกัมมตาณฺณอย่างอ่อน (ตรุณวิปีสสนา) เพราะคัมภีร์มหาภูทิกาชังต้นระบุว่านิโรธานุปีสสนาเป็นมูญฺจิตุกัมมตาณฺณอย่างแก่กล้า (พลววิปีสสนา) นอกจากนั้น การละระคะเป็นต้นที่ควรเกิดขึ้นในสังขารที่กำหนดรู้ด้วยอนุমানณฺณ เป็นการละด้วยวิกขัมภนปหาน เพราะบุคคลไม่อาจจัดอนุสัยที่นอนเนื่องแล้วหรือจกนอนเนื่องในรูปนามฝ่ายอดีตหรืออนาคตที่ไม่ประจกัษัได้ด้วยวิปีสสนาชั้น โลเกีย แต่จจัดได้ด้วยมรรคญาณชั้น โลกุตระเท่านั้น ดังคัมภีร์มหาภูทิกาชังของวิสุทธิมรรคกล่าวไว้^{๑๔}

๑.คำว่า รากั นิโรเธติ (ทำราคะให้ดับ) หมายความว่า ทำราคะให้ถึงความดับโดยข่มไว้

๒.ความหมายคือ ข่มราคะไว้

^{๑๓}[๑] ขลา ทิฏฺฐิ สมฺปติ อุปฺภูจติ สงฺขารคตฺติ นิโรเธติ, นิโรธิ มนสิโกโรติ, [๒] เหว อทิฏฺฐมฺปิ อตีตาคตฺติ อนุยณฺณวเสน ขลา อิหิ เอตฺรหิ, เหว อิตฺเรปีติ อนุมินฺนุโต นิโรเธติ, มนสิกตฺตฺสาปี นิโรธิ มนสิโกโรติ. (วิสุทธิ. ภูทิก. ๒.๔๘๘)

^{๑๔}[๑] รากั นิโรเธติติ รากั วิกุขมฺภนนิโรธิ ปาติ. [๒] วิกุขมฺภเตตีติ อุตฺโต. (วิสุทธิ. ภูทิก. ๒.๔๘๙)

๗. ปุณนิสัสคคานุปัสสนา (ความหยั่งเห็นในการสละทิ้ง)

ข้อความว่า

๑. ปัญญาที่เห็นที่ดำเนินไปโดยลักษณะสละทิ้งสังขาร [กิเลสที่สำคัญว่า เทียง เป็นสุข เป็นตัวตน] ชื่อว่า ปุณนิสัสคคานุปัสสนา

๒. ที่จริงแล้วปุณนิสัสคคานุปัสสนาเป็นปฏิสังขารญาณที่กำหนดครุอีกและเป็นสังขารเปกขาญาณที่วางเฉย^{๕๕}

ข้อความว่า “ปัญญาที่เห็นที่ดำเนินไปโดยลักษณะสละทิ้งสังขาร” เป็นสำนวนที่กล่าวไว้โดยอ้อม (เนยยตุต) ไม่ใช่เนื้อความที่กล่าวโดยตรง (นิตตุต) เพราะหมายถึงปัญญาที่เห็นที่ดำเนินไปโดยการสละทิ้งกิเลสที่สำคัญว่าเทียง เป็นสุข เป็นตัวตน ดังพระพุทธดำรัสว่า^{๕๖}

๑. คูกรกฤษฏ์ทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของเธอ จงละรูปนั้น

๒. รูปที่เธอละได้แล้วนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดราตรีนาน

แม้พุทธพจน์ข้างต้นจะตรัสถึงการละรูป แต่รูปไม่ใช่ธรรมที่ควรละ ธรรมที่ควรละคืออันทะราคะอันอาศัยรูปเกิดขึ้น ดังนั้น การละรูปจึงเป็นการละอันทะราคะดังกล่าว อุปมาว่าผู้ที่ต้องการจะตัดขาดจากบุตรเลวทรามที่ก่อทุกข์ให้ครอบครัว เมื่อสามารถตัดใจได้ว่าเขาไม่ใช่ลูกเราแล้ว ก็จะละความทุกข์ใจที่เกิดจากบุตรของตนได้ ในทำนองเดียวกันเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงแล้วละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเทียง เป็นสุข เป็นตัวตนในสังขารได้ ก็นับว่าได้ละสังขารไปด้วย ในคัมภีร์ฎีกาจึงกล่าวว่าข้อความในพระสูตรเป็นสำนวนทางภาษาอย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคกล่าวถึงการละกิเลสโดยตรงว่า^{๕๗}

^{๕๕}[๑] สงขารานํ ปุณนิสัสคคานุปัสสนา ปวตฺตา อานุสฺสนา ปุณนิสัสคคานุปัสสนา, [๒] ปฏิสังขารสนฺตัญจนํ หิ อโย. (วิสุทธิ. ฎีกา. ๑.๕๔)

^{๕๖}[๑] รูปํ ภิกฺขเว น ตุมหาถํ. ตํ ปชฺหถ. [๒] ตํ โว ปหีนํ ทิจมฺรตฺตํ หิตาย สุขาย ภวิสฺสตี. ส.ข. (บาลี) ๑๗.๓๓.๒๘.

^{๕๗}[๑] อยมปิ อนิจฺจาทีอนุสฺสนา ตทฺทวเสน สทฺธี ขนฺธากิสฺสงฺขารเอหิ กิเลสํ ปริจฺจนนฺโต, สงฺขตโทสทฺสเสนน จ ตพฺพิปริเต นิพฺพานํ ตนนินฺนตฺย ปกฺขนฺทนฺโต “ปริจฺจจากปฺปฺนิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนฺตปฺปฺนิสฺสคฺโค จา” ตี วุจฺจตี. [๒] ตสฺมา ตาย สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ ยถาวุตฺเตน นยน กิเลสํ จ ปริจฺจตี, นิพฺพานํ จ ปกฺขนฺตตี. นาปี นิพฺพตฺตฺนวเสน กิเลสํ อาทียตี, น อโทสทฺสตีตวเสน สงฺขตารมฺมณํ. [๓] เตน วุจฺจตี “ปฺปฺนิสฺสคฺคตี โน อาทียตี” ตี. อโย. (วิสุทธิ. ๒.๓๑๖)

๑. แม้ปัญญาารู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นนี้ก็เรียกว่าการสลัดทิ้งไปด้วยการสละ เพราะละกิเลสพร้อมทั้งขั้นและอกิสังขาร (กรรม) ด้วยตทั้งคพหวน (ละชั่วคราว) และเรียกว่าการสลัดทิ้งไปด้วยการเล่นเข้าไป เพราะเล่นเข้าไปในพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับสังขตธรรม โดยการน้อมไปในพระนิพพานนั้นด้วยการเห็นโทษของสังขตธรรม [คือพระไตรลักษณ์]

๒. ดังนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยปัญญาารู้เห็นนั้นจึงละกิเลสและเล่นเข้าไปในพระนิพพาน โดยนัยดังกล่าวแล้ว อีกทั้งไม่ยึดถือกิเลสไว้ด้วยการทำให้เกิด ไม่ยึดถืออารมณ์ของสังขตธรรมด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ

๓. ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ [ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า ปฏิณิสฺสุชฺชติ โน อาทียติ (สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้)

ข้อความดังกล่าวข้างต้นอธิบายได้ว่า วิปัสสนาญาณทั้งสองคือ ปฏิสังขญาณ และสังขารูปกขญาณ ชื่อว่าปฏิณิสต์คานุปัสสนา (ปัญญาารู้เห็นความสละทิ้ง) เพราะกิเลสและเพราะเล่นเข้าไปในพระนิพพาน โดยการสละสิ่งที่ไม่ต้องการ หรือการปลดปล่อยผู้ที่ที่ตนต้องการ อย่างแรกเป็นการสลัดทิ้งไปด้วยการสละ (ปริจจาคปฏิณิสฺสุคฺค) อย่างหลังเป็นการสลัดทิ้งด้วยการเล่นเข้าไป (ปกฺขณฺททาปฏิณิสฺสุคฺค)

การสละทิ้งด้วยการสละ คือ การละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ในสังขารที่กำหนดรู้อยู่ อีกทั้งละอกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่มีกิเลสเป็นเหตุพร้อมด้วยวิบากขั้นที่เป็นผลกรรมโดยตทั้งคพหวน

การสลัดทิ้งด้วยการเล่นเข้าไป คือการน้อมไปสู่พระนิพพานที่มีสภาพเที่ยง เป็นสุข เป็นปรมัตถ์อันตรงกันข้ามกับสังขาร วิปัสสนาญาณทั้งสองนี้เห็นโทษของสังขารเหมือนคนที่เห็นภัยในสถานที่ที่หนึ่งแล้วต้องการไปสู่สถานที่อื่น อนึ่ง การน้อมไปสู่พระนิพพานเป็นเพียงความต้องการจะดับสังขาร ไม่ใช่การรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

ข้อความว่า “ อีกทั้งไม่ยึดถือกิเลสไว้ด้วยการทำให้เกิด ” อธิบายได้ว่า เมื่อบุคคลไม่รู้ว่าเห็นไตรลักษณ์ กิเลสย่อมได้โอกาสเกิดขึ้นในอารมณ์ที่มีได้รู้เห็นพระไตรลักษณ์ และเมื่อกิเลสได้โอกาสเกิดขึ้น บุคคลก็ชื่อว่ายึดถือกิเลส ส่วนผู้ปฏิบัติธรรมผู้รู้เห็นพระไตรลักษณ์แล้ว ย่อมไม่ให้โอกาสเกิดกิเลสในอารมณ์ปัจจุบันที่ตนกำหนดรู้อยู่ จึงไม่ชื่อว่ายึดถือกิเลส ทำให้เกิดกิเลส เพราะกิเลสไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น

ข้อความว่า “ไม่ยึดถืออารมณ์ของสังขตธรรมด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ” อธิบายได้ว่า ผู้ที่ไม่เห็นโทษมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมชื่อว่ารับเอาสังขารเป็นอารมณ์ เพื่อการยึดมั่นด้วยกิเลสในทุกขณะที่คิดถึงสังขารธรรม ส่วนผู้ที่รู้เห็นพระไตรลักษณ์แล้วย่อมเห็นโทษดังกล่าว จึงชื่อว่า ไม่ยึดถืออารมณ์ของสังขตธรรม เพราะไม่ยึดมั่นด้วยกิเลส

ถ้าอนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา ปราภฏบริบูรณ์แก่ผู้เจริญวิปัสสนาแล้ว นิพพิทานุปัสสนา วิจารณ์ุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏิบัติสัจจคานุปัสสนา ย่อมปราภฏบริบูรณ์ได้เอง ดังข้อความในคัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรคว่า^{๕๘} “ที่จริงแล้วประเภทของอนุปัสสนาที่จำแนกเป็น ๗ ประการเป็นต้น ย่อมนับเข้าในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ดังนั้น วิปัสสนาที่บรรลุถึงความยิ่งยวดจึงดำรงอยู่โดยเนื่องด้วยอนุปัสสนา ๓ นั้นแหละ”

ผลหรืออานิสงส์จากการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐานสูตรไว้ในตอนท้ายของพระสูตรนี้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ (วิปัสสนา) นี้ อย่างนี้ ตลอด ๗ วัน เป็นอย่างน้อยก็หวังได้ว่า เขาพึงหวังผลในปัจจุบันอย่างใดอย่างหนึ่ง ในจำนวนผล ๒ อย่าง คือ

๑. จะได้บรรลุอรหัตตผล
๒. ถ้ายังมีอุปาทานเหลืออยู่ จะบรรลุอนาคามีผล^{๕๙}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญะยธรรม (อริยมรรค) เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน หนทางสายนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ (วิปัสสนา)^{๖๐}

อานิสงส์แห่งการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๑. เมื่อตายจะได้สติ
๒. ตายแล้วไม่ตกอบาย จะได้ไปเกิดในสุคติ โลกสวรรค์
๓. เป็นเชื่อ เป็นพื้นฐาน เป็นนิสสัยตามส่งให้ได้มรรคผล นิพพาน ในชาติหน้าเร็วขึ้น

^{๕๘} สุตตธา อฏฺฐารสธาติอาทินา วิกตฺตปิ หิ อนุปฺสฺสนาปการา อนิจฺจานุปฺสฺสนาทิสฺว ติสฺส อนุโตคธาติ มคฺคกปฺปตฺตา วิปฺสฺสนา ตาสํ วเสน ติจฺจติ. (วิสุทธิ. ๒.๕๐๘)

^{๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๖/๑๑๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๒/๒๐๑.

^{๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๐/๒๓๒.

๔. ถ้าปฏิบัติต่อเนื่องกัน ๗ ปีจะได้ผล ๒ ประการคือ

๔.๑ จะได้เป็นพระอนาคามี

๔.๒ ถ้าอินทรีย์แก่กล้า ก็จะได้เป็นพระอรหันต์ในปัจจุบันชาตินั้น

๗ ปีจึงยกไว้^{๑๑๑} บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๖ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๖ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๕ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๕ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๔ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๔ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๓ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๓ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๒ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๒ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๑ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

๑ ปีจึงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอดครึ่งเดือน พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี

^{๑๑๑}ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๐๔/๔๒๒, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๓๓/๓๑๘.

ภาคผนวก ก

สิ่งที่ทำให้ไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบัน

สิ่งที่ทำให้ไม่มั่นคงในธรรมปัจจุบันที่กำลังปรากฏเฉพาะหน้านั้น คือวิปัสสนูปกิเลส เพราะเป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา และเป็นสหชาตธรรมของวิปัสสนาด้วย เนื่องจากผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนเกิดญาณแก่กล้าถึงตรมอุท্থัพพญาณแล้ว เป็นที่แน่นอนที่ต้องเกิดวิปัสสนูปกิเลส อันเป็น อมัลล ไม่ใช่ทางที่ให้ถึงความบริสุทธิ์หมดจด วิปัสสนูปกิเลสนั้นมี ๑๐ อย่าง ดังมีคาถาที่ ๒๔ แสดงว่า

๒๔. โสภาโส ปีติ ปัสสทธิ อธิโมกโข จ ปคฺคโห สุขํ ฌานนุปฺภูจฺจานมฺเปกฺขา
จ นิกฺกนฺติ จ ฯ

โอภาสะ ปีติ ปัสสัทธิ อธิโมกษะ ปคคหะ สุขะ ฌานะ อุปปุฏฺฐานะ อุเบกขา
นิกันติ

มีความหมายว่า เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา ที่ชื่อว่า วิปัสสนูปกิเลส ซึ่งมีจำนวน ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. โสภาสะ	มีแสงสว่างรุ่งโรจน์แรงกล้า สว่างกว่าแต่กาลก่อน
๒. ปีติ	อิมใจเป็นอย่างยิ่งกว่าที่ได้เคยพบเห็นมา
๓. ปัสสัทธิ	จิตสงบเยือกเย็นมาก
๔. อธิโมกษะ	น้อมใจเชื่อ อย่างเลื่อมใสเด็ดขาด ปัญญาที่เกิดได้ยาก
๕. ปคคหะ	พากเพียรอย่างแรงกล้า
๖. สุขะ	มีความสุขสบายเหลือเกิน ชวนให้คิดสุขเสีย
๗. ฌานะ	มีปัญญามากไป จะทำให้เสียปัจจุบัน
๘. อุปปุฏฺฐานะ	ตั้งมั่นในอารมณ์รูปนามจนเกิน ไป ทำให้ปรากฏนิมิตต่าง ๆ
๙. อุเบกขา	วางเฉยมาก เป็นเหตุให้หย่อนความเพียร
๑๐. นิกันติ	ชอบใจจิตใจในกิเลส ๙ อย่างข้างบนนั้น

๑. โอกาส - แสงหรือภาพ เห็นแสงสว่างสุกใสหรือนิมิต เห็นแสงต่างๆ ภาพต่างๆ เห็นแสงสว่างรอบๆสิ่งหนึ่งสิ่งใด เช่น พระพุทธรูปที่เป็นกสิณ หรือเห็นเจดีย์สว่างไสวไปทั่ว หรือแสงออกจากร่างกายตน, รูปนิมิตต่างๆ แล้วไปน้อมเชื่อด้วยอธิโมกข์อย่างเป็นทางการเป็นจริงเป็นจัง สิ่งเหล่านี้ความจริงแล้วต้องเกิดขึ้นอันเป็นปกติตามธรรมชาติของจิตเมื่อเป็นฌานสมาธิ เกิดจากภวังค์ ยิ่งโดยเฉพาะในระยะแรกๆ แต่ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดไปน้อมเชื่อ น้อมคิดปรุงแต่งไปว่า เป็น บุญ อธิปาฏิหาริย์ อันตื่นตา ตื่นใจ ไม่เคยประสบมาก่อน เลยไปยึดมั่นหมายมั่นพึงพอใจหรือน้อมเชื่ออย่างรุนแรงด้วยความไม่รู้ตามความเป็นจริงในโอกาสหรือนิมิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้นด้วย อวิชชา จึงทำให้ติดเพติดพัน(นันทิ-อันคือตัณหา)อยู่ในวังวนของความตื่นตาตื่นใจ เมื่อเกิดนันทิอันคือตัณหา ย่อมเกิดอุปาทาน ภพ (รูปภพ) ชาติ คือการเกิดขึ้นของกองทุกข์ตามมาโดยไม่รู้ตัว และเกิดความคิดนึกปรุงแต่งต่างๆนาๆไปทางฤทธิ์ ทางเดช ทางบุญ ทางกุศลโดยไม่รู้ตัว ทำให้เกิดอาการที่เรียกกันทั่วไปว่า ติดนินิต กล่าวคือเกิดการไปน้อมดู, น้อมทำ, น้อมเชื่อในนิมิตในภาพเหล่านั้นอย่างมกมายในที่สุด

๒. ปิติ - ความอิมใจ ความอิมเอิบ ซาบซ่าน อันเกิดขึ้นทั้งต่อกายและใจอันได้จากการปฏิบัติสมณะหรือสมาธิ ปิติมียู่ ๕ แบบซึ่งก่อให้เกิดความอัศจรรย์ ความสุข ความสบาย ความพิศวง พึงพอใจ หรือลุ่มหลง แปลกใจ ทำให้หลงไหลอยู่ในเวทนาและสังขารชั้นนี้ว่าเป็นของดีของวิเศษ โดยลืมตัวเพราะอวิชชาความไม่รู้ว่าเป็นธรรมชาติธรรมดาๆ อันพึงเกิดแก่ผู้ปฏิบัติถูกต้องทุกๆไปเป็นธรรมดา จึงเกิดการติดเพติดพัน ไปยึดไปอยากด้วยอธิโมกข์,

๓. ญาณ - ความรู้หรือปัญญา แต่ญาณในวิปัสสนูปกิเลสหมายถึงเป็นมัจฉาญาณนั่นเอง เป็นเพียงความรู้สึกว่าตนเองมีภูมิรู้ภูมิธรรมหรือความรู้ความเข้าใจสิ่งต่างๆหรือธรรมต่างๆดีแล้วถูกต้องถ่องแท้แล้ว หรือเกิดแต่นามนิมิต(ความคิดหรือความรู้ที่ผุดแสดงขึ้นในใจ อันเกิดแต่ใจ หรือสัญญาของนักปฏิบัติเป็นสำคัญ มิได้เกิดแต่ปัญญาหรือเป็นไปตามหลักเหตุผล) เสียงนิมิต (เสียงที่ผุดขึ้นได้ยินแต่นักปฏิบัติ อันเกิดแต่ใจหรือสัญญาของนักปฏิบัติเป็นสำคัญ) แต่เกิดแต่ความเข้าใจไม่ถูกต้องหรือมัจฉาญาณ แล้วน้อมเชื่อด้วยอธิโมกข์ ดังนั้นเมื่อคิดว่ามีความรู้ความเข้าใจจากมัจฉาญาณดังกล่าว จึงทำให้เข้าใจผิด หรือหยุดการพิจารณาด้วยปัญญาเสียดกลางคัน ก่อนที่จะไปถึงจุดหมายด้วยคิดว่าเข้าใจถูกต้องแล้ว หรือคิดว่าได้มรรคผลใดแล้ว จึงทำให้เกิดทิฏฐิ ไม่รับฟังความคิดความเห็นจากผู้รู้หรือผู้อื่นที่แนะนำข้อผิดพลาดได้ เพราะหลงคิดและเข้าใจไปว่าตนเองเข้าใจถูกต้องแล้วอย่างแรงกล้าด้วยอธิโมกข์, เมื่อผู้ใดพูดก็โกรธหรือไม่รับฟังไปพิจารณา ทำให้การเจริญวิปัสสนาในธรรมต้องสะดุดหยุดชะงักไปโดยไม่รู้ตัว และเพราะญาณความเข้าใจนั้นไม่ถูกต้อง อันยังทำให้การปฏิบัติผิดไปจากแนวทางและจุดมุ่งหมายอันคือนิโรธ อันมัก

เกิดขึ้นเป็นประจำในการปฏิบัติ, หรือไปยึดคิดแต่ปัญญาความรู้ความเข้าใจ(ญาณ)ที่เกิดขึ้นจนขาดการปฏิบัติ, หรือเมื่อญาณความเข้าใจนั้นไม่ถูกต้องและไปยึดปฏิบัติตามเข้าใจเกิดการออกนอกกลุ่มออกทางเป็นโทษโดยไม่รู้ตัวด้วยอวิชชา (อ่านประกอบการพิจารณา ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น) ทำให้เกิดการติดผู้รู้ หรือมีจณาญาณ

๔. ปีศาจทิ - ความสงบกายและจิต จึงเกิดอาการที่เรียกกันว่าติดสงบ มีความรู้สึกสงบกายสงบใจ จากการผ่อนคลายกายใจ จึงไม่ทุกข์ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่กระวนกระวาย จึงไปติดอยู่ในความสบายเหล่านั้น ทำให้หยุดการปฏิบัติด้วยคิดว่า สงบกาย สงบใจดีแล้ว พอใจแล้ว พอพ้นทุกข์แล้ว หรือมีปัญหาแค่นี้ ทำให้ตัดทอน โอกาสอันดีงามในการก้าวต่อไปข้างหน้า เกิดการหยุดชะงัก ไม่ก้าวหน้าให้เจริญต่อไป และเกิดการติดเพลินจมเช้อยู่ในความสงบ ซึ่งในบางครั้งเกิดจากการจดจ้อง จดจ่อ หรือหมกมุ่นความสงบในกายในจิตของตนเองหรืออาการจิตสงบในนั่นเอง จนไม่สังเกตเห็นสภาวะรอบข้างใดๆอย่างมีสติเท่าที่ควร และทำให้ธาตุขันธ์แปรปรวนเป็นผลของฉานสมาธิอันไม่เที่ยง ซึ่งมีการแปรปรวนเป็นธรรมดา เกิดการครอบงำโดยไม่รู้ตัวด้วยอวิชชา ที่คิดว่าดีแล้ว ถูกแล้วจนขาดการพิจารณา

๕. สุข - ความสบายกายสบายจิต ทำให้เกิดอาการที่เรียกกันว่า ติดสุข เพราะมีความรู้สึกเป็นสุข ความสบาย ทั้งทางใจและทางกาย สบายกาย สบายใจล้วนแต่เป็นผลจากสมณะอันยังให้เกิดสาคัดหลัง จึงทำให้เกิดการติดเพลิน(นันทิ-ตัณหา)ไปยึดในความพึงพอใจในผลของสุข อันเกิดแต่ฉานและสมาธินี้ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัวเพราะความไม่รู้ จึงทำให้ก่อเกิดโทษต่างๆตามมามากอันเป็นผลเสียทั้งต่อกายและต่อจิตอย่างรุนแรง ทำให้การปฏิบัติธรรมต้องหยุดชะงักเพราะหลงติดด้วยจิตสงบไปเพราะความไม่รู้ไม่เข้าใจ (ติดปีติ,สุข,อุเบกขา ในฉาน)

๖. อธิโมกษ์ - ความน้อมใจเชื่อ เป็นศรัทธาจึงน้อมใจไปเชื่อแต่ไม่ประกอบด้วยปัญญา กล่าวคือขาดเหตุผลหรือมมกาย ไม่มีที่มาที่ไป หรือไม่มีเหตุมีผลนั่นเอง เนื่องจากประสบผลสำเร็จบางส่วนในการปฏิบัติ ทำให้เกิดผลบางสิ่งขึ้น จึงทำให้เกิดซาบซึ้ง เลื่อมใส ศรัทธาอย่างแรงกล้า จิตสว่างเจิดจ้าหมดความเศร้าหมอง จึงเกิดการหมายยึดเป็นที่พึงทางใจโดยไม่รู้ตัว แต่เป็นไปแบบงมงาย กล่าวคืออย่างขาดเหตุผล ดังเช่น หมายยึดอย่างผิดๆใน พระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ และครูบาอาจารย์ เจ้าลัทธิ ตลอดจนน้อมเชื่อในนิมิตต่างๆ อย่างแรงกล้า แต่เป็นไปอย่างผิดๆคืออย่างงมงายขาดปัญญา เกิดแต่ความเชื่อมิได้เกิดแต่ความเข้าใจ เช่น อยากสร้างโบสถ์วิหารใหญ่เกินตัวเพื่อทดแทนพระคุณ อยากสอน, อยากให้ผู้อื่นได้ปฏิบัติบ้างเหมือนตน อยากทำบุญทำทานต่างๆเกินฐานะ ทำบุญสะเดาะเคราะห์กรรมต่างๆ น้อมเชื่อในนิมิตที่เห็นอย่างแน่นแฟ้น น้อมเชื่อปฏิบัติตามคำสอนแต่อย่างงมงายคือน้อมเชื่อโดยขาดการพิจารณา

และความเข้าใจ เช่น น้อมเชื่อในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ครูบาอาจารย์ อย่างขาดปัญญา คือ เชื่ออย่างเดียวว่าถูก โดยขาดการพิจารณาด้วยปัญญา ซึ่งล้วนแต่เป็นไปในลักษณะของทั้งทิฏฐิปาทานและศีลทัฬหุปาทานคืออุปาทานชนิดยึดมั่นในกิเลสเพื่อความพึงพอใจในความคิดความเชื่อของตน แบบผิดๆหรืออย่างมงาย ขาดปัญญาในการไตร่ตรองว่าถูกหรือผิด, ศรัทธาที่ถูกต้องนั้น เป็นสิ่งจำเป็นในการปฏิบัติ แต่ต้องไม่เป็นไปอย่างมงาย ประกอบด้วยเหตุผล จึงดำเนินไปด้วยปัญญา(สัมมาปัญญา)จึงจักถูกต้อง ไม่ใช่ด้วยอริโมกษ์

๗. ปีกาหะ - ความเพียรที่พอดี แต่ในวิปัสสนูปกิเลสหมายถึง เพียรมากจนเกินพอดี เกินเหตุชนิดมูทะลุ จึงยอมตั้งเครียดต่อการปฏิบัติมักเนื่องจากปฏิบัติผิดวิธี หรือคิดจริงจังในผล ความสุขความสงบความสบาย หรือมีความเข้าใจแล้วต้องการให้บรรลุหรือสมประสงค์โดยไว ด้วยความเพียร แต่ลืมทางสายกลาง ทำให้เกินพอดี ทำให้เกิดอาการเครียดต่างๆ ทั้งต่อจิต และกาย และมักเกิดจากผลที่ดีที่บังเกิดขึ้นในระยะแรกๆจากการปฏิบัติสมถสมาธิอันเกิดแต่อำนาจขององค์ฌานหรือสมาธิ จึงเป็นแรงขับเคลื่อนให้เพียรปฏิบัติอย่างมูทะลุลืมตัว โดยไม่รู้ตัว

๘. อุปีฏฐานะ - สติชัด แต่ที่นี้หมายถึง สติแก่กล้าเกินพอดี สติมากเกินพอดีไปในการปฏิบัติ เช่น จดจ้อง จดจ่อ อย่างต่อเนื่อง อย่างแรงกล้าแต่เฉพาะในสิ่งที่ยึดเป็นอารมณ์ หรือเฉพาะการปฏิบัติที่ปฏิบัติอยู่แต่เท่านั้น กล่าวคือ สติจดจ่อแน่นิ่งในอารมณ์เดียว แต่ไม่มีสติหรือขาดสติในสิ่งอื่นอันควรแก่การใส่ใจงาน กล่าวคือ ขาดสัมปชัญญะความมีสติต่อเนื่องสัมพันธ์ในสิ่งอื่น พังจดจ่อแต่สิ่งที่ปฏิบัติแต่เกินพอดี ทำให้สติล้าตึงเครียด จนเกิดอาการต่างๆเพราะความตึงเครียดจากการปฏิบัติผิดมากเกินไป ขาดสติในสิ่งที่ไม่ได้กำหนด จนไม่รู้ผิดชอบชั่วดี หรือไม่รู้ในสิ่งที่ถูกหรือผิด ควรหรือไม่ควร กล่าวโดยย่อก็คือเป็นมิจฉาสติ, สตินั้นก็เป็นสังขารชั้นๆอย่างหนึ่ง จึงมีความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา มีการเกิดดับๆเป็นธรรมดา จึงเป็นไปในลักษณะรู้เท่าทันแล้วเกิดขึ้นจนชำนาญอย่างยิ่ง โดยไม่ได้ตั้งใจคล้ายตั้งมหาสติแต่กอบด้วยอวิชชานั้นเอง กล่าวคือ ตั้งจิตอยู่กับสติตลอดเวลาในอารมณ์เดียวอย่างจดจ้องจดจ่อ จนในที่สุดเป็นสังขารในปฏิจสมุปบาทที่ประกอบด้วยอวิชชา จึงทำเองโดยไม่รู้ตัวอีกด้วย สติจึงซัดเกินไป จนขาดสัมปชัญญะ รู้แต่สิ่งที่สติหรือจิตไปกำหนด(ยึดอารมณ์ หรือวัตถุ)แต่อย่างเดียวจนเป็นไปในลักษณะสมาธิควบไปด้วย จนไม่รับรู้ในสิ่งอันควรอื่นๆด้วยนั่นเอง จนในที่สุดสติอยู่แต่กับสิ่งนั้นๆที่เป็นอารมณ์จนถอนไม่ขึ้น

๙. อุเบกขา - ความวางจิตเป็นกลาง ยังให้เกิดอาการที่เรียกกันว่า ดิดอุเบกขา ดิดแข็งนึ่ง เพราะดิดแข็งนึ่งอยู่ภายในเป็นกลางวางเฉยอย่างขาดปัญญา, เป็นกลางวางเฉยแต่อย่างมงายผิดๆ, วางเฉยเสียสิ้นโดยขาดปัญญา แต่ยอมรู้สึกสงบ ไม่ทุกข์ไม่ร้อน จึงไปเข้าใจผิดว่าดีแล้ว ถูกต้อง

วิปัสสนูปกิเลส ๕ ประการ ตั้งแต่ โอภาส ถึง อุเบกขานั้น แม้ว่าจะเกิดปรากฏขึ้นมาแล้ว ถ้านิกันตย์ยังไม่เข้าร่วมด้วย คือ ไม่ชอบใจ ตีใจ เพลิดเพลินไปด้วย ก็ไม่เป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา ต่อเมื่อใด

มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	โอภาส	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	ปีติ	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	ปีสัทธ	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	อริโมกขะ	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	ปีคหะ	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	สุขะ	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	ญาณะ	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	อุปีฐานะ	ก็ดี
มี	นิกันต	เข้าไปชอบใจตีใจ	อุเบกขา	ก็ดี

เมื่อนั้นจึงนับว่าองค์ประกอบทั้ง ๕ นี้เป็น วิปัสสนูปกิเลส ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง ยินดีพอใจอยู่เพียงแค่นี้ โดยเข้าใจเสียว่าตนเองสำเร็จมรรคผลแล้ว เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส เป็นที่อาศัยแห่งคาหกรรม คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ และเป็นช่องให้อกุศลกรรมเหล่าอื่นเกิดขึ้นอีกมากมาย ผู้มีปัญญาย่อมพิจารณาองค์ประกอบของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๕ และองค์วิปัสสนูปกิเลสแท้ ๆ อีก ๑ คือ นิกันตว่าสักแต่เกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นนี้แล้ว วิปัสสนาก็ไม่เศร้าหมอง แต่จะเจริญขึ้นตามลำดับ

๒๕. อิจฺเจวํ ทสฺสปกิเลสํ ปรีปนฺนํ ปรีคฺคหํ อมคฺคา ว อิมํ ชมฺมา ชมฺมสฺส ปรีปนฺนํติกา ฯ

อุปกิเลส ๑๐ ประการ ดังบรรยายมาจะนี้ กำหนดถือว่าเป็นอันตราย ธรรมเหล่านี้เป็นอันตรายแห่งวิปัสสนาธรรม เป็นอมัคค มิใช่ทางเลย

มีความหมายว่า วิปัสสนูปกิเลส ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้เป็นอันตรายของวิปัสสนาโดยแท้ แต่จะบังคับบัญชามิให้เกิดขึ้นก็ไม่ได้ เมื่อเจริญถึงตรุณอุทฺทพฺพญาณ วิปัสสนูปกิเลสย่อมเกิดขึ้นตามธรรมชาติคู่กับวิปัสสนา จะเรียกว่าเป็นสหายของวิปัสสนาก็ได้ แต่ว่า วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดแก่บุคคล ๑ จำพวก คือ

๑. พระอริยบุคคล เพราะได้เคยดำเนินในทางที่ถูกแล้ว
๒. ผู้ปฏิบัติดีผิดจากทางวิปัสสนา
๓. ผู้มีความเพียรอ่อน เพราะความเพียรที่แรงกล้าเท่านั้นจึงจะเป็น วิปัสสนูปกิเลส

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น พระโยคีผู้ที่ไม่ประกอบด้วยสพาย ๗ (โดยเฉพาะในที่นี้ หมายถึง กัลยาณมิตร คืออาจารย์ผู้อุปถัมภ์) แล้ว ก็ยากที่จะล่องพ้นไปได้ เพราะชอบใจ คิดใจ เพลิดเพลินในวิปัสสนูปกิเลสนี้เสีย ทำให้ขาดการกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ อุปมาเหมือนการเดินทางไกลและกันดาร เมื่อเดินไปพบศาลาพักร้อนข้างทาง ก็แวะเข้าไปพักนอนหลับนอนเสีย ไม่เดินทางต่อไป ก็ไม่บรรลุถึงจุดหมายปลายทาง ด้วยเหตุนี้วิปัสสนูปกิเลสจึงเป็นเครื่องเศร้าหมอง เป็นอันตราย เป็นอัมคค คือ มิใช่ทางแห่งวิปัสสนา ส่วนทางของวิปัสสนานั้นคือ การเห็นแจ้งในรูปธรรมกับนามธรรมโดยลักษณะทั้ง ๓ คือ ไตรลักษณ์ เห็นแต่เกิดขึ้นแล้วดับไปในอุทกัพพญาณนั้น จึงจะพ้นอำนาจของวิปัสสนูปกิเลส

วิปัสสนูปกิเลสทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน

เมื่อภิกษุมนสิการ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โอภาส ญาณปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปัสคาหะ (ความเพียร) อุปีภูฐานะ (ความตั้งมั่น) อุเบกขา นิกันติ (ความพอใจ) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึงความพอใจว่า ความพอใจเป็นธรรม เพราะนึกถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจอันอุทธัจจะนั้นกั้นไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงซึ่งความปรากฏ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจที่นึกถึงความพอใจอันเป็นธรรมถูกอุทธัจจะกั้นไว้

วิปัสสนูปกิเลสทำให้ไม่มั่นคงในปัจจุบันอารมณ์

เมื่อภิกษุมนสิการรูป โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง ฯลฯ เมื่อภิกษุมนสิการรูป โดยความเป็นทุกข์ เมื่อภิกษุมนสิการรูป โดยความเป็นอนัตตา เมื่อภิกษุมนสิการเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ ฯลฯ ชราและมรณะ โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โอภาสญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัสคาหะ อุปีภูฐานะ อุเบกขา นิกันติย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึงความพอใจว่า ความพอใจเป็นธรรม เพราะนึกถึงความพอใจนั้น จึงมีความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจอันอุทธัจจะนั้นกั้นไว้ ย่อมไม่ทราบชัดตามความเป็นจริง ซึ่งชราและมรณะอันปรากฏ โดยความเป็นอนัตตา โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เพราะเหตุนี้

ท่านจึงกล่าวว่ามีใจที่นึกถึงความพอใจอันเป็นธรรมถูกอุทธรณ์จะกั้นไว้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่

จิตย่อมกวัดแกว่งหวั่นไหวเพราะ โอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ
 สุข อธิโมกษ์ ปีกาหะ อุปีฏฐานะ ความวางเฉยจาก
 ความนึกถึงอุเบกขา และนิกัณติ ภิกษุนี้กำหนดฐานะ
 ๑๐ ประการนี้ ด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาดในความ
 นึกถึงโอภาสเป็นต้นอันเป็นธรรมฟุ้งซ่าน และย่อมไม่ถึง
 ความหลงใหล จิตกวัดแกว่ง เสร้าหมอง และเคลื่อนจาก
 จิตภavana จิตกวัดแกว่ง เสร้าหมอง ภavanaย่อมเสื่อมไป
 จิตบริสุทธิ ไม่เสร้าหมอง ภavanaย่อมไม่เสื่อม จิตไม่
 ฟุ้งซ่าน ไม่เสร้าหมอง และไม่เคลื่อนจากจิตภavanaด้วย
 ฐานะ ๔ ประการนี้ ภิกษุย่อมทราบชัดซึ่งความที่จิตกวัด
 แกว่งฟุ้งซ่าน ถูกโอภาสเป็นต้นกั้นไว้ ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ ฉะนี้แล ฯ

ภาคผนวก ง

วิธีการกำหนดรู้สภาวะธรรมขณะปัจจุบัน

๑. การตามรู้ในขณะเห็น

นักปฏิบัติผู้เจริญวิปัสสนาหยังเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ย่อมรับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส นึกคิด และรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตพร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตในขณะนั้นๆ ส่วนผู้เจริญสมถภาวนาพึงรับรู้ฉานจิตหทัยวัตถุ และรูปที่เกิดจากฉานจิตตามสมควร อนึ่ง จิตที่รับรู้สภาวะเห็น คือวิถีจิตที่เกิดจากจักขุทวารหนึ่งวิถีตั้งแต่ต่อวัชชนจิตไปจนถึง ตทารัมมฉจิต เป็นเพียงการรับรู้เฉพาะวิถีจิตหนึ่งวิถี ยังไม่ใช่การรับรู้จิตทีละดวง

ในขณะเห็น พึงกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” แม้ในเวลาได้ยินเป็นต้นก็พึงกำหนดว่า “ได้ยินหนอๆ” การกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” นี้หมายถึง จักขุประสาทรูปารมณ (สี) สภาวะเห็น การกระทบกันระหว่างสีและจักขุประสาท และเวทนาที่ดีใจ เสียใจ หรือ เฉย ๆ กล่าวโดยสรุป การกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ อย่างตามสมควร คือ จักขุประสาท รูปารมณ จักขุวิญญาณผัสสะทางตา (จักขุสัมผัสสะ) หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (จักขุสัมผัสสะชาเวทนา)

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาอยู่ไม่ควรเลือกหาอารมณ์กรรมฐานที่ตนต้องการควรตามรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏอย่างชัดเจนในปัจจุบันขณะ แม้ว่านักปฏิบัติจะไม่มีความรู้เกี่ยวกับปรัยัติก็สามารถรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏได้ เช่น เมื่อ ตามรู้เวทนาว่า “ปวดหนอ” ย่อมจะรับรู้สภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การสัมผัสที่ไม่น่ายินดี เป็นลักษณะพิเศษของทุกขเวทนา (อนิฏฺฐ โฝฏฺฐ พุพฺพานุ-กวนลกขณา)
- การทำให้จิตไม่สดชื่น เป็นหน้าที่ของทุกขเวทนา (สมฺปยุตฺตํ มิวปนรสา)
- ความเจ็บปวดทางกาย เป็นอาการปรากฏของทุกขเวทนา (กายิกาพาธปจฺจุปฺภูจฺจนา)
- การประจวบกันระหว่างจิตกับสัมผัสที่ไม่ดี เป็นเหตุใกล้ของทุกขเวทนา (ผสฺสปทฺฏฺจนา)

ว่าโดยโลกุปมา การรับรู้ลักษณะพิเศษ เหมือนการเห็นแสงสว่างของฟ้าแลบ การรับรู้หน้าที่ เหมือนการกำจัดความมืด การรับรู้อาการปรากฏเหมือนการเห็นสัญญาณของฟ้าแลบที่ยาวสั้น ตรง หรือคด ส่วนการรับรู้เหตุใกล้เหมือนการเห็นก้อนเมฆซึ่งเป็นสถานที่เกิดของฟ้าแลบ

อย่างไรก็ตาม เหตุใดก็มักไม่ปรากฏชัดเจนแก่นักปฏิบัติในระยะที่เกติวิปัสสนาญาณขั้นแรกที่เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ปัญญาจำแนกรูปนามเพราะเหตุใดเป็นธรรมที่ไม่ควรตามรู้ เนื่องจากไม่ใช่สภาวะธรรมที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ เช่น ผู้ตามรู้ปฐวีธาตุควรรับรู้ลักษณะพิเศษ หน้าที่ และอาการปรากฏของปฐวีธาตุ ไม่ควรควรตามรู้เหตุใดของปฐวีธาตุ คือ ธาตุ ๓ อย่างที่เหลือ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ เพราะจะเป็นการกำหนดธาตุอื่นที่ไม่ใช่ปฐวีธาตุ เมื่อจักขุประสาทปรากฏชัดก็ควรตามรู้จักขุประสาท ไม่ควรกำหนดเหตุใดคือมหาภูตรูป ๔ (ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุ) ซึ่งเป็นที่อาศัยของจักขุประสาท เมื่อผัสสะปรากฏชัดก็ควรกำหนดผัสสะ ไม่ควรกำหนดเหตุใดคือเวทนา เมื่อเวทนาปรากฏชัดก็ควรกำหนดเวทนา ไม่ควรกำหนดเหตุใดคืออารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า ปทภูจานํ ปเนตฺถ อณฺณธมฺมคายน อุตฺถํ “ปทภูจานํไม่แสดงไว้ในเรื่องธาตุนี้ เพราะเป็นธรรมอื่นพ้นจากธาตุที่พึงกำหนดครั้น”

ความจริงแล้วการกำหนดรู้ปทภูจานํคือเหตุใดของรูปนาม ย่อมปรากฏในวิปัสสนาญาณที่ ๒ ชื่อว่า ปัจจัยปริคคญาณ คือ การกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม ไม่ปรากฏในนามรูปปริจเฉทญาณ

อนึ่ง คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะทุกฉบับ คือ ฉบับฉัฐฐสังคายนา ฉบับสิงหลและฉบับไทย มีข้อความว่า “ลกฺขณฺรสปจฺจุปจฺจานปทภูจานวเสน นามรูปปริคคโห ทิฏฺฐิจิวิสุตฺทินาม” “การกำหนดรู้รูปนามโดยประเภทแห่งลักษณะ รัสสะ ปัจจุปฏฺฐานและปทภูจาน ชื่อว่า ทิฏฺฐิจิวิสุตฺติ

โดยคัมภีร์ฉบับสิงหลสมัยก่อนไม่มีปทภูจานในเรื่องนี้ และคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีที่แต่งในราวพุทธศักราช ๑๗๐๐ ก็ไม่ได้ กล่าวถึงปทภูจานไว้จึงเชื่อว่าเรื่องปทภูจานคงจะมาเพิ่มภายหลังซึ่งอาจเกิดจากการจารใบลานคลาดเคลื่อนตามกันมาหลังพุทธศักราช ๑๗๐๐

อนึ่ง สภาวะธรรมเช่นลักษณะเป็นต้นย่อมปรากฏชัดเจนแก่นักปฏิบัติในแต่ละขณะ หมายความว่า บางขณะลักษณะพิเศษปรากฏชัด บางขณะหน้าที่ปรากฏชัด บางขณะอาการปรากฏชัดเจน เมื่อนักปฏิบัติตามรู้สภาวะใดสภาวะหนึ่งแล้วก็เป็นการรับรู้สภาวะธรรมอย่างแท้จริง ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

กสฺมา ปเนตฺถ อุกฺกคฺคหณฺ. ปุคฺคคฺชฺฌาสนฺโต. เอกจฺจสฺส หิ ธาตุโยมนสิทฺติโรนฺตสฺส ตา สภาวโต คจฺจนฺนฺติ เอกจฺจสฺส สกฺกจฺจกรณฺโต, โย รโสติ วุจฺจติ.

“ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวลักษณะหน้าที่ทั้งสองอย่างไรในเรื่องนี้

ตอบว่า : เป็นการกล่าวไว้ในอรรถาธิบายของบุคคล โดยแท้จริงแล้วเมื่อบางคนกำหนดรู้ธาตุอยู่ ธาตุเหล่านั้น ย่อมปรากฏโดยลักษณะ เมื่อบางคนกำหนดรู้ธาตุอยู่ ธาตุเหล่านั้นย่อมปรากฏโดยกระทำหน้าที่ของตนซึ่งเรียกว่า รัสสะ”

ข้อนี้หมายความว่า ผู้ที่เจริญธาตุกรรมฐาน โดยตามรู้ธาตุ ๔ พึงกำหนดตามลักษณะหรือหน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ควรตามรู้พร้อมกันทั้งสองอย่าง แต่ในคำภีร์อรรถกถากล่าวถึงการตามรู้ทั้งสองอย่างไรตามอรรถาธิบายของบุคคล เพราะในบางบุคคลจะปรากฏโดยลักษณะ และบ้างก็มาปรากฏโดยหน้าที่จึงควรตามรู้สภาวะที่ปรากฏในแต่ละขณะ

ในขณะที่กำหนดว่า “เห็นหนอ” สภาวธรรม ๕ อย่าง คือ จักขุประสาท สี (รูปารมณ) จักขุวิญญาณ ผัสสะทางตา หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ย่อมปรากฏในขณะที่นั้นๆ ตามสมควร ดังมีความพิสดารต่อไปนี้

การตามรู้จักขุประสาท มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ส่องเห็นรูปได้ เป็นลักษณะพิเศษของจักขุประสาท (รูปาภิฆาตารหุคตปสาทลक्षण)
- การจูงใจไปในรูปารมณ เป็นหน้าที่ (รูปเสถ อวิญจนรส)
- การเห็นได้ทางจักขุประสาท เป็นอาการปรากฏ (จักขุวิญญาณสุส อาหารภาวปัจจุပ္ปฏจัน)
- การมีดวงตา เป็นเหตุใกล้ (ทฐุสตามตานิทานกมมชฎตปทฐจัน)

การตามรู้รูปารมณ มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- การปรากฏให้รู้ทางตา เป็นลักษณะพิเศษของรูปารมณ (จักขุปฏิบัติหนนลक्षण)
- การถูกเห็นได้ เป็นหน้าที่ (จักขุวิญญาณสุส วิสยภาวรส)
- การที่สภาวะเห็นดำเนินไปในจักขุประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตสุเสวโคจรปัจจุပ္ปฏจัน)
- การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากุตปทฐจัน)

การรับรู้จักขุประสาทและรูปารมณที่กล่าวมานี้ สอดคล้องกับข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตรและคัมภีร์อรรถกถาว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ จกฺขุญฺจ ปชานาติ. รูเป จ ปชานาติ. ยญฺจ ตทุกฺขํ ปฏิจฺจ
อุปฺปชฺชติ สํโยชนํ, ตถจ ปชานาติ

“ภิกษุในพระพุทธศาสนานี้ย่อมรู้จักตา รู้จักรูปารมณฺ์และ รู้จักตาและรู้จัก
รูปารมณฺ์ทั้งสองนั้น อันเป็นที่เกิดของสังโยชนํ”

จกฺขุญฺจ ปชานาติติ จกฺขุปฺสาทํ ยถาวสฺสทกฺขณวเสน ปชานาติ. รูเป จ
ปชานาติติ พหิทฺธา จตฺตสมฺภูจฺจนิกรรูปญฺจ ยถาวสฺสทกฺขณวเสน ปชานาติ.

“พระดำรัสว่า จกฺขุญฺจ ปชานาติ (ย่อมรู้จักตา) หมายความว่าย่อมรู้จักจักขุ
ประสาท โดยจำแนกตามลักษณะและหน้าที่อย่างแท้จริง

พระดำรัสว่า รูเป จ ปชานาติ (ย่อมรู้จักรูปารมณฺ์) หมายความว่าย่อมรู้จัก
รูปารมณฺ์ที่เกิดจากสมฺภูจฺจนํทั้ง ๔ โดยจำแนกตามลักษณะและหน้าที่อย่างแท้จริง”

การตามรู้จักขุวิญญาน มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การ เห็นรูปเป็นลักษณะพิเศษของจักขุวิญญาน (วิชานนลกฺขณํ)
- การรับสีเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพพฺงคฺมรตํ)
- การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺภูจฺจนํ)
- จักขุประสาทและสี เป็นเหตุใกล้ (วตฺถารมฺมณปทฺฏจฺจนํ)

การตามรู้ผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การกระทบกับสี เป็นลักษณะพิเศษของรู้ผัสสะทางตา (มุสฺสนลกฺขณํ)
- การประสานอารมณ์ เป็นหน้าที่ (สํมฺภูจฺจนร โส)
- การประชุมกันระหว่างจักขุประสาท สี และการเห็น เป็นอาการปรากฏ (สนฺนิปาทปจฺจุปฺภูจฺจโน)
- อารมณ์ที่มาปรากฏ เป็นเหตุใกล้ อาปาตคคฺควิสยปทฺฏจฺจโน)

การตามรู้สุขเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของสุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (อิฏฺฐารมฺมณานุกฺวณลกฺขณํ)
- การทำให้รู้สึกพอใจ เป็นหน้าที่ของสุขเวทนา (อิฏฺฐการสมฺ โภครสา)
- การเกิดความพอใจทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตฺตสิกฺกอสฺสาทปจฺจุปฺภูจฺจนา)
- ความสงบใจ เป็นเหตุใกล้ (ปฺสฺสทฺธิปทฺฏจฺจนา)

การตามรู้ทุกขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของของทุกขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (อนิฏฐารมมณานุภวณลกขณา)

- การทำให้รู้สึกไม่พอใจ เป็นหน้าที่ (อนิฏฐาการสมโภครสา)
- การเกิดความไม่พอใจทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกภาพารปัจจุภูฏานา)
- ทัฬหวัตถุ เป็นเหตุใกล้ (หทยวัตถุปทภูฏานา)

การตามรู้อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- ความวางเฉยที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น เป็นลักษณะพิเศษของอุเบกขาเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (มชฺมตฺตเวทิตลคฺขณา)

- การทำให้สภาวะเห็นเป็นกลางคงอยู่ เป็นหน้าที่ (สมปยุตฺตทานํ นาติอุปฺปยุ-
หนมิลาปนรสา)
- การเกิดความสงบไม่ยินดียินร้าย เป็นอาการปรากฏ (สนฺตภาวปัจจุภูฏานา)
- ความมีจิตไม่ปิตินดี เป็นเหตุใกล้ (นิปฺปิติกจิตฺตปทภูฏานา)

แม้สุขเวทนาและทุกขเวทนา จะไม่ประกอบด้วยกับจักขุวิญญาณที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว แต่ในอภิญญะสูตรและปริญญะสูตร ได้กล่าวถึงเวทนา ๓ ที่ปรากฏทางทวาร ๖ ในที่นี้จึงแสดงถึงเวทนาเหล่านั้นที่ประกอบด้วยสัมปฏิจจนจิต สันติระณจิต ขวานจิต และตทารมมณจิตซึ่งเกิดทางจักขุทวารวิถี

อนึ่ง คัมภีร์มูลฎีกาและคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า อุเบกขาที่ประกอบด้วยร่วมกับจิตที่เห็นรูปอันไม่น่าชอบใจจัดเป็นทุกขเวทนา และอุเบกขาที่ประกอบด้วยร่วมกับจิตที่เห็นรูปอันน่าชอบใจจัดเป็นสุขเวทนาโดยปริยาย ดังสาธกในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

อุเปกฺขา ปน อุกฺสลวิปากฺกตา อนิฏฺฐตฺตา ทุกฺเข อวโรเชตฺตพฺพา, อิตฺธา อิกฺกตฺตา สุข.

“ส่วนอุเบกขาที่เป็นผลของอกุศลย่อมนับเข้าในทุกข์ เพราะไม่น่าปรารถนา ส่วนอุเบกขานอกจากนี้นับเข้าในสุข เพราะน่าปรารถนา”

นอกจากนี้ แม้อุเบกขาที่ประกอบด้วยร่วมกับจิตที่เห็นรูปเป็นกลางอันไม่น่ายินดียินร้าย ก็ควรเป็นอุเบกขาโดยแท้ เพราะท่านกล่าวบทแสดงเหตุไว้ ๒ ศัพท์ คือ อนิฏฐตฺตา (เพราะไม่น่าปรารถนา) และ อิกฺกตฺตา (เพราะน่าปรารถนา)

ความจริงแล้วแม้จักขุวิญญาณจะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา แต่ความยินดีพอใจย่อมปรากฏเมื่อกระทบสี เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่ถูกต้องแล้วเกิดความรู้สึกลินดี แม้ความไม่ชอบใจก็ปรากฏเมื่อกระทบสี สี เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่ไม่ถูกต้อง จะเห็นได้ว่าความรู้สึกลินดีย่อมปรากฏเมื่อได้กลิ่นของหอมมีน้ำหอม ดอกไม้หอม เป็นต้น หรือรับประทานอาหารมีรสอร่อย

ความรู้สึกไม่ชอบใจย่อมปรากฏเมื่อได้กลิ่นของเหม็น รับประทานอาหารมีรสไม่ดี นอกจากนี้แม้กายวิญญาณจะประกอบด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา แต่ในบางคราวก็อาจจะรู้สึกถึงโณฏฐัพพารมณ์ในลักษณะเป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์ตามนัยนี้ พึงรวม โณฏฐัพพารมณ์ประเภทนี้ไว้ในสุขเวทนาขั้นต่ำ

๒. การตามรู้ในขณะได้ยิน

ในขณะกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” สภาวธรรม ๕ อย่าง คือ โสตประสาทเสียง (สัททารมณ์) โสตวิญญาณ ผัสสะทางหู หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางหูย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ

การตามรู้โสตประสาท มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ให้ได้ยินเสียงได้ เป็นลักษณะพิเศษของโสตประสาท (สัททาทิฆมาตารหุตอุปาสาทลกฺขณํ)
- การจงใจไปในสัททารมณ์ เป็นหน้าที่ (สทฺทสุ อวិณฺณรสี)
- การได้ยินทางโสตประสาท เป็นอาการปรากฏ (โสตวิญญาณสุส อารารภาวปจฺจุปฺภูจฺจํ)
- การมีหู เป็นเหตุใกล้ (โสตฺถุกามคานิทานกมฺมชฺชุตฺตปทฺถจฺจํ)

การตามรู้สัททารมณ์ มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- การที่สัททารมณ์ปรากฏที่หู เป็นลักษณะพิเศษของสัททารมณ์ (โสตปฏฺิหนนลกฺขณํ)
- การถูกได้ยิน เป็นหน้าที่ (โสตวิญญาณสุส วิสยภาวรสี)
- การที่สภาวะได้ยินดำเนินไปใน โสตประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตฺสฺเสว โคจรปจฺจุปฺภูจฺจํ)
- การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตฺตฺมหาภูตฺตปทฺถจฺจํ)

การตามรู้โสตวิญญาณ มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- การได้ยิน เป็นลักษณะพิเศษของโสตวิญญาณ (วิฆานนลกฺขณํ)
- การรับเสียงเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพุพฺพจฺจกมฺรสี)
- การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺนฺธานปจฺจุปฺภูจฺจํ)
- โสตประสาทเสียง เป็นเหตุใกล้ (วตฺตฺถารมฺมณปทฺถจฺจํ)

๓. การตามรู้ในขณะคมก่

ในขณะที่กำหนดว่า “รู้หนอ” เมื่อได้ก่ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ฆานประสาท ก่ (คันธารม) ฆานวิญญาณ ผัสสะทางจุมก หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางจุมก ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

การตามรู้ฆานประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่สูดรับก่ได้ เป็นลักษณะพิเศษของฆานประสาท (คนุชาภิฆาตารหุคปฺปสาทลกขณ)
- การจุมใจไปในคันธารม เป็นหน้าท่ (คนุเชสุ อาวิญจนรส)
- การได้ก่ทางฆานประสาท เป็นอาการปรากฏ (ฆานวิญญาณสุส อาธารภาวปจฺจปฏฺจาน)
- การมีจุมก เป็นเหตุไกล้ (ฆายิตุคามตานิทานกมฺมชฺคฺคตปฏฺจาน)

การตามรู้คันธารม มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การที่คันธารมปรากฏในจุมก เป็นลักษณะพิเศษของคันธารม (ฆานปฏฺจิทนนลกขณ)
- การถูกสูดคมได้ เป็นหน้าท่ (ฆานวิญญาณสุส วิสยภาวรส)
- การที่สภาวะได้ก่ค้ดำเนินไปในฆานประสาทเป็นอาการปรากฏ (ตฺสเสว โคจรปจฺจปฏฺจาน)
- การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุไกล้ (จตุมหาภูตปฏฺจาน)

การตามรู้ฆานวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การได้ก่ เป็นลักษณะพิเศษของฆานวิญญาณ (วิชานนลกขณ)
- การรับก่เป็นอารม เป็นหน้าท่ (ปฺพุพฺพจฺกรมรส)
- การนำจิตไปสู่อารม เป็นอาการปรากฏ (สนฺธฺธานปจฺจปฏฺจาน)
- ฆานประสาทและก่ เป็นเหตุไกล้ของฆานวิญญาณ (วตฺถการมฺมณปฏฺจาน)

๔. การตามรู้ในขณะลิ้มรส

ในขณะกำหนดว่า “ลิ้มหนอ” หรือ “รู้หนอ” สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ชิวหาประสาท (รสารมณ์) ชิวหาวิญญาณ ผัสสะทางลิ้น หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางลิ้น ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

การตามรู้ชิวหาประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ทำให้รับรสได้ เป็นลักษณะพิเศษของชิวหาประสาท (รสากิมาตารห- ภูตปฺปสาทลกฺขณํ)
- การจูงใจไปในรสารมณ์ เป็นหน้าที่ (รเสตุ อวิญฺณรตํ)
- การได้ลิ้มรสทางชิวหาประสาท เป็นอาการปรากฏ (ชิวหาวิญญาณสุส อชาธ- ภาวปจฺจุปฺภูจฺจานํ)
- การมีลิ้น เป็นเหตุใกล้ (สายิตุกามตานิทานกมฺมชฺชภูตปฺทฺภูจฺจานํ)

การตามรู้รสารมณ์ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การที่รสารมณ์ปรากฏในลิ้น เป็นลักษณะพิเศษของรสารมณ์ (ชิวหาปฏฺิ- หนนลกฺขณํ)
- การถูกลืม เป็นหน้าที่ (ชิวหาวิญญาณสุส วิสยภาวรตํ)
- การที่สภาวะลิ้มรสดำเนินไปในชิวหาประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตสุเสว โคจรปจฺจุปฺภูจฺจานํ)
- การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากฺภูตปฺทฺภูจฺจานํ)

การตามรู้ชิวหาวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การลิ้มรส เป็นลักษณะพิเศษของชิวหาวิญญาณ (วิชานนลกฺขณํ)
- การรับรสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพุพฺพจฺจกมรตํ)
- การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺขานปจฺจุปฺภูจฺจานํ)
- ชิวหาประสาทและรส เป็นเหตุใกล้ (วตฺตถารมฺมณปฺทฺภูจฺจานํ)

๕. การตามรู้ในขณะสัมผัส

ในขณะกำหนดว่า “ถูกหนอ” สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ กายประสาท สัมผัส (โณภูฏัพ- พารมณ์อันได้แก่ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) กายวิญญาณ ผัสสะทางกายหรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางกาย ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

การตามรู้กายประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ทำให้รับสัมผัสได้ เป็นลักษณะพิเศษของกายประสาท (โณฏฐพุพาภิ-
ฆาตารหุฏตปฺปสาทลกฺขณํ)
- การจูงใจไปในโณฏฐัพพารมณํ เป็นหน้าที่ (โณฏฐพฺเพสุ อวฺยญฺจนรํสี)
- การได้สัมผัสทางกายประสาท เป็นอาการปรากฏ (กายวิญญาณสุส อารฺช-
ภาวปจฺจุปฺปญฺจานํ)
- การมีร่างกาย เป็นเหตุใกล้(ผลិតุกามคานิทานกมฺมชฺคฺคตปฺปญฺจานํ)

การตามรู้โณฏฐัพพารมณํ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การที่โณฏฐัพพารมณํปรากฏในกาย เป็นลักษณะพิเศษของโณฏฐัพพารมณํ
(กายปฺปฏิหนนลกฺขณํ)
- การถูกสัมผัส เป็นหน้าที่ (กายวิญญาณสุส วิสยภาวรํสี)
- การที่สภาวะสัมผัสดำเนินไปในกายประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตฺตฺเสว
โคจรปจฺจุปฺปญฺจานํ)
- การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหฺมาภูตปฺปญฺจานํ)

การตามรู้กายวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การสัมผัส เป็นลักษณะพิเศษของกายวิญญาณ (วิชานนลกฺขณํ)
- การรับสัมผัสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพุพฺพญฺจมรํสี)
- การนำจิตไปสู่อารมณ์เป็นอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปญฺจานํ)
- กายประสาทและสัมผัส เป็นเหตุใกล้ (วตฺตถารมฺมณปฺปญฺจานํ)

๖. การตามรู้ในขณะคิด

ขณะจิตเกิดทางมโนทวารจะมีอาการซึ่งเรียกต่างกันไปว่า คิด นึก พิจารณา ใคร่ครวญ
ใส่ใจ กำหนด เป็นลักษณะของจิตที่รับรู้อารมณ์ทางใจนักปฏิบัติควรตามรู้สภาวะนั้นๆ ว่า “คิด
หนอ” “พิจารณาหนอ” “ใคร่ครวญหนอ” “ใส่ใจหนอ” “กำหนดหนอ” ก็จะเป็นการรับรู้ทางมโน
ทวาร ธรรมารมณํ มโนวิญญาณ สัมผัส และเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในขณะนั้น การ
รับรู้นี้เป็นที่ยังเห็นด้วยการกำหนดซึ่งเรียกว่า ญาตปริญญา และเป็นที่ยังเห็นความไม่
เที่ยงซึ่งเกิดขึ้นและดับไปเป็นคั่นด้วยตริณปริญญาและปหานปริญญาตามสมควร ดังมีสาธกว่า

อวฺชฺชณํ ภวฺงฺกโธ อโฆเจตฺวา มโนติ สหาวชฺชเนน ภวฺงฺกํ. ธมฺมาติ อารมฺมณํ. มโน-
วิญญาณนฺติ ชวนวิญญาณํ.

“คำว่า มโน คือ ภาวจิตพร้อมด้วยอาวัชชนจิต โดยรวมอาวัชชนจิตไว้ในภวังคจิต

คำว่า ธรรมา แปลว่า อารมณ์

คำว่า มโนวิญญาน คือ ชวนจิต”

กมุข อายตนะทวารวเสน ปากฏ โหติ ฯเปฯ มโนทวาราททวยตฤกาย
ภวามสกวเสน เจว อตุสมุฏฏานาทิวเสน เจว อตุสมุฏฏานาทิวเสน จ จตุปปณณาสเมว.

“กรรมรูปปรากฏโดยความเป็นอายตนะและทวาร...หทัยวัตถุในมโนทวารมี
รูป ๕๔ อย่าง มีกายทสกกลาป ภาวทสกกลาป และอตุขรูปเป็นต้น”

มโนทวารํ นาม สาวชฺชํ ภวํคํ. ตสฺส นิสฺสยภาวโต ททวยตฤ สนุชย นิสฺสิตโว-
หาเรน มโนทวารเรติ วุตฺตํ, ยตถ มโนทวารูปปตฺติ.

“ภวังคจิตพร้อมด้วยอาวัชชนจิต ชื่อว่า มโนทวาร ท่านกล่าวว่า ‘ในมโนทวาร’
ซึ่งเป็นที่เกิดของมโนทวาร ด้วยสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัยโดยหมายเอาหทัยวัตถุ
เพราะเป็นที่อาศัยของหทัยวัตถุนั้น”

สาธกข้างต้นแสดงว่า ภวังคจิตที่เกิดก่อนวิถิจิตและมโนทวารอาวัชชนจิตที่เริ่ม
พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร ชื่อว่า มโนทวาร แม้หทัยวัตถุซึ่งเป็นที่อาศัยของมโนทวารอาวัชชน
จิตและภวังคจิตเหล่านั้นก็ได้ชื่อ มโนทวาร โดยฐานะปุจฉาระ คือ สำนวนซึ่งกล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่
มุ่งให้หมายถึงที่ตั้ง ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่อาศัยคือมโนทวาร แต่เจตนาหมายถึงที่ตั้งคือ
หทัยวัตถุ

ธรรมารมณ์ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาจิต คือ จิต เจตสิก และรูป อันได้แก่ โลภจิต
โลภเจตสิก ปสาทรูป ๕ และสุขุมรูป ๑๖ กล่าวคือ อาโปธาตุ อิติถิภาวรูป (รูปที่เป็นเหตุแห่ง
ความเป็นหญิง) ปุริสภาวรูป (รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นชาย) หทัยวัตถุ ชีวิตรูป และอาหารรูป

มโนวิญญาน คือ อกุศลชวนจิต กามาวจรกุศลชวนจิต และตทารัมมณจิต ส่วนผัสสะ
และเวทนาก็เป็นผัสสะและเวทนาที่ประกอบกับชวนจิตและตทารัมมณจิต
การตามรู้มโนทวาร

ในขณะที่วิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น นักปฏิบัติอาจรู้สึกว่าการตามรู้ไม่ต่อเนื่อง เช่น
เมื่อกำหนดว่า “คู่นอนๆ” บางขณะอาจมีช่วงว่างในระหว่าง ทำให้สำคัญว่าอารมณ์ที่รับรู้ไม่

ต่อเนื่อง หรือจิตที่รับรู้ไม่ต่อเนื่อง ความจริงแล้วเป็นลักษณะของภวังคจิตที่คั่นระหว่างอยู่ การรับรู้ความขาดช่วงนี้เป็นการรับรู้ภวังคจิต

ในบางขณะนักปฏิบัติอาจรับรู้มโนทวาราวชชนจิตได้ ดังมีสภาวะดังต่อไปนี้

- การรับรู้อารมณ์เบื้องต้น เป็นลักษณะพิเศษของมโนทวาราวชชนจิต (บุพพวง-
คมลक्षण)
- การเริ่มใส่ใจ เป็นหน้าที่ (อาวชชนรส)
- การแสดงความใส่ใจ เป็นอาการปรากฏ (ตถภาวปัจจุပ္ปฏฐาน)

นอกจากนี้ บางขณะนักปฏิบัติอาจรับรู้หทัยวัตถุ โดยมีสภาวะดังนี้

- การเป็นที่ตั้งของความใคร่ครวญและความนึกคิด เป็นลักษณะพิเศษของหทัย
วัตถุ (มโนธาตุมนวิญญาณธาตุนิสุตยลक्षण)
- การทรงไว้ซึ่งความใคร่ครวญและความนึกคิด เป็นหน้าที่ (ตาสณฺเฑว ธาตุนิ
อาชารณรส)
- การระคับระคองการใคร่ครวญและการนึกคิด เป็นอาการปรากฏ
(ตพฺพพหฺนปัจจุပ္ปฏฐาน)
- ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดหทัยวัตถุ เป็นเหตุไกล่ (จตุมหากฺต
ปทฏฺฐาน)

๗. การตามรู้ธรรมารมณ์

การตามรู้จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท จิวหาประสาท และ กาย
ประสาท พร้อมด้วยอาโปธาตุและหทัยวัตถุ ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว ส่วนสุขุมรูป ๑๖ มีความพิสดาร
ดังต่อไปนี้

ภาวรูปมักปรากฏเมื่อแสดงการยึดหรือคิดนึกด้วยความรู้สึกว่าเป็นชายหรือหญิง
โดยมีสภาวะดังนี้

- ความเป็นหญิง เป็นลักษณะพิเศษของอดีตภาวรูป (อดีตภาวลक्षण)
- การแสดงว่าเป็นหญิง เป็นหน้าที่ (อดีตติ ปกาสนรส)
- การมีสัจฉาน ท่าทาง และความดำริเยี่ยงหญิงทั่วไป เป็นอาการปรากฏ (อดีต
สิงคาทิน การณภาวปัจจุပ္ปฏฐาน)
- ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดหทัยวัตถุ เป็นเหตุไกล่ (จตุมหากฺตปทฏฺฐาน)
- ความเป็นชาย เป็นลักษณะพิเศษของปฐิสถาภาวรูป (ปฐิสถาภาวลक्षण)

- การแสดงว่าเป็นชาย เป็นหน้าที่ (ปฐิโสดิ ปกาสนรล)
- การมีสัณฐาน ท่าทาง และความคำริเยียงชายทั่วไป เป็นอาการปรากฏ (ปฐิสติ ลิงคาทิน การณภาวปจจุปฏุจาน)

ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดหทัยวัตถุ เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากุตปทฎุจาน)

ชีวิตรูปเป็นเหตุแห่งการดำรงอยู่ของจักขุประสาทเป็นต้นที่ตามรู้สภาวะเห็น ฯลฯ ในปัจจุบันขณะ ชีวิตรูปนี้เกิดร่วมกับปสาทรูปในร่างกายส่วนต่างๆที่มีปสาทรูปตามสมควร ทำหน้าที่รักษาให้จักขุประสาทเป็นต้นที่ดับไปแล้วได้เกิดขึ้นใหม่อยู่เสมอตราบจนกระทั่งเสียชีวิต โดยมีสภาวะดังนี้

- การตามรักษาจักขุประสาทเป็นต้น เป็นลักษณะพิเศษของชีวิตรูป (สหชาตรูปปานูปาลลกขณ)
- การทำให้จักขุประสาทเป็นต้นดำเนินไปได้ เป็นหน้าที่ (เตล ปวตุนนรล)
- การทรงไว้ซึ่งจักขุประสาทเป็นต้น เป็นอาการปรากฏ (เตสณเเวว จปนปจจุปฏุจาน)
- ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยซึ่งดำเนินไปได้จึงเกิดชีวิตรูป เป็นเหตุใกล้ (ยาปยิตพุพทฎุจาน)

อาหารรูปย่อมปรากฏแก่ผู้ที่กำหนดรู้ความมีกำลังวังชาและความสดชื่นแห่งจิตหลังจากรับประทานอาหารแล้ว โดยมีสภาวะดังนี้

- การเป็นสารอาหาร เป็นลักษณะพิเศษของอาหารรูป (โอชาลลกขณ)
- การทำให้เกิดกำลัง เป็นหน้าที่ (รูปาหารนรล)
- การอุปถัมภ์ร่างกายไม่ให้อ่อนเพลีย เป็นอาการปรากฏ (กายูปคตมภปจจุปฏุจาน)
- ความเข้าใจว่ามีอาหารที่ควรบริโภคจึงเกิดอาหารรูป เป็นเหตุใกล้ (อชฺโฆ-หริตพุพทฎุจาน)

จิตและเจตสิกที่เป็นธรรมารมณีสภาวะต่างกัน โดยได้กล่าวไปบ้างและบางส่วนก็จะนำมากล่าวถึงในบทต่อไป จึงขอยกไว้ในเรื่องนี้

๘. การตามรู้มนโณวญาณ

ผัสสะทางมนโทวาร (มนสัมผัสสะ) มีสภาวะธรรมดังนี้

- การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของมนสัมผัสสะ (มุสนลกขณ)
- การประสานอารมณ์ เป็นหน้าที่ (สัมภูณนรล)

- การประหมัดของหทัยวัตถุ การนึกคิด และอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนุนิปาต-ปัจจุปปุจฉาโน)
- อารมณ์ที่มาปรากฏ เป็นเหตุไถ่ (อาปาดคตวิสยปทภูจจาโน)

การตามรู้เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร

เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร (มโนสัมผัสสขเวทนา) แบ่งออกเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร มีสภาวะดังนี้

- การเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของสุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร (อัญจารมมณานุกวนลกขณา)
- การทำให้รู้สึกพอใจ เป็นหน้าที่ (อัญจาการสมุโภครสา)
- ความพอใจที่เกิดทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกอสสาทปัจจุปปุจฉานา)
- ความสงบใจ เป็นเหตุไถ่ (ปสุสทฐิปทภูจจาโน)

ทุกข์เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร มีภาพดังนี้ คือ

- การเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของทุกข์เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร (อนัญจารมมณานุกวนลกขณา)
- การทำให้รู้สึกไม่พอใจ เป็นหน้าที่ (อนัญจาการสมุโภครสา)
- ความไม่พอใจที่เกิดจากจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกภาพาทปัจจุปปุจฉานา)
- หทัยวัตถุ เป็นเหตุไถ่ (หทยวัตถุปทภูจจาโน)

อุเบกขาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร มีสภาวะดังนี้ คือ

- ความวางเฉยที่เกิดขึ้นในขณะเห็น เป็นลักษณะพิเศษของอุเบกขาเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร (มชฺชตฺตเวทียิตลกขณา)
- การทำให้สภาวะเห็นเป็นกลางคงอยู่ เป็นหน้าที่ (สมุပ္ยุตฺตคานัน นาดิอุปฺพยุหนมิลานรสา)
- การเกิดความสงบไม่ยินดียินร้าย เป็นอาการปรากฏ (สนตฺทกาวปัจจุปปุจฉานา)
- ความมีจิตไม่ปีติยินดี เป็นเหตุไถ่ (นินฺปีติคจิตฺตปทภูจจาโน)

๕. การตามรู้สัญญาขั้นนี้

สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้อารมณ์ที่ประสบทางทวารทั้ง ๖ สัญญานี้มักปรากฏชัดในขณะกระทบอารมณ์ใหม่ หรือได้ฟังคำชี้แนะที่ตนพอใจ ดังมีสภาวะเหล่านี้ คือ

- การหายรู้อารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของสัญญา (สยขานนลกขณา)
- การทำหน้าที่เป็นเหตุให้จำได้ เป็นหน้าที่ (ปุนสยขานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา)
- การยึดอารมณ์ที่ประสพ เป็นอาการปรากฏ (ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวส-
กรณปจฺจปฏฺฐานา)
- อารมณ์ที่ปรากฏ เป็นเหตุใกล้ (ยถาอุปฏฺจิตฺตวิสยปทฏฺฐานา)

๑๐. การตามรู้สังขารชั้น

เจตสิก ๕๐ ดวงยกเว้นเวทนาและสัญญา ชื่อว่า สังขารชั้น หมายถึงกองเจตสิกที่ประกอบรวมกันกับจิตในขณะที่เห็น ได้ยิน เดิน ยืน นั่ง นอน เหยียด กู้ เป็นต้น โดยเหตุที่เจตนาเจตสิกเป็นประธานในเจตสิกเหล่านี้ ดังนั้นจึงขอกล่าวถึง การตามรู้เจตนาในที่นี้

เจตนา คือ การตั้งใจที่มีสภาวะชักชวนจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับตนไว้ในอารมณ์เหมือนหัวหน้างานที่ทำงานเองแล้วชวนผู้อื่นให้ทำงานร่วมด้วย โดยมีสภาวะดังนี้

- การชักชวนให้จิตและเจตสิกสืบต่ออารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของเจตนา (เจตนาภาวลกขณา)
- การชวนขวยให้เป็นไปเช่นนั้น เป็นหน้าที่ (อายุหนรสา)
- การจัดการให้เป็นเช่นที่ตั้งใจ เหมือนการสั่งว่า จงตายในการฆ่าสัตว์ หรือเหมือน จงเอา,จงเป็นสุข ในการให้ทาน เป็นอาการปรากฏ (สํวิธานปจฺจปฏฺฐานา)
- การใส่ใจโดยแยบคายหรือไม่แยบคาย เป็นเหตุใกล้ (มนสิการปทฏฺฐานา)

สรุปความว่า ในขณะที่กำหนดว่า “เห็นหนอ” ธรรม ๕ อย่าง คือ จักขุประสาท รูปารมณ์คือสี จักขุวิญญาณ ผัสสะทางตาหรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ แม้ในการกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนักปฏิบัติที่ตามรู้อย่างนี้ย่อมจะรับรู้ลักษณะ หน้าที่ ปัจจุปฏิฐาน และปทฏฐานตามสมควรแก่อรรถาธิบายของแต่ละบุคคล ดังข้อความในอภิญฺเญยสูตรและปริญฺเญยสูตรว่า

จกฺขุํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ. รูปา อภิญฺเญยฺยา จกฺขุวิญฺญาณํ อภิญฺเญยฺยํ
จกฺขุสมฺมุสฺโส อภิญฺเญยฺโย. ยมิทํ จกฺขุสมฺมุสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ
วา อทุกฺขมฺสุขํ วา, ตมฺปิ อภิญฺเญยฺยํ.

“คูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงรู้จักอุปสรรคเฉพาะหน้า พึงรู้รูปารมณเฉพาะหน้า พึงรู้จักอุวิญญาณเฉพาะหน้า และพึงรู้เฉพาะหน้าถึงรู้สึกที่เป็น สุข ทุกข์ หรือ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดจากเหตุคือกระทบกับจักขุประสาท”

จักขุ ภิกขเว ปริณฺเฑยฺยํ. รูปา ปริณฺเฑยฺยา. จักขุวิญญาณํ ปริณฺเฑยฺยํ. จักขุสมฺมุสฺสโต ปริณฺเฑยฺโย. ยมิตฺถ จักขุสมฺมุสฺสปฺจฺจา อุปฺปชฺชติเวทิตฺถํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมฺมุขํ วา, ตมฺปิ ปริณฺเฑยฺยํ

“คูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงกำหนดรู้จักขุประสาท พึงกำหนดรู้รูปารมณ พึงกำหนดรู้จักขุวิญญาณ พึงกำหนดรู้การกระทบของจักขุประสาทและพึงกำหนดรู้ความรู้สึกที่เป็นสุข ทุกข์ หรือ ไม่สุข ไม่ทุกข์ซึ่งเกิดจากเหตุคือกระทบกับจักขุประสาท

เวทนานุปัสสนา

พระพุทธองค์ตรัสการเจริญเวทนานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ สุขํ วา เวทนี เวทฺยมาโน สุขํ เวทนี เวทฺยามีติ ปชานาติ. ทุกฺขํ วา เวทฺยมาโน ทุกฺขํ เวทนี เวทฺยามีติ ปชานาติ. อทุกฺขมฺมุขํ วา เวทนี เวทฺยมาโน อทุกฺขมฺมุขํ เวทนี เวทฺยามีติ ปชานาติ.

“ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกข์เวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกข์เวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่”

ในเวลาเสวยเวทนาคือมีความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นสุขทุกข์ หรือ วางเฉย พึงตามรู้สภาวะนั้นโดยกำหนดว่า “สุขหนอ” “ทุกข์หนอ” หรือ “เฉยหนอ”

สุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุขทางกายอันได้แก่ ความโล่ง เบาสบาย หรือความรู้สึกเป็นสุขทางใจอันได้แก่ ความดีใจ เบิกบาน โสมนัสยินดีในความจริงเด็กที่ยังไม่อดนมหรือคนทั่วไปก็รู้ได้ว่าเป็นสุข แต่เป็นการรู้โดยความมีตัวตนว่าเราเป็นสุข และความสุขนี้ก็เป็นของเที่ยงไม่แปรปรวน และเป็นการไม่รู้ว่าจะสุขเวทนาเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย จึงไม่อาจละอึดตัญญู คือความสำคัญว่ามีตัวตน

นักปฏิบัติที่ตามรู้เวทนาตามความเป็นจริงย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเราของเรา ผู้แสวงเวทนานั้นๆ อยู่ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

วตถุ อารมมณฺเณ กตฺวา เวทนา วทฺยตฺติ สลฺลทฺทฺเขนฺโต เอส สุขํ เวทนี เวทยามิตฺติ ปชานาตฺติ เวทิตฺตฺโป.

“พึงทราบว่าการปฏิบัติกำหนดอยู่ว่าเวทนาเท่านั้นย่อมแสวงหาอารมณ์โดยรับเอาอารมณ์อันเป็นเหตุแห่งความสุข ย่อมรู้ชัดว่าแสวงสุขเวทนาอยู่”

คำกล่าวที่ว่า “เวทนาเท่านั้นย่อมแสวงหาอารมณ์” หมายถึง การรับรู้ลักษณะพิเศษของเวทนา

คำกล่าวที่ว่า “โดยรับเอาอารมณ์อันเป็นเหตุแห่งความสุข” หมายถึง การรับรู้เหตุใกล้ของเวทนาคืออารมณ์ที่น่าชอบใจ

ทุกข์เวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกายอันได้แก่ ความเจ็บ ปวด เมื่อย ซา คัน ร้อน เย็น จุกเสียด เหนื่อย หรือความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจอันได้แก่ความเศร้า โศก เสียใจ กลัว ไม่สบายใจ ร้อนใจ วิตกกังวล นักปฏิบัติพึงตามรู้ทุกข์เวทนาตามอาการนั้นๆว่า “เจ็บหนอ” “ปวดหนอ” “เมื่อยหนอ” “ซาหนอ” “คันหนอ” “ร้อนหนอ” “เย็นหนอ” “จุกเสียดหนอ” “เหนื่อยหนอ” หรือ “เศร้าโศกหนอ” “เสียใจหนอ” “กลัวหนอ” “ไม่สบายใจหนอ” “ร้อนใจหนอ” “หวังหนอ”

บางแห่งกล่าวว่า การเจริญวิปัสสนาคือการทอ่งบ่นสาธยายคำบัญญัติว่า รูป นาม ธาตุ ดิน ธาตุน้ำ ผัสสะ เวทนา สุข ทุกข์ ความเห็นดังกล่าวไม่ถูกต้องเพราะการรับรู้สภาวะธรรมของรูปนามเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติธรรม ไม่ใช่การรับรู้คำบัญญัติ ผู้ที่อดทนตามรู้ทุกข์เวทนาว่า “ปวดหนอ” ย่อมสามารถรับรู้ลักษณะพิเศษคือความทนได้ยากของทุกข์เวทนาและลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์ได้ แม้จะไม่ทราบว่าสิ่งนี้คือทุกข์เวทนา ก็จัดว่าได้รับรู้สภาวะที่แท้จริงของทุกข์เวทนาแล้ว

อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ เวทนาประเภทนี้ไม่ประจักษ์ชัดเจนเหมือนสุขเวทนาและทุกข์เวทนาในอรรถกถาที่อธิบายจุฬาทัลลสูตร สังคิติสูตร และพุทธาคุกสูตร กล่าวว่าการอุเบกขาเวทนาเป็นสิ่งที่รู้ได้ยากเหมือนอวิชชาที่เกิดพร้อมๆกับ โลภะและ โทสะ หมายความว่า ในเวลาเกิด โลภะและ โทสะนั้น มีอวิชชาเกิดร่วมด้วยโดยทำหน้าที่ปกปิดโทษของความโลภและความโกรธ ทำให้บุคคลพอใจจะ โลภและ โกรธ อุเบกขาก็เช่นเดียวกัน ไม่ประจักษ์ในเวลาปกติ แต่จะปรากฏขึ้นหลังจากสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนาหายไปแล้ว เมื่อนัก

ปฏิบัติบรรลุปิสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไปแล้ว อุเบกขาเวทนาอาจปรากฏชัดในบางครั้ง นักปฏิบัติพึงตามรู้อุเบกขาเวทนาว่า “เฉยหนอ” ดังมีสาธกว่า

อทุกขมสุขา ปน ทุททีปนา. อนุธการาว อวิภูตา อทุกขมสุขาเวทนาติ นยโต -
คณนุคตสส ปากฎา โหติ.

“ส่วนอุเบกขาเวทนาเป็นเวทนาที่รู้ได้ยาก ไม่ปรากฏชัดเหมือนความมีดี อุเบกขาเวทนานั้นปรากฏแก่ผู้เข้าใจตามนัยว่า อุเบกขาเวทนามีอาการวางเฉยเป็นกลาง ด้วยการปฏิเสธความชอบใจหรือไม่พอใจในเวลาที่สุดเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไป”

ทุททีปนาติ ฉาณน ทีเปตุ อสกุณเณยยา. ทุทพิณเณยยาติ อตุโถเตนาห
อนุธการาว อวิภูตาติ.

“คำว่า ทุททีปนา (รู้ได้ยาก) หมายความว่า ไม่อาจรู้ด้วยปัญญาได้กล่าวคือ เข้าใจได้ยาก ฉะนั้น พระอรธรรคถาจารย์จึงกล่าวว่า อนุธการาวอวิภูตา (ไม่ปรากฏชัดจนเหมือนความมีดี)”

ต่อมาพระพุทธรองค์ทรงจำแนกสุขเวทนาออกเป็นสุขอิงกามคุณเป็นต้นดังพุทพจน์ว่า

สามิสฺ วา สุขํ เวทณํ เวทยามาโน สามิสฺ สุขํ เวทณํ เวทยามิติ ปชานาติ. นีรามิสฺ วา
สุขํ เวทณํ เวทยามาโน นีรามิสฺ สุขํ เวทณํ เวทยามิติ ปชานาติ.

“ภิกษุเมื่อเสวยสุขเวทนาอิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอิงกามคุณอยู่ หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่อิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาไม่อิงกามคุณอยู่”

สุขอิงกามคุณ (สามิสฺสุข) หมายถึง ความพอใจเกี่ยวกับกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันได้แก่ สิ่งที่ตนรักพอใจซึ่งอยู่ภายในและภายนอกร่างกายในบางแห่งเรียกว่า เกหสิตฺโสมนัส คือ โสมนัสอิงเรือนโสมนัสประเภทนี้มีความเพติดเพลินต่อรูปที่พบเห็นในเวลา รับเอารูปที่สวยงามเป็นอารมณ์ หรือ ชอบใจเสียงในเวลารับเอาเสียงที่ไพเราะเป็นอารมณ์ นักปฏิบัติพึงตามรู้ความชอบใจนั้นโดยกำหนดว่า “ชอบหนอ”

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาตามรู้สภาวะธรรมที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ย่อมเห็นประจักษ์ ความเกิด-ดับของอารมณ์ปัจจุบันเหล่านั้น นับว่าได้หยั่งรู้ความไม่เที่ยง คือ อนิจจัง เขาย่อมอนุมานรู้ว่าแม้อารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีตและปัจจุบันทั้งหมดก็มีสภาพไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน บุคคล

ดังกล่าวย่อมเกิดความปีติโสมนัส ความปีติโสมนัสนี้ชื่อว่า สุขไม่อิงกามคุณ (นิรามิสสุข) ในบางแห่งเรียกว่า เนกขัมมสิตโสมนัส คือ โสมนัสอิงวิปัสสนา ดังข้อความในคัมภีร์อุปปิณณาสกัว่า

รูปานํ ทฺว อนิจฺจํ วิทิตฺวา วิปริณามํ วิจารณ์ํ วิราคะ วิโรธํ ปุพฺเพ เจว รูปา เอตฺรหิ จ สพฺเพ เต รูปา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมาติ เอวเมตํ ยถากุตํ สมฺมปฺปญฺญาเย ปสฺสโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โสมนสฺสํ, วุจฺจติ เนกขมฺมสฺสิตํ โสมนสฺส.

“บุคคลเมื่อทราบความไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความคลาย และ ความดับของรูปทั้งหลาย แล้วเห็นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ย่อมเกิดโสมนัสขึ้น โสมนัสเช่นนี้เรียกว่า โสมนัสอาศัยวิปัสสนา”

ความปีติโสมนัสนี้มักปรากฏชัดเมื่อบรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุทฺธัพพญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ความเกิดดับ นักปฏิบัติพึงตามรู้ความปีติโสมนัสโดยกำหนดว่า “ชอบหนอ” หรือ “สุขหนอ”

ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกทุกขเวทนาออกเป็นทุกข์อิงกามคุณเป็นต้น ดังพระพุทธพจน์ว่า

สามิสฺสํ วา ทุกฺขํ เวทนํ เวทฺยมาโน สามิสฺสํ ทุกฺขํ เวทนํ เวทฺยามีติ ปชานาติ. นิรามิสฺสํ วา ทุกฺขํ เวทนํ เวทฺยมาโน นิรามิสฺสํ ทุกฺขํ เวทนํ เวทฺยามีติ ปชานาติ.

“ภิกษุเมื่อเสวยทุกขเวทนาอิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอิงกามคุณอยู่ หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่อิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาไม่อิงกามคุณอยู่”

ผู้ที่ประสบกับความทุกข์กายหรือทุกข์ใจเมื่อไม่สมหวังกามคุณภายในหรือภายนอก หรือหวนคิดถึงทุกข์ที่เคยประสบมาก่อน ย่อมเกิดทุกข์ที่เรียกว่าทุกข์อิงกามคุณ (สามิสทุกข์) นักปฏิบัติพึงกำหนดว่า “ทุกข์หนอ” หรือ “เสียใจหนอ”

นักปฏิบัติผู้บรรลุอุทฺธัพพญาณเป็นต้นไปย่อมคาดหวังในการบรรลุมรรคผลที่พระอรិยะทั้งหลายยังเห็นแล้ว บางท่านปฏิบัติธรรมเป็นเวลานาน ก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ หรือบางท่านก็ไม่ประสบความสำเร็จก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมเท่าที่ควร จึงเกิดความเสียใจที่เกี่ยวกับวิปัสสนา ความเสียใจประเภทนี้เรียกว่าทุกข์ไม่อิงกามคุณ (นิรามิสทุกข์) ในบางแห่งเรียกว่า

เนกขัมมสิตโทมนัส คือ โทมนัสอิงวิปัสสนา ในขณะที่นั้นพึงกำหนดว่า “เสียใจหนอ” คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงเรื่องของพระมหาสิวะเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้

หมวดอายตนะ และหมวดธาตุ

ในขณะที่เห็นรูป จักขุประสาท ชื่อว่า จักขายตนะ/จักขุธาตุ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า รูปายตนะ/รูปธาตุ จิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น ชื่อว่า มนายตนะ เมื่อจำแนก จิตโดยธาตุได้ดังนี้ คือ

- อวิชชนจิตที่เกิดก่อนจักขุวิญญาณธาตุ (จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน ชื่อว่า โสต-วิญญาณธาตุเป็นต้น)
- อวิชชนจิตที่เกิดก่อนจักขุวิญญาณซึ่งทำหน้าที่พิจารณาสิ่งที่เห็นและสัมปยุจ-ณฺุจิต ซึ่งเกิดต่อจักขุวิญญาณทำหน้าที่รับเอารูปารมณฺ์ไว้ ชื่อว่า มโนธาตุ
- จิตที่เกิดในลำดับต่อมาคือสันตிரณจิตทำหน้าที่ได้สวนอารมณ์ โวภูฏัพพนจิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ว่าดีหรือไม่ดี ชวนจิตเหมือนกับเล่นเข้าไปหารูปารมณฺ์และตทาร์มณณจิตเกิดต่อจากชวนจิตทำหน้าที่รับเอาอารมณ์ของชวนจิตทั้งหมดนี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ

เจตสิกทำหน้าที่ปรุงแต่งจิต เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) การเสวยอารมณ์ (เวทนา) การจำได้หมายรู้ (สัญญา) ความตั้งใจ (เจตนา) ความยินดีพอใจ (โลภะ) ความไม่พอใจ (โทสะ) และความเลื่อมใส (ศรัทธา) เป็นต้น ชื่อว่า ธรรมายตนะ, ธรรมธาตุ

จิตและเจตสิกทั้งหมดมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ จึงชื่อว่า นาม ส่วนจักขุประสาทและรูปารมณฺ์ชื่อว่า รูป เพราะไม่นุ่มไปสู่อารมณ์ และแปรปรวนเมื่อประสบกับสิ่งที่ตรงกันข้ามมีความเย็น ความร้อน เป็นต้น สรุปความว่า ผู้ที่เจริญสติตามรู้สภาวะการเห็นเมื่อกำหนดว่า “เห็นหนอ” จัดว่าเป็นผู้รับรู้อารมณ์นาม ๒ อย่าง อายตนะ ๔ อย่าง และธาตุ ๖ อย่างตามสมควร

ในขณะที่ได้ยินเมื่อกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- โสตประสาท เป็นรูปขันธ์ โสตายตนะ โสตธาตุ
- เสียง เป็นรูปขันธ์ สัททายตนะ สัทธาธาตุ
- การได้ยิน เป็นนามขันธ์ มนายตนะ โสตวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ (โสตวิญญาณจิต เป็นมนายตนะ โสตวิญญาณธาตุ วิถีจิตที่เหลือ เป็นมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ส่วนเจตสิกที่ประกอบ เป็นธรรมายตนะ ธรรมธาตุ)

ในขณะที่รู้จักเมื่อกำหนดว่า “รู้หนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- มานประสาท เป็นรูปขันธ์ มานายตนะ มานธาตุ
- กลิ่น เป็นรูปขันธ์ คันธายตนะ คันธธาตุ
- การรู้จัก เป็นนามขันธ์ มนายตนะ มานวิญญานธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

ในขณะที่ลิ้มรสกำหนดว่า “รู้หนอ” หรือ “ลิ้มหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- ชีวหาประสาท เป็นรูปขันธ์ ชิวหายตนะ ชิวหาธาตุ
- รส เป็นรูปขันธ์ รสายตนะ รสธาตุ
- การลิ้มรส เป็นนามขันธ์ มนายตนะ ชิวหาวิญญานธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

ในขณะที่สัมผัสเมื่อกำหนดว่า “ถูกหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- กายประสาท เป็นรูปขันธ์ กายายตนะ กายธาตุ
- สัมผัส เป็นรูปขันธ์ โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพธาตุ
- การสัมผัส เป็นนามขันธ์ มนายตนะ กายวิญญานธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

ในขณะที่นึกคิดเมื่อกำหนดว่า “คิดหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- จิตที่เป็นสภาวะรับรู้อารมณ์ เป็นนามขันธ์ มนายตนะ มโนวิญญานธาตุ
- เจตสิกที่ปรุงแต่งจิต เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) การเสวยอารมณ์ (เวทนา) เป็นต้น เป็นนามขันธ์ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

สุขุมรูปก็จัดเป็นธรรมายตนะ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ กล่าวคือ

- หทัยวัตถุ เป็นที่อาศัยเกิดของจิตที่นึกคิด
- อธิถิกาวรูป เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง
- ปฐิสถาวรูป เป็นเหตุแห่งความเป็นชาย

ด้วยเหตุผลนี้ ผู้ที่ตามรู้จิตที่คิดฟุ้งซ่านว่า “คิดหนอ” “ฟุ้งหนอ” หรือตามรู้จิตที่คิดอยากจะทำอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งว่า “อยากเหยียดหนอ” “อยากกู้หนอ” เป็นต้น จัดว่าเป็นผู้รับรู้รูปนาม ๒ อย่าง อายตนะ ๒ อย่าง และธาตุ ๒ อย่าง ตามสมควร อนึ่ง อารมณ์ที่ปรากฏในขณะที่รับรู้ธรรมารมณ์อาจเป็นบัญญัติหรือปรมาัตถ์ได้ทั้งสองอย่าง

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์)
- เกิด : ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๖
- สถานที่เกิด : ๓๗๒ หมู่ที่ ๑ ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๔๕ พธ.บ. รุ่นที่ ๕๒ วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช
: นักธรรม เอก, ป.ธ. ๑-๒
- อุปสมบท : ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๔ ณ อุโบสถวัดจุฬามณี
- สังกัด : วัดพิชยญาติการาม แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน กรุงเทพฯ
- หน้าที่ : พ.ศ. ๒๕๕๒ พระวิปัสสนาจารย์ประจำวัดพิชยญาติการาม
: พ.ศ. ๒๕๔๒ พระวิปัสสนาจารย์ประจำศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี
: พ.ศ. ๒๕๕๑ พระวิปัสสนาจารย์โครงการทุนเล่าเรียนหลวง
: พ.ศ. ๒๕๕๔ ถึงปัจจุบัน ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการามวรวิหาร
ฝ่ายเผยแผ่
- เข้าศึกษา : วันที่ ๒๗ เดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๐
- สำเร็จการศึกษา : ๑๒ มีนาคม ๒๕๕๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดพิชยญาติการาม แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน กรุงเทพฯ
: ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี ต.หนองน้ำแดง อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา